

A. KÖÖRNA

SUURE
SOTSIALISTLIKU
OKTOOBRI-
REVOLUTSIOONI
MAJANDUSLIKUD
EELDUSED
EESTIS

A-23880 II

A. KOORNA

SUURE SOTSIALISTLIKU
OKTOOBRIREVOLUTSIOONI
MAJANDUSLIKUD
EELDUSED EESTIS

03663

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1961

Кээрна Арно Артурович

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ВЕЛИКОЙ
ОКТЯБРЬСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ
РЕВОЛЮЦИИ В ЭСТОНИИ
На эстонском языке

Оформление Э. Тали

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja L. Riikoja

Kunstiline toimetaja I. Torn

Tehniline toimetaja I. Vahtre

Korrektorid A. Kiho ja L. Rosin

Ladumisele antud 3. III 1961. Trükkimisele antud 7. VI 1961. Paber 54×84, 1/16-
Trükipoognaid 12,5. Formaadile 60×92 kohaldatud trükipoognaid 10,25. Arvutus-
poognaid 11,58. Trükiarv 2000. MB-03498. Tellimise nr. 2311.

Hans Heidemanni nimeline trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. III

Hind 80 kop.

SISSEJUHATUS

Sotsialistlik revolutsioon on ühiskonna ajaloolise arenemisprotsessi seaduspäraseks tulemuseks. Sotsialistliku revolutsiooni sotsiaal-majanduslikuks aluseks on kapitalismi arenemisprotsessis seaduspäraselt tekkiv konflikt tootlike jõudude ja nende arenemisest maha jäänud, kapitalistlikul eraomandil põhinevate kapitalistlike tootmisuhete vahel. Sotsialistlik revolutsioon ei saa tekkida juhuslikult. «Revolutsioone ei tehta tellimise peale, neid ei määrata ühele või teisele momendile ette kindlaks, vaid need valmivad ajaloolise arenemise protsessis ja puhkevad momendil, mille tingib terve rea sisemiste ja väliste põhjuste kompleks,»¹ väitis V. I. Lenin, rõhutades revolutsiooni kui seaduspärase, objektiivse protsessi olemust.

V. I. Lenin, kes uutes ajaloolistes tingimustes, imperialismi ajal, lõi tervikliku õpetuse sotsialistlikust revolutsioonist, märkis korduvalt, et revolutsiooni teostamiseks on vähe partei programmist, tahtmisest, subjektiivsetest soovidest, kui puuduvad objektiivsed majanduslikud eeldused, mis kujunevad riikide ja rahvaste majandusliku arenemise protsessis. Revolutsioon on võimalik ainult objektiivsete ja subjektiivsete eelduste üheaegse olemasolu tingimustes. Teoses «Sotsiaaldemokraatia kaks taktikat demokraatlikus revolutsioonis» hindas V. I. Lenin 1905. aasta Venemaa olukorda kui ebaküpset sotsialistliku revolutsiooni otsekoheseks teostamiseks. Lähtudes selleaegse Venemaa majandusliku olukorra analüüsist, kirjutas ta: «Venemaa majandusliku arenemise aste (objektiivne tingimus) ja proletariaadi laiade hulkade klassiteadlikkuse ning organiseerituse aste (subjektiivne tingimus, mis on lahutamatu seotud objektiivsega) teevad võimatuks töölisklassi viivitamatu täieliku vabastamise.»² Järelikult tuleb revo-

¹ V. I. Lenin, Teosed, 27. kd., Tallinn, 1955, lk. 506.

² V. I. Lenin, Teosed, 9. kd., Tallinn, 1952, lk. 13.

lutsiooni objektiivsete eelduste all mõista selle või teise maa majanduslikku arenemistaset, s. t. majanduslikke eeldusi, ja subjektiivsete eelduste all põhijoontes proletariaadi klassiteadlikkuse ja organiseerituse astet, mis oleneb suuremal määral proletariaadi revolutsioonilise partei tegevusest masside hulgas. V. I. Lenin, tehes kokkuvõtet Pariisi Kommuuni õppetundidest, kirjutas: «Võidukaks sotsiaalseks revolutsiooniks on vaja vähemalt kaht tingimust: tootlike jõudude kõrget arenemistaset ja proletariaadi ettevalmistatust.»³

Sotsialistlik revolutsioon, samuti kui kõik revolutsioonid, mis tähistavad üleminekut ühelt ühiskondlik-majanduslikult formatsioonilt teisele, on sügavate sotsiaalsete ja majanduslike vastuolude teravnemise tulemuseks. Sellepärast, kuigi revolutsiooni tekkimise kõige üldisemaks objektiivseks aluseks on vastuolu tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel, mis teatud astmel viib mahajäänud, oma aja äraelanud tootmissuhete likvideerimiseni, on vaja uurida konkreetselt majanduslikke ja sotsiaalseid vastuolusid, nende teravnemist määravaid asjaolusid ja tingimusi. Ainult ajaloolis-konkreetne vastuolude analüüs võimaldab selgitada revolutsiooni tekkimise objektiivseid tingimusi.

Sotsialistliku revolutsiooni eelduste kujunemine toimub kapitalistliku majanduse arenemise protsessis. Kapitali kontsentratsiooniga ja tsentralisatsiooniga käib kaasas tootmisprotsessi ühiskonnastamine, mis saavutab oma kõrgema astme imperialismi tingimustes. Teiselt poolt jääb valitsema kapitalistlik eraomandus, mis tsentraliseerub järjest väiksema arvu suurkapitalistide kätte. K. Marx kirjutas «Kapitalis» ettenägelikult: «Kapitalimagnaatide arvu pideva vähenemisega, kes usurpeerivad ja monopoliiseerivad kõik selle muutumisprotsessi kasud, kasvab viletsuse, rõhumise, orjuse, mandumise, ekspluateerimise ulatus, aga ka töölisklassi viha, keda õpetab, ühendab ja organiseerib kapitalistliku tootmisprotsessi mehhanism ise. Kapitali monopol muutub ahelateks sellele tootmisviisile, mis kasvas üles koos temaga ja tema all. Tootmisvahendite tsentralisatsioon ja töö ühiskondlustamine jõuavad sellise punktini, kus nad muutuvad ühtesobimatuks nende kapita-

³ V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., Tallinn, 1953, lk. 110.

listliku kestaga. See purustatakse. Lööb kapitalistliku eraomandi tund. Eksproprieerijad eksproprieeritakse.»⁴

Kapitalismi kõrgeimas, viimases arenemisstaadiumis — imperialismi ajal saavutab arenevate tootlike jõudude ja kapitalistlike tootmissuhete vaheline antagonistlik vastuolu erilise teravuse. Monopolistliku kapitalismi ajal on tootlike jõudude arenemine saavutanud niisuguse taseme, mis võimaldab tootmise kontsentreerumist gigantsete monopolistlike ühenduste kätte. Monopolistliku kapitalismi ülekasvamine monopolistlikuks riigikapitalismiks valmistab ette materiaalsed tingimused sotsialismiks. Imperialismi teaduslik uurimine tõi V. I. Lenini järeldusele, et imperialism on sotsialistliku revolutsiooni eelõhtu. «Nii ülemaailmse kapitalismi erakordselt kõrge arenemisaste üldse; nii vaba konkurentsi asendumine monopolistliku kapitalismiga; nii pankade, samuti kapitalistide liitude poolt aparaadi ettevalmistamine saaduste tootmise ja jaotamise protsessi ühiskondlikuks reguleerimiseks; nii kapitalistlike monopolide kasvuga seoses olev elukalliduse tõus ja sündikaatide suurenev surve tööliklassile, hiiglasuurte raskuste tekkimine tema majanduslikus ja poliitilises võitluses; nii imperialistliku sõjaga tekitatavad koledused, viletsused, laostumine, metsistumine, — kõik see teeb praeguseks ajaks saavutatud kapitalismi arenemisastmest proletaarse, sotsialistliku revolutsiooni ajastu.»⁵

Kapitalismi vastuolude äärmine teravnemine seab pävakorda sotsialistliku revolutsiooni kui tööliklassi ja kogu töötava rahva kapitalistlikust ekspluateerimisest vabastamise ainsa vahendi. Kapitalismi silmatorkavalt ebaühtlasest, hüppelisest arenemisest tingituna ei valmi tingimused sotsialistlikuks revolutsiooniks korraga kõigis riikides, vaid vastavalt imperialismi ajaloolise arenemise iseärasustele üksikutes maades erinevatel aegadel. Sotsialistlik revolutsioon võidab varem seal, kus imperialismi

⁴ K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 662.

⁵ V. I. Lenin, Teosed, 24. kd., Tallinn, 1954, lk. 433.

jõud osutuvad nõrgemaks, sotsialismijõud aga tugevaks, s. t. imperialismisüsteemi kõige nõrgemas kohas.

Niisuguseks imperialismiahela kõige nõrgemaks lüliks osutus kõige enne Tsaari-Venemaa, kus esimesena maailmas võitis sotsialistlik revolutsioon.

Tsaari-Venemaa paljurahvuselise riigi koosseisu kuulus ka Eesti. Eesti proletariaat ja kehvtalurahvas võitles õlg õla kõrval koos kogu Venemaa töörahvaga mõisnike ja kapitalistide rõhumise vastu, tsaari isevalitsusliku režiimi kukutamise eest. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon vabastas ka Eesti töörahva mõisnike ja kodanluse eksploateerimise ikkest, tsaari isevalitsusliku režiimiga loodud rahvusliku rõhumise ja poliitilise õigusetuse seisukorrast ning andis võimu töörahvale. Selleaegses rahvusvahelises olukorras, kui rahvusvaheline imperialism ühendas oma jõud nõukogude võimu vastu ja alustas sõjalist kallaletungi noorele nõukogude riigile, läks eesti kodanlusele korda välismaiste imperialistide abiga võimule tulla. Nõukogude võimu kaotus Eestis on seletatav mitte sisetiste teguritega, vaid välise interventsiooniga. Oktoobrirevolutsiooni võit Eestis oli täiesti seaduspärane ja sotsialismi ülesehitamiseks olid olemas objektiivsed tingimused. Lääne imperialistide toetusel õnnestus Eesti kodanlusele tööliklassi revolutsioonilist liikumist maha suruda vaid ajutiselt. 1940. aastal taaskehtestas töörahvas Eestis nõukogude võimu ja seekord jäädavalt. Juba üle kahekümne aasta ehitab eesti rahvas Nõukogude Liidu rahvaste vennalikus üksmeelses peres sotsialismi-kommunismi.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ajaloo uurimisel Eestis on nõukogude ajaloolased teinud suure töö. Trükkis on ilmunud rida väärtuslikke monograafiaid, artiklite ja dokumentide kogumikke. Vähe on aga uuritud Oktoobrirevolutsiooni majanduslikke eeldusi Eestis. See puudujääk kajastub seniilmunud Oktoobrirevolutsiooni käsitlevates töödes, millistes on harilikult kas täiesti või napisõnaliselt mööda mindud sotsialistliku revolutsiooni majanduslike eelduste analüüsist. Sotsialistliku revolutsiooni paratamatus, tema tekkimine ja läbiviimine, maside osavõtt sellest muutub aga arusaadavaks alles materiaalse elu objektiivsete tingimuste uurimisel, mis määravad rahvahulkade tegevuse. Inimesed teevad ajalugu,

kuid nende tegevuse motiivid määratakse kindlaks objektiivsete materiaalse elu tingimustega. Oktoobrirevolutsiooni ajalugu jääb ühekülgseks kui abstraheruda majanduslikest tingimustest, mis määravad ühiskonna klasside subjektiivse tegevuse. Sellepärast Oktoobrirevolutsiooni majanduslike eelduste uurimine Eestis on eriti tähtis ülesanne, mille osalist lahendamiskatset on tehtud käesolevas töös.

See on seda vajalikum, et Eesti kodanlik ajalooteadus püüdis vaikides mööda minna Oktoobrirevolutsioonist ja tema määratu suurest tähtsusest eesti rahva ajaloos või katsus igati alahinnata Oktoobrirevolutsiooni kui sotsialistliku revolutsiooni maailmaajaloolist tähtsust. Oktoobrirevolutsioonil Eestis ei olewat olnud majanduslikku ega sotsiaalset pinda. Väideti, et Oktoobrirevolutsioon oli «enamlaste putš», «juhuslik nähtus» jms. Sotsiaalsed vahekorrad ei olewat etendanud mingit osa Oktoobrirevolutsioonis. Niisuguse laimuga Oktoobrirevolutsiooni kohta Eestis esines kodanlik ajakirjanik ja ajaloolane Ed. Laaman, kes oma mahukas raamatus «Eesti iseseisvuse süünd»⁶ nimetab Oktoobrirevolutsiooni «enamlaste vandeseltslikuks putšiks», «parandades» samas, et see ei olewat olnud isegi mitte vandenõu, vaid «pronunziamento», mida Kesk- ja Lõuna-Ameerikas sõjaväed toime panevad, ühel ilusal päeval end teise valitsuse pooldajaks kuulutades.⁷ Tagasihutatuna pimedast vihast Oktoobrirevolutsiooni vastu, väidab Laaman, et «Eestis oli oktoobripööre väejooksikute pronunziamento».⁸

Taoliselt hindavad Oktoobrirevolutsiooni Eesti kodanlikud emigrantlikud ajaloolased käesoleval ajal lääneriikides ilmunud raamatukestes. Stockholmis ilmunud Eesti ajaloo õpikus väidavad M. Ojamaa ning A. ja T. Varmas, et Oktoobrirevolutsioon kui «riigipööre» teostati Eestis «vene sõdurite jõuga». «Toetudes vene sõdurite jõule võtsid enamlased tol korral siiski võimu üle nii Maavalitsuselt kui ka teistes omavalitsustes.»⁹ Ei näe Oktoobrirevol-

⁶ Eesti rahva ajalugu, lisaköide I; Ed. Laaman, Eesti iseseisvuse süünd, Tartu, 1936.

⁷ Sealsamas, lk. 169.

⁸ Sealsamas.

⁹ M. Ojamaa — A. ja T. Varmas, Eesti ajalugu, Stockholm, 1946, lk. 326.

lutsioonis sotsialistlikku revolutsiooni ka teised emigrantlikud kodanlikud ajaloolased pärast Teist maailmasõda Läänes ilmunud Eesti ajalugu käsitlevates raamatutes.¹⁰

Eesti kodanlus püüdis niisiis vaikida surnuks eesti rahva revolutsioonilise võitluse ajalugu, eitada sotsiaalseid vastuolusid Eestis, eitada Oktoobrirevolutsiooni objektiivsete tingimuste olemasolu, nähes Oktoobrirevolutsioonis «juhuslikku», «vene nähtust», millel ei olewat olnud sotsiaal-majanduslikku pinda Eestis. Sellepärast on käesoleva töö eesmärgiks selgitada Oktoobrirevolutsiooni objektiivsete, majanduslike eelduste kujunemist Eesti majandusliku arenemise protsessis XX sajandi alguses ja paljastada kodanlikud võltsteooriad, mis eitavad sotsialistliku revolutsiooni seaduspärast iseloomu Eestis ning moonutavad ajaloolist objektiivset tõde oma kitsastes kodanluse klassihuvides.

¹⁰ J. Parijõgi, T. Algma, J. Koit, Eesti ajalugu noorsoole, Stockholm, 1954; E. Uustalu, The History of Estonian People, London, 1952.

I peatükk

EESTI MAJANDUSLIK ARENEMINE VENE IMPERIALISMI SÜSTEEMIS XX SAJANDI ALGUL

1. Eesti koht ülevenemaalises rahvamajanduses

1710. aastast alates, mil toimus Eesti ala ühendamine Venemaaga, arenes Eesti majandus ülevenemaalise turu koosseisus. Eesti majandus sai Venemaa rahvamajandussüsteemi lahutamatuks osaks. Liitumine Vene riigiga lõi soodsad tingimused tootlike jõudude arenemiseks kahe aastasajandi jooksul püsiva rahu olukorras. Eestis tärkasid ja arenesid kapitalistlikud suhted. Kiiresti hakkas arenema tööstus ja kaubandus. XIX sajandi lõpuks oli Eestis arenenud kapitalistlik suurtööstus ja põllumajandus. Eesti oli Tsaari-Venemaa üheks kõige enam kapitalistlikult arenenud majandusrajooniks.

XX sajandi alguses olid Tsaari-Venemaal välja kujunenud imperialismile omased tunnused:

«1) tootmise ja kapitali kontsentratsioon, mis on jõudnud sellise kõrge arenemisastmeni, et ta on loonud monopolid, mis etendavad majanduslikus elus otsustavat osa; 2) pangakapitali liitumine tööstuskapitaliga ja selle «finantskapitali» baasil finantsoligarhia tekkimine; 3) kapitali väljavedu, erinevalt kaupade väljaveost, omandab eriti suure tähtsuse; 4) kujunevad kapitalistide rahvusvahelised monopoliliidud, mis jaotavad maailma omavahel, ja 5) on lõpule viidud maakera territoriaalne jaotamine suurimate kapitalistlike riikide vahel.»¹

Tootmise kontsentratsioon, mis kulges intensiivselt möödunud sajandi lõpul, eriti aga 1900.—1903. aasta majanduskriisi ajal, saavutas Venemaal kõrge taseme, valmistades ette pinna monopolide tekkimiseks. Tootmise kont-

¹ V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., Tallinn, 1953, lk. 247.

sentratsiooni tasemelt ületas Venemaa isegi kõige arenumaid industriaalriike maailmas. Seda tõestavad andmed tööliste kontsentreerumisest suurettevõtetes. 1901. aastal töötas Venemaa suurettevõtetes (tööliste arvuga üle 500) 48,7 protsenti kõigist vabrikutöölistest, 1910. aastal koguni 54,4 protsenti ja 1915. aastal 56,5 protsenti. Ameerika Ühendriikides töötas Esimese maailmasõja alguses suurettevõtetes 31 protsenti kõigist tööstustöölisest.

Suhteliselt kõrgem tootmise kontsentratsiooniaste Venemaal on seletatav Venemaa tööstusliku arenemise ajalooliste iseärasustega. Moodsate masinatega varustatud kapitalistlik suurtööstus tekkis Venemaal hiljem ja kiiremini kui Lääne-Euroopa tööstusriikides ja Ameerika Ühendriikides. Moodsate masinatega sisustatud sadade suurettevõtete kõrval säilis palju väikesi ja keskmisi ettevõtteid, kus kasutati väga algelisi masinaid. 1901. aastal oli Venemaal üle 5500 väikeettevõtte (tööliste arvuga 21—50). 1910. aastal oli siisuguseid ettevõtteid vähem, umbes 5000, kuid nad moodustasid kõikidest vabrikutest ja tehastest peaaegu poole (48,3 protsenti).

Sellisel pinnal tekkisid Venemaal monopolid. Esimesed monopolid moodustati juba XIX sajandi lõpul metalli- ja suhkrutööstuses. 1900.—1903. aasta kriis oli murranguliseks monopolide tekkimises. Esimese maailmasõja ajaks oli Venemaal juba 150 monopoli, mis hõlmasid üle 80 tähtsama tööstustoodanguliigi tootmise. Monopolid esinesid peamiselt sündikaadi vormis. Suuremateks sündikaatideks olid «Prodamet», «Produgol», «Prodvagon», «Gvoz», «Provoloka», «Med» jt.

Monopolide tegutsemine Tsaari-Venemaal põhjustas parasitismi ja roiskumise süvenemist. Monopoolselt kõrgete kasumite saamiseks kehtestasid monopolid kõrged monopoolsed hinnad tähtsamatele tööstustoodangu liikidele. XX sajandi alguses tõusid kivisöe, metalli, nafta jt. hinnad süstemaatiliselt. Tähtsamate tootmisvahendite hindade indeks oli 1913. aastal 70 protsenti suurem kui 1890.—1899. aastal. Kõrgete monopoolsete hindade säilitamiseks reglementeerisid monopolid rangelt tootmist, piirasid seda kunstlikult ja tekitasid riigis metalli, kivisöe, nafta jms. majanduse arenemiseks vajaliku toodangu puuduse. See takistas tootlike jõudude arenemist Venemaa rahvamajanduses ja suurendas Tsaari-Venemaa majandus-

likku mahajäämust teistest tööstuslikult kõrgelt arenenud riikidest.

Monopolid olid tihedalt seotud tsaari isevalitsusliku riigiaparaadiga. Tsaari riigiaparaat teostas monopolidele kasulikku poliitikat. See väljendus suurtes riiklikes tellimustes, mille kaudu monopolid said miljoneid suuremaid kasumeid kui eratellijatelt, ja tollipoliitikas, mis piiras süstemaatiliselt monopolide poolt toodetud kaupade sissevedu välismaalt, hoolimata sellest, et rahvamajanduses oli nende järele suur vajadus.

Tööstuse kõrgele kontsentratsioonistmele vastas pankade kontsentratsioon. 1913. aastal suurpangad, kapitaliga üle 20 miljoni rubla, nagu näiteks Vene-Aasia pank, Peterburi Rahvusvaheline Kommertspank, Vene Väliskaubanduse pank, Aasov-Doni pank, Vene Kaubandus-Tööstuspank jt. moodustasid 16 protsenti pankade üldarvust, kuid nende bilanss oli 60 protsenti kõikide aktsiapankade bilansist.

Monopolistliku pangakapitali ja tööstuskapitali läbipõimumise tulemusel tekib finantskapital. Vene pangad, kus suurt osa etendas väliskapital, paigutasid suuri summasid sündikaatidesse ja aktsiaseltsidesse. Näiteks Vene-Aasia panga patronaazi all oli 60 aktsiaseltsi.²

Personaaluniooni alusel koondus käputäie finantsasjade kätte tohtu rikkus. 15,9 protsenti elanikkonnast omastas 75 protsenti kogu Venemaa natsionaalsest tulust.

Vaatamata nendele imperialismi «klassikalistele» nähtustele, erines vene «sõjalis-feodaalne» imperialism oma pärase ajaloolise arenemisprotsessi kulgemise tõttu klassikalistest imperialismimaadest.

Monopolistlik kapitalism tekkis ja arenes Venemaal feodaal-pärisorjuslike suhete ja vormide rohkete jäänuste säilimise tingimustes. Vanad feodaalsed majandusvormid ja suhted põimusid läbi uute imperialismi nähtustega. See põhjustas rea majanduslike ja poliitiliste vastuolude sõlme Venemaal. Sügav vastuolu esines arenenud suur-tööstuse, kus valitsesid uued imperialistlikud majandusvormid, ja vana poolfeodaalse, pärisorjuslike suhete võrku mässitud põllumajanduse vahel. V. I. Lenin iseloomustas

² Центральный Государственный Исторический Архив в Ленинграде (edaspidi ЦГИАЛ). ф. Народного банка РСФСР, оп. I, д. 185, л. 6—8.

vene imperialismi selles aspektis järgmiselt: «... kõige mahajäänum maavalodus, kõige metsikum küla — kõige eesrindlikum tööstus- ja finantskapitalism.»³ 1905. aastal kuulus 61,9 protsenti eraomanduslikust maast aadlile, talurahvale aga ainult 15,4 protsenti. Oktoobrirevolutsiooni eel oli mõnelkümnel tuhandel suurmaaomanikul (mõisnikud, tsaari perekond, riik) 152 miljonit hektarit maad, koos 2,4 miljoni kulakuga aga 232 miljonit hektarit. 13,6 miljonil kehv- ja kesktalumajapidamisel, mis moodustasid 85 protsenti kõigist talumajapidamistest, oli 135 miljonit hektarit maad.

Poolfeodaalne maaomandus, pärisorjuse rohkearvulised jäänused pidurdasid põllumajanduse ja kogu rahvamajanduse arenemist, põhjustades Venemaa majandusliku mahajäämuse. XX sajandi algul jäi Venemaa tööstuse arenemisele vaatamata agraarmaaks. Esimese maailmasõja eel moodustas 86,1 protsenti Vene impeeriumi elanikkonnast külaelanikkond. Põllumajandus tootis 57,9 protsenti natsionaalsest koguproduktist. Kuigi kapitalistliku tööstuse hilisem arenemine võimaldas üle võtta vanemate kapitalistlike riikide kogemused ja eesrindliku tehnika, ei suutnud see siiski kõrvaldada Venemaa tehnilist ja majanduslikku mahajäämust. Rida tähtsaid tootmisvahendeid tootvaid tööstusharusid, nagu masinaehitus, keemiatööstus jt. olid nõrgalt arenenud. Esimese maailmasõja eel kaeti 50 protsenti masinate vajadusest impordiga. Sellest tingituna oli vene imperialismi iseärasuseks tema majanduslik ja poliitiline sõltuvus lääne imperialistlikest suurriikidest. Väliskapital nägi Venemaa rikkalike looduslike ja tööjõu ressursside ekspluateerimises meeldivat võimalust monopoolselt kõrgete kasumite saamiseks. Venemaa tähtsamates tööstusharudes ja panganduses võimutses väliskapital. Väliskapitali osa suurust võib hinnata umbes 40 protsendile. Sellele vaatamata oli Venemaa üheks maailma suurimaks imperialistlikuks riigiks oma spetsiifiliste imperialistlike huvidega ja plaanidega, mida ta püüdis ellu viia liidus inglise ja prantsuse imperialistidega.

Vene imperialismi süsteemi kuulus ka Eesti. Oma geograafilise asendi tõttu oli Eestil eriline koht Tsaari-Venemaa koosseisus. P. I. Ljaštšenko märgib õigustatult Balti kubermangude kohta: «Eriline koht ja tähtsus vene kapi-

³ V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., Tallinn, 1953, lk. 393.

talismi süsteemis oli niisugustel rahvuslikel ääremaadel, nagu Baltimaad kõrgelt arenenud kapitalistliku põllumajandusega ja linna suurtööstusega.»⁴ Eestile, mis oli administratiivselt jaotatud Eestimaa ja Liivimaa kubermangu vahel, on antud iseloomustus täielikult kohane. Eesti oli võrreldes teiste Venemaa ääremaadega või isegi paljude sisemaa osadega üheks Tsaari-Venemaa majanduslikult kõige enam arenenud ääremaaks.

1897. aasta rahvaloenduse andmeil elas peaaegu miljonilisest Eesti elanikkonnast 176 347 inimest, s. o. 17,88 protsenti linnades ja 809 573, s. o. 82,12 protsenti maal. Venemaa Euroopa-osas tervikuna oli linnaelanike osatähtsus tunduvalt väiksem, moodustades 12,2 protsenti.⁵ Eesti elanikkonna jagunemine tegevusalade järgi XIX ja XX sajandi vahetusel on näidatud tabelis 1. Võrreldes elanikkonna tegevusalasid Eestis kogu Venemaa andmetega, mida V. I. Lenin grupeeris tootlikeks, pooltootlikeks ja mittetootlikeks aladeks, lähtudes natsionaalse tulu loomisest, saame järgmise ülevaate (vt. tabel 2).

Tabel 1

Eesti elanikkond tegevusalade järgi 1897. aastal

Tegevusalad	Üsikud ja perekonnapead		Perekonnaliikmed	Kokku	
	arv	%	arv	arv	%
A. Tootlikud alad					
1. Põllumajandus	198 698	53,2	422 476	621 174	64,2
2. Tööstus	53 173	14,2	57 409	110 582	11,4
3. Ehitus	11 230	3,0	20 268	31 498	3,2
A. kokku	263 101	70,4	500 153	763 254	78,8

⁴ П. И. Лященко. История народного хозяйства СССР, т. II, 1952, lk. 421.

⁵ Siin ja edaspidi on elanikkonna iseloomustamisel kasutatud allikana «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года, Эстляндская, Лифляндская и С. Петербургская губ., Под. ред. Троицкого.

Tegevusalad	Üksikud ja pere- konnapead		Pere- konna- liikmed	Kokku	
	arv	%	arv	arv	%
B. Pooltootlikud alad					
1. Kaubandus	9 476	2,6	15 698	25 174	2,6
2. Transport ja side	7 857	2,1	13 333	21 180	2,3
3. Teenindavad alad	48 973	13,1	39 687	88 660	9,1
B kokku	66 306	17,8	68 718	135 014	14,0
C. Mittetootlikud alad					
1. Administratiiv- aparaat ja sõjavägi	10 370	2,8	6 926	17 296	1,8
2. Rantjeed, vaimuli- kud, prostituudid ja vangid	26 749	7,2	12 452	39 201	4,1
3. Haridus- ja kultuuri- ala töötajad	3 614	1,0	3 932	7 546	0,8
4. Muud alad ja elu- kutseta	3 370	0,8	1 538	4 908	0,5
C kokku	44 103	11,8	24 848	68 951	7,2
A+B+C	373 510	100,0	593 719	967 229	100,0

Tabel 2⁶

Elanikkonna tegevusalad Eestis ja kogu Venemaal 1897. aastal

Tegevusala	% kogu elanikkonnast	
	Eestis	Kogu Venemaal
Tootlikud alad		
1. Põllumajandus	64,2	74,6
2. Tööstus	14,6	9,8
kokku	78,8	84,4

⁶ Andmed Venemaa kohta tervikuna vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., Tallinn, 1950, lk. 419.

Tegevusala	% kogu elanikkonnast	
	Eestis	Kogu Venemaal
Pooltootlikud alad		
1. Kaubandus	2,6	4,0
2. Transport ja side	2,3	1,5
3. Teenindavad alad	9,1	4,6
.kokku	14,0	10,1
Mittetootlikud alad	7,2	5,5
Kõik kokku	100,0	100,0

Tabelites 1 ja 2 toodud andmetest näeme, et elanikkonna peamiseks tegevusalaks Eestis oli põllumajandus. Tööstuslik elanikkond oli Eestis aga suhteliselt suurem kui kogu Venemaal tervikuna. Tööstuse arenemise tagajärjel oli Eesti kujunenud Esimese maailmasõja ajaks Tsaari-Venemaa üheks industriaal-agraarrajooniks, kus 1913. aastal moodustas meie arvestuste kohaselt tööstustoodang 53 protsenti ja põllumajandustoodang 47 protsenti tööstuse ja põllumajanduse kogutoodangust.

Juba XX sajandi alguses oli Eestis olemas kõrgelt arenenud kapitalistlik suurtööstus. 1908. aasta andmeil oli Eestimaa kubermang tööstustoodangu mahult iga elaniku kohta 4. kohal ja Liivimaa kubermang 5. kohal Euroopa-Venemaa 50 kubermangu hulgas. Iga 100 elaniku kohta oli Eestimaal 4,5 ja Liivimaal 4,4 tööstustöölist.⁷ Selles osas olid Eestimaa ja Liivimaa kubermang samuti vastavalt 4. ja 5. kohal Euroopa-Venemaal. Üksikute tööstusharude osas oli Eesti väljapaistval kohal Tsaari-Venemaa tööstuses. Näiteks puuvillatööstuse toodangult oli Eestimaa 8. kohal Vene impeeriumis, paberi- ja polügraafia-tööstuse toodangu mahu osas 7. kohal. Eestis toodeti 17 protsenti kogu Venemaa paberitoodangust. Märkimisväärselt oli arenenud tselluloosi ja vineeri tootmine. Eestis toodeti 70 protsenti kogu Venemaa tselluloosist ja 88 prot-

⁷ Статистические сведения по обрабатывающей промышленности за 1908 год. Под ред. В. Е. Варзар, С. Петербург, 1912, lk. 12—13.

senti vineerist. Enne Esimest maailmasõda kujunes Eesti Venemaa üheks tähtsamaks laevaehituskeskuseks.

Tööstuse mehhaniseerimise aste oli Eestis samuti suhteliselt kõrge. 1908. aasta seisuga tuli Eestimaa kubermangu tähtsamates tööstusharudes mehaanilisi jõuallikaid (hobujõududes arvestatult) 1 töölise kohta järgmiselt:⁸

paberi- ja polügraafiatööstus	2,90
mineraalide töötlemine	2,26
toiduainete tööstus	2,18
puuvillatööstus	1,06
keemiatööstus	0,96
metallitööstus	0,82
puidutööstus	0,59

Keskmiselt tuli neis tööstusharudes iga töölise kohta 1,42 hj. mehaanilisi jõuallikaid.

Tööstuse arenemine Eestis oli tihedalt seotud transpordi ja teedevõrgu arenemisega, mis toimus eriti intensiivselt XIX sajandi viimasel kolmandikul ja aktiviseeris kogu majanduselu Eestis. Transporti revolutsioniseerivaks sündmuseks oli raudteede ehitamine. 1869.—1870. aastal ehitati Peterburg—Narva—Tallinn—Paldiski raudtee. 1876. aastal ehitati haruliin Tapalt Tartu. 1889. aastal valmis Pihkva—Valga—Riia raudtee koos haruteega Tartu. Need Eesti territooriumi läbivad raudteeliinid ühendasid suuremaid Eesti tööstus- ja põllumajandusrajoone ühelt poolt pealinna Peterburiga ja teiselt poolt Riiaga kui Liivimaa administratiiv-majandusliku keskusega ning Pihkva kaudu Venemaa sisekubermangudega. Nende raudteeliinide valmimisega suurenes järsult Tallinna kui ühe sobivama Balti mere sadama osatähtsus Venemaa väliskaubanduses. Peterburg—Tallinna raudtee, soodustades Tallinna ja Narva tööstuslikku arenemist, lülitas ühtlasi ka turusuhetesse raudteeäärsed maakohad. Tapa—Tartu—Valga raudteeliin, läbides kesksemaid Eesti põllumajandusrajoone, aitas kaasa siserajoonide põllumajanduse kaubalisuse suurendamisele ja võimaldas tunduvalt suurendada põllumajandussaaduste vedu Peterburi ja teiste tema lähikonnas asuvate linnade turule.

1896. aastal ehitati Valga—Ruhja—Mõisaküla—Pärnu

⁸ Статистические сведения по обрабатывающей промышленности за 1908 год. Под ред. В. Е. Варзар, С. Петербург, 1912, lk. 12—13.

kitsarööpmeline raudtee, haruteega Mõisaküla—Viljandi ja 1901. aastal Viljandi—Tallinna liin, haruteega Türit Paidesse. Need raudteeliinid ühendasid Eesti teisi tähtsamaid majandusrajoone ja keskusi. 1902. aastal valmis kitsarööpmeline liin veel Valgast üle Mõniste Marienburgi. Enne Esimest maailmasõda ja sõja ajal raudteevõrgus olulisi muudatusi ei toimunud. Ehitati vaid Rohuküla—Haapsalu liin Rohuküla sadama ühendamiseks Haapsaluga, kitsarööpmeline liin Paidest Tamsalusse.

Rida projekte, mis oleksid suurendanud Tallinna osatähtsust Venemaa väliskaubanduses, võrreldes Riiga, Tallinna otseühendamise teel Moskvaga ja teiste Venemaa sisekubermangudega, jäi teostamata.

Tihe raudteede võrk lõi kõige paremad tingimused mitte ainult kohaliku turu laiendamiseks, vaid sidus Eesti veelgi tihedamalt ülevenemaalise turuga.

Enne Oktoobrirevolutsiooni oli Eestis 655,35 km laiarööpmelist ja 400,53 km kitsarööpmelist raudteed. Maanteed võrgu pikkus oli umbes 18000 km, sellest 400 km kiviteed.

Põllumajanduse arenemine oli Eestis ja üldse Balti kubermangudes tunduvalt intensiivsem kui Venemaa teistes rajoonides. 1916. aasta põllumajandusloenduse andmeil oli põllumajanduslik suurtootmine kõige enam arenenud Balti kubermangudes. Võrreldes teiste Venemaa rajoonidega (välja arvatud edelakubermangud) oli mõisamajapidamiste osatähtsus külvipinnas Baltimail ligi 2,4 korda suurem kui Venemaa Euroopa-osas. Nii oli Eestis mõisamajapidamiste osatähtsus külvipinnas 23,9 protsenti, Venemaal aga keskmiselt 10,7 protsenti. Külvipinna struktuuris olid Eestis põllumajanduse piimakarjakasvatusele suuna tõttu esikohal söödakultuurid. Igast sajast tiinust külvipinnast moodustasid Eestis ja Lätis (sulgudes on toodud Euroopa-Venemaa vastavad näitajad)⁹:

	protsentides
toidukultuurid	29,3 (63,5)
söödakultuurid	66,2 (32,2)
tehnilised kultuurid jm.	4,5 (4,3)

⁹ Предварительные итоги всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года. Выпуск I, Европейская Россия, Петроград 1916, lk. XVIII.

Kui Eestis oli põldheina all 23,1 protsenti külvipinnast, siis teistes Venemaa rajoonides oli põldheina all ainult 6—9 protsenti kogu külvipinnast.

Loomakasvatuse ja eriti piimakarjakasvatuse osas olid Baltimaad Euroopa-Venemaa teistest rajoonidest tunduvalt ees. Nii tuli 1 majapidamise kohta loomi järgmiselt:¹⁰

	Baltimail		Euroopa-Venemaal	
	taludes	mõisates	taludes	mõisates
külvipinda (tiinudes)	7,6	99,4	4,1	69,8
loomi kokku	19,4	133,4	8,5	72,3

Talude suuruselt ja loomade arvult olid Baltimaad esikohal, mõisate suuruselt neljandal kohal ja loomade arvult mõisamajapidamistes teisel kohal Euroopa-Venemaal. Baltimail tuli ühe talu kohta keskmiselt peaaegu kaks korda rohkem külvipinda ja üle kahe korra rohkem loomi kui Venemaal. Baltimaade mõisates oli külvipind keskmiselt iga mõisa kohta 42,4 protsenti ja loomade arv 84,5 protsenti suurem kui Venemaal, mis näitab, et Baltimaad olid suurpõllunduse ja intensiivse loomakasvatuse rajoon.

Loomakasvatuse põhiharuks oli piimakarjakasvatus. Piim ja piimasaadused olid tähtsamateks põllumajanduse kaubatoodangu liikideks.

Eesti põllumajanduse kõrgest intensiivsuseastmest kõnelevad ka andmed tööloomade intensiivsemast kasutamisest Eestis, võrreldes Euroopa-Venemaa keskmiste näitajatega.

Eesti majandusliku arenemise iseärasuste arvestamine tsaristliku Venemaa imperialismisüsteemi üldise majandusliku arenemise põhijoonte taustal on olulise tähtsusega sotsialistliku revolutsiooni majanduslike eelduste selgitamisel. V. I. Lenin märkis: «On arusaadav, et üleminek sotsialismile Eestimaal, sellel väikesel, täieliku kirjaoskusega maal, mis koosneb põllumajanduslikest suurmajanditest, ei saa sarnaneda üleminekuga sotsialismile peamiselt väikekodanlikul maal, nagu seda on Venemaa. Seda tuleb arvesse võtta.»¹¹

¹⁰ Предварительные итоги всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года. Выпуск I, Европейская Россия, Петроград 1916, lk. XXVI.

¹¹ V. I. Lenin, Teosed, 26 kd., Tallinn, 1954, lk. 421.

2. Eesti tööstuslik arenemine XX sajandi algul. Monopolide ja finantskapitali valitsemine Eesti tööstuses

Eesti kuulumine ülevenemaalisse rahvamajandussüsteemi lõi äärmiselt soodsad tingimused kapitalistliku suurtööstuse tekkimiseks ja arenemiseks. Eriti kiiresti arenes suurtööstus Eestis pärast 1860-ndaid aastaid. Ajavahemikul 1860—1890 suurtööstusettevõtete arv kahekordistus. Tööliste arv suurenes 5200-lt 12 500-le. Sajandi lõpul asutati rida suurtööstusettevõtteid, nagu vaguniehitustehas «Dvigatel», Tallinna sadamatehased, masinaehitustehas «Volta», tselluloosivabrik «Waldhof» jt.

XX sajandi alguses oli tähtsamaks tööstusharuks Eestis tekstiilitööstus, kus töötas 46,5 protsenti vabrikutööliste üldarvust. Kuid juba möödunud sajandi viimasel aastakümnel hakkas järjekindlalt suurenema metallitööstuse osatähtsus, mis Esimese maailmasõja ajal saavutabki esikoha Eesti tööstuses. Tööstusharude struktuurilistest muutustest möödunud sajandi viimasel aastakümnel annavad ülevaate suurtööstuses töötavate tööliste arvulised muudatused (vt. tabel 3).

Tabel 3¹²

Vabrikutöölised Eestis tööstusharude järgi aastatel 1890—1900

Tööstusharu	1890. aasta		1900. aasta	
	tööliste arv	%	tööliste arv	%
Tekstiilitööstus	9142	72,8	11211	46,5
Metallitööstus	1326	10,5	7225	30,0
Mineraalide töötlemine	956	7,6	1608	6,6
Puidutööstus	477	3,8	1754	7,3
Paberi- ja tselluloositööstus	203	1,6	1082	4,5
Muud	468	3,7	1223	5,1
Kokku	12572	100,0	24103	100,0

Tabelis toodud arvud näitavad, et kümne aasta jooksul suurenes metallitööliste arv üle viie korra ja nende osa-

¹² O. K a r m a, Suurtööstuse arenemine Eestis XIX sajandi lõpul, XX sajandi algul. 1956, lk. 93. (Kandidaadidissertatsioon, käsikiri.)

tähtsus vabrikutöölise üldarvus tõusis 10,5 protsendilt 30 protsendile. Selline tendents iseloomustab tööstuse arenemist XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul kuni Esimese maailmasõjani.

Tööstuse kogutoodangus (väärtuselistes näitajates) moodustas 1900. aastal üle $\frac{1}{3}$ tekstiilitööstuse toodang. Teisel kohal oli toiduainete tööstus, peamiselt viina ja piirituse tõttu. Neile järgnes metallitööstus jt.

Seega võib järeldada, et vaatamata XIX sajandi lõpul toimunud metallitööstuse kiirele arenemisele, jääb käesoleva sajandi alguses Eesti tööstuses prevaleerima ülekaalukalt kergetööstus (tekstiili- ja toiduainete tööstus), mis tootis sajandivahetusel 62 protsenti tööstuse kogutoodangust Eestis.¹³

Eesti suurtööstus paiknes põhiliselt mereäärsete sobivate sadamatega ja raudteega ühendatud suuremates linnades — Tallinnas ja Narvas. Sajandivahetusel hakkab tööstuse paiknemise raskuspunkt üle kanduma Narvast, mis oli möödunud sajandil Eesti suurimaks tööstuskeskuseks, Tallinna. Selle põhjuseks oli metallitööstuse arenemine. Tallinnas oli $\frac{3}{4}$ Eesti metallitööstuse ettevõtetest, $\frac{2}{3}$ Tallinna vabrikutöölised olid metallitöölised.

Need kaks Eesti suuremat tööstusrajooni, Narva ja Tallinn, andsid 77,9 protsenti tööstuse kogutoodangust.

Suurtööstus arenes Eestis ülevenemaalise turu nõuete rahuldamiseks, ta oli lülitatud Venemaa rahvamajanduse tööjaotuse süsteemi. Soodsate meresadamate olemasolu, mis võimaldas ühenduse pidamist välismaaga, kust saadi odavat kivisütt ja toorainet, põhjustaski Vene ja välismaa kapitali aktiivsuse Eesti rannikualadel.

Kohalikul toorainel baseeruv ja kohaliku turu vajadusi rahuldav tööstus oli valdavas enamuses väiketööstus. Selle tähtsamateks harudeks olid toiduainete tööstus, mineraalide töötlemine (tsement, tellis, lubi) ja puidutööstus.

Tööstuse arenemine Eestis XX sajandi algusest kuni Esimese maailmasõjani allus nagu varemgi kapitalistliku taastootmise stiihilist protsessi juhtivatele objektiivsetele majandusseadustele, mis põhjustavad kapitalistliku tootmise tsüklilisuse, tõuse ja seisakuid, tagasikäike ja kriise.

¹³ Arvestatud «Торговля и промышленность Европейской России по районам, Выпуск II, С. Петербург, 6/г» andmete põhjal.

Kuigi Eestis perioodil 1900—1913 suurenes tööstustoodang umbes 2,4 korda, toimus see ebaühtlaselt. Kõige kõrgema taseme saavutas tööstustoodang 1899. aastal. 1899. aasta lõpul ilmneseid Venemaa tööstuses kriisinähtused. Algas tootmise koondamine paljudes metallitööstuse ettevõtetes. 1900. aastal haaras kriis peale raske tööstuse ka kergetööstust. Kriis hõlmas loomulikult ka Eesti tööstust. Kuid siin kulges kriis mõningate iseärasustega, võrreldes Venemaa teiste tööstusrajoonidega.

Kriis peatas Eestis «gründertumi» hoo, mis sajandivahetuseks oli jõudnud kõrgpunkti. Kui näiteks perioodil 1858—1890 asutati Eestis 6 aktsiaseltsi, siis aastatel 1895—1900 suurenes aktsiaseltside arv 12 uue aktsiaseltsi võrra. Kriisi ajal ei asutatud ühtegi uut aktsiaseltsi.¹⁴

Juba esimesel kriisiaastal langes Eestis tööstustoodang märgatavalt. Kasutades Eestimaa kubermangu tööstustoodangu näitajaid vabrikuinspeksioonile allutatud tööstusettevõtete osas, mis on küll ligikaudsed, kuid dünaamikat siiski kajastavad, saame järgmise ülevaate tsükli arenemisest ja kriisi kulgemisest:

Tabel 4¹⁵

Tööstustoodangu dünaamika Eestimaa kubermangus aastatel
1900—1913

Aasta	Indeks (1900. a. = 100)
1900	100
1901	105
1902	113
1903	98
1904	89
1905	98
1906	104
1907	132
1908	143
1909	164
1910	183
1911	192
1912	184
1913	243

¹⁴ Акционерно-паевые предприятия России. Москва 1913.

¹⁵ Koostatud «Обзор Эстляндской губернии за 1899—1913 годы» andmeil.

Kriis Venemaal algas rahandusest. 1899. aastal tõusis diskontoprotsent riigipangas 4,5 protsendilt 7 protsendile ja erapankades 7,5 protsendile.¹⁶ Selle tulemusel krediit järsult vähenes, ja kuna tööstuslik tõus Eestis põhines uute ettevõtete intensiivsel asutamisel, siis avaldus kriisi mõju juba 1900. aastal. Samuti nagu kogu Venemaal, kannatas ka Eestis kriisi all kõige enam metallitööstus, kuna teisi tööstusharusid puudutas kriis palju vähem. Metallitööstuses vähenes tööliste arv 1900.—1904. aastal 3591-lt 1729-ni ja toodang 5,4 miljonilt rublalt 1900. aastal 2,8 miljonile rublale 1901. aastal.

Kriis koos depressiooniga venis Eestis pikale. Kriisi sügavseis nihkus Eestis hilisemaks kui Venemaa tähtsamates tööstusrajoonides. Eriti pikaajaline oli kriis metallitööstuses, mis XX sajandi esimesel aastakümnel ei saavutanudki kriisieelset taset. Kriisist põhjustatud pikaajalist seisakut tööstuses süvendas veel 1905.—1907. aasta revolutsiooni mõju. Deformeerides tsükli, pikendas see veelgi depressioonifaasi. Kriisi ületamine ei toimunud Eestis nii kiiresti kui Venemaa teistes tööstusrajoonides, kus elavnemine algas varem. Ainult mõnedes tööstusharudes, nagu tekstiilitööstuses, algas elavnemine varakult. Järelikult kriis, levides epitsentriliselt Moskva ja Peterburi tööstusrajoonidest Eestisse, taganes siit hiline misega. Kapitalide juurdevool, mille tulemusel oli XX sajandi alguseks saavutatud tööstuslik tõus, katkes pikemaks ajaks ja hoogustus alles just Esimese maailmasõja eel. Tööstuslik tootmine ületas Eestimaa kubermangus kriisieelse taseme alles 1907. aastal. 1908.—1909. aasta kriis ei mõjutanud Eesti tööstust niivõrd, et oleks põhjustanud tööstustoodangu üldist vähenemist.

Otse enne Esimest maailmasõda algab Eestis uus võimas tööstuslik tõus. Sellele andis tõuke tsaarivalitsuse ettevalmistamine sõjaks. 30. novembril 1911 kinnitas tsaarivalitsus nn. väikese laevaehituse programmi aastaks 1912—1916, mille teostamiseks oli ette nähtud 512 miljonit rubla.¹⁷ Hiljem oli kavas võtta veelgi ulatuslikum, nn. laevaehituse suur programm. Kuna riikli-

¹⁶ А. Ф. Яковлев, Экономические кризисы в России, Москва 1955, lk. 251.

¹⁷ А. П. Погребинский, Государственно-монополистический капитализм в России. Москва, 1959, lk. 70.

kud tellimused töötasid suuri kasumeid, siis vene ja välismaa finantskapital asus kiiresti laevaehitustehaste rajamisele. Kõige sobivamaks kohaks selleks oli Tallinn, kus hakati ehitama merekindlust, mis pidi kujunema Balti mere üheks tähtsamaks mere-sõjabaasiks.

Tellimuse 2 ristleja ja 6 miinilaeva ehitamiseks oli mereministeeriumilt saanud «Mürskude ja sõjamoona valmistamise Vene Ühing». Saadud tellimuse täitmiseks alustas see ühing Tallinna Kopli poolsaarele, kus ta oli omandanud 70 hektari suuruse maatüki, laevaehitustehase ehitamist. Tehase ehitustöid hakkas teostama Prantsuse sõjatööstuse monopol «Schneider ja Ko», kellega oli vastav leping sõlmitud 29. oktoobril 1912. Samal ajal valmis Vene-Aasia panga monopolistlikes ringkondades, kes finantseerisid tehase ehitustöid, otsus, luua ehitatava tehase baasil uus aktsiaselts. 25. mail 1912 kinnitatigi Vene-Balti Laevaehituse ja Mehaanika aktsiaseltsi põhikiri. Asutajateks oli pankade konsortsium, kuhu kuulusid: Vene-Aasia pank, Vene Kaubandus-Tööstuspank, Peterburi Era Kommertspank. Loodud aktsiaseltsi põhikapitaliks oli 10 miljonit rubla. Pangad said asutamiskasumit 15 protsenti aktsiakapitali suurusest, müües aktsiad edasi hinnaga 115 rubla 100-rublalise aktsia eest.

1912.—1913. aastal toimusid täie hooga tehase ehitustööd Koplis. 1912. aasta lõpuks oli juba valmis ehitatud poolsaart linnaga ühendav raudtee, elektrijaama hoone, puutöökojad, sepikojad, 4 elumaja, söökla ja 4 ellingut. Ehitamisel oli suur- ja väike laevaehitustöökoda, kuhu paigaldati metallkonstruktsioone, ühiskondlikke hooneid (haigla, kino jms.).

Juba 1913. aastal asus tehas intensiivselt värbama kvalifitseeritud metallitöölisi, sest tehase käikulaskmisega kiirustati. Näiteks teatas tehase direktor oma kirjas aktsiaseltsi juhatusele 1913. aasta oktoobris, et ta värbab päevas kuni 70 töölisi.¹⁸ Novembris 1913 asus tehas juba tööle. 24. novembril oli pidulik laevade ehitamise alustamine. Korraga asuti 2 ristleja ja 6 eskaadri miinilaeva ehitamisele. Märkimisväärne on see, et Nikolai II oma õnnitlustelegrammis eriti rõhutab vajadust sõjalaevad kiiresti valmis ehitada: «Andke edasi Tallinnas vastava-

¹⁸ Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (edaspidi ENSV RAKA), f. 1804, nim. 2, s.-ü. 1, l. 4.

tud laevaehitustehasele ... minu soov hoolsaks ja kiireks tööks.»¹⁹

Tehas hakkas tööle kasvava pingega, tööliste arv suurenes päevast päeva. 1914. aasta jaanuaris töötas seal 1286 töolist, kuid 30. juunil juba 2000. Täie võimsuse saavutas tehas aga sõja ajal. 1. jaanuaril 1917 töötas tehases üle 7300 töölise.

Teiseks suuremaks aktsiaseltsiks, mis sai laevaehituse programmi alusel tellimusi, oli A/S «Boecker». Boecker kuulus põhiliselt prantsuse kapitalile. 22 500-st aktsiast kuulus 11 000 prantsuse pankadele ja ligi 7 000 Peterburi Era Kommertspangale. A/S Boecker sai 1912. aastal tellimuse 5 miinilaeva ehitamiseks 10,7 miljoni rubla väärtuses ja 1913. aastal 5 puksiirlaeva, 4 suurtükipaadi jm. ehitamiseks 3,5 miljoni rubla ulatuses.²⁰ 1913. aasta juulis toimus A/S Boeckeri juhatuse koosolek, kus otsustati suurendada põhikapitali 22 miljoni rublani selleks, et ehitada Tallinna laevaehitustehas. 22. augustil sõlmiti leping tehniliseks koostööks laevaehituse alal prantsuse firmaga «Norman». Tallinna tehase ehitamiseks otsustati kulutada 14 miljonit rubla. Tehase ehitustööd kavatseti lõpetada 1914. aasta lõpuks. Tegelikult oli sõja alguseks valminud laevaehituse-, katla, mehaanika-, turbiinitöökoda, elektri- jaam, raudteeharu, 6 ellingat miinilaevade jaoks. Ehitamisel oli veel raudbetoonist estakaad, elling jäälõhkujate jaoks ja betoonelling suurte sõjalaevade jaoks. Enne sõja algust töötas Boeckeri laevaehitustehases üle 1500 töölise.

Kolmandaks suuremaks laevaehitustehaseks oli A/S «Noblessner», mis asutati 1912. aasta detsembris. Selle asutajateks olid A/S «Nobel» peaaktsionär E. L. Nobel ja Peterburi Diskonto- ja Krediitpanga direktor Plotnikov. Aktsiaseltsi tegelikuks omanikuks oli mainitud pank, millele kuulus aktsiate kontrollpakk 18 000 aktsia näol 30 000-st aktsiast à 110 rbl. Ülejäänud 12 000 aktsiat kuulusid kummalegi asutajale — Plotnikovile ja Nobelile pariteetsetel alustel.²¹ Asutajad said 300 000 rubla asutamiskasumit.

¹⁹ ENSV RAKA, f. 1804, nim. 2, s.-ü. 18, l. 5.

²⁰ ENSV RAKA, f. 219, nim. 1, s.-ü. 14, l. 47—48.

²¹ К. Ф. Шацилло, Финансовый капитал в морской судостроительной промышленности России (1910—1917 гг.), М. 1958, lk. 230. Рукопись.

Alates 1. jaanuarist 1913 kuulus A/S «Noblessner» kartelli «Noblessner — Naval — Russud», mis monopoliseeris allveelaevade ehitamise kogu Venemaal, jaotades omavahel valitsuse tellimused.²² Noblessneri tehas ehitas ja remontis allveelaevu. Ta oli suhteliselt väiksem kui teised eespoolnimetatud. Tööliste arv ulatus seal sõja ajal 1020 inimeseni.

Laevaehitustehaste asutamine Tallinna aktiviseeris kogu metallitööstuse tegevust Eestis ja eriti Tallinnas.

Tallinna suuremad metallitööstuse ettevõtted, nagu Volta, Krull, Wiegand jt. hakkasid täitma laevaehitustehaste tellimusi laevade sisustuse valmistamiseks.

Uusi suuri tellimusi sai ka vaguniehitustehas «Dvigatel» pärast sündikaadilepingu uuendamist 1912. aastal. Lepingu järgi oli «Dvigateli» kvoot kindlaks määratud 6,98 protsendile. Selle kvoodi raamides sai vaguniehitustehas «Dvigatel» riiklikke tellimusi raudteevalitsuse krediidi arvel. 1913. aastal suurenes töödang 1910. aastaga võrreldes ligi 3 korda. Samaaegselt suurenes tööliste arv 900-lt 1470-ni.²³

Tallinna merekindluse ehitamine soodustas samuti tööstuslikku tõusu. Eriti suuri tellimusi said Kunda ja Aseri tsemendivabrikud, mis pidid tootma 25 miljonit puuda tsementi Peeter Suure merekindluse jaoks.

Sõjaeelsetel aastatel kasvas kiiresti Tallinna elanikkond. 1913. aasta alguses elas Tallinnas aadresslaua andmeil 116 132 inimest. Aasta hiljem oli samadel andmetel elanike arv juba 131 125.²⁴ Seega suurenes linna elanikkond ühe aastaga ligi 15 000 inimese võrra. Elanikkonna arv suurenes peamiselt nii Eesti maakondadest kui ka teistest Venemaa rajoonidest kindluse ehitustöödele ja rajatavatesse ettevõtetes saabunud tööliste arvel. Ajalehed kirjutasid, et Moskva, Vilniuse ja Vitebski kubermangust oli värvatud sõjasadama ehitustöödele 12 000 töölist, kes 1913. aasta kevadel pidid Tallinna jõudma.²⁵

²² К. Ф. Шацилло, Финансовый капитал в морской судостроительной промышленности России (1910—1917 гг.), М. 1958, lk. 259. Рукопись.

²³ ЦГИАЛ, ф. 1517, оп. I, д. 221, л. 1—2.

²⁴ Статистические сведения по гор. Ревелю за 1913—1916 годы.

²⁵ «Postimees», 4. jaanuar 1913.

Elanikkonna suurenemine hoogustas elamuehitust. 1913. aastal oli Tallinnas 912 hoonet (nendest 442 elumaja) rohkem kui 1910. aastal.²⁶ Võrdluseks olgu tähendatud, et ajavahemikul 1888—1900 ehitati Tallinnas ainult 380 uut hoonet.

Tööstusettevõtete hoonete ja elamute rajamine põhjustas tõusu ehitusmaterjalide tööstuses. Tunduvalt suurenes telliste, lubja, ehituskivi, tsemendi jne. tootmine. Näiteks 1913. aastal veeti Tallinnasse rongide ja laevadega tsementi 10 korda rohkem kui 1909. aastal ja telliseid ligi 2 korda rohkem kui 1900. aastal.

Tööstus arenes ka teistes Eesti suuremates keskustes: Narvas, Pärnus, Tartus. Pärnus laiendas näiteks tootmist Waldhofi tselluloositehas. Kui 1903. aastal oli Waldhofi tehase sissetulek toodangu realiseerimisest 5,6 miljonit rubla, siis 1913. aastal moodustas see üle 9 miljoni rubla.²⁷ Tööstusliku tõusu aastail asutati ka eesti rahvusliku kodanluse poolt suuremaid ettevõtteid Tartu, Viljandi ja mujale.

Sõjaeelse tööstusliku tõusu aastail tõusis Eesti tööstuses tootmise kontsentratsiooniaste. XIX sajandi lõpul suurenenud kapitali juurdevool Eesti tööstusse suurendas ühtlasi tootmise kontsentratsiooni. 1900. aastal tootsid 17 Eesti suuremat ettevõtet, mis moodustasid 2,8 protsenti tööstusettevõtete üldarvust, 48 protsenti tööstustoodangust. Eestimaa kubermangus, kus tootmise kontsentratsiooniaste oli veelgi kõrgem, tootsid samal ajal 1,7 protsenti suurettevõtetest 55 protsenti kogu kubermangu tööstustoodangust, 1913. aastal aga juba 67,7 protsenti kogu kubermangu tööstustoodangust. Kasutades tootmise kontsentratsiooniastme iseloomustamiseks andmeid tööliste kontsentreerumisest suurettevõtetesse, saame järgmise ülevaate sõjaeelse tööstusliku tõusu ajal toimunud tootmise kontsentratsiooni protsessist (vt. tabel 5, lk. 27).

Esitatud andmetest on näha, et kui 1910. aastal töötas suurettevõtetes (tööliste arvuga 500 ja rohkem) 72,8 protsenti Eesti suurtööstuse töölistest, siis 1913. aastal töötas niisugustes ettevõtetes juba 78,1 protsenti kõigist suurtööstuse töölistest. Tootmise kontsentratsiooniaste oli Eestis kõrgem kui Venemaa tööstuses tervikuna.

²⁶ «Eesti Statistika» 1922, nr. 1.

²⁷ Отчёт Перновской городской управы за 1903 и 1913 годы.

Töölise kontsentratsioon Eesti suurtööstuses aastail 1910—1913

Ettevõtted töölise arvuga	1910. a.				1913. a.			
	Ette- võtete arv	%	Töö- liste arv (tuh.)	%	Ette- võtete arv	%	Töö- liste arv (tuh.)	%
16 — 99	82	68,3	3,4	10,3	119	70,8	3,6	8,4
100 — 499	25	20,8	5,6	16,9	29	17,3	5,8	13,5
500 — 999	5	4,3	3,3	10,0	9	5,4	5,8	13,5
1000 ja rohkem	8	6,6	20,8	62,8	11	6,5	27,8	64,6
Kokku	120	100,0	33,1	100,0	168	100,0	43,0	100,0

Tootmise kontsentratsiooniastme tõus tähendas vastuolu teravnemist tootmise ühiskondliku iseloomu ja kapitalistliku eraomandi vahel. Tootmise kapitalistliku ühiskonnastamise astme tõus oli sotsialistliku revolutsiooni üheks tähtsamaks eelduseks, kuna töölise kontsentreerumine suurettevõtetesse organiseeris töölishulki, lõi tingimused nende poliitilise teadlikkuse kasvuks, organiseeritud poliitilise ja majandusliku võitluse aktiviseerimiseks, revolutsioonilise liikumise hoogustamiseks. Kapitalistlikust ekspluateerimisest tingitud vastuolu proletariaadi ja kodanluse vahel oli siin eredamalt väljendatud kui väikeettevõtetes.

Tootmise kontsentratsiooni kõrge taseme tõttu haarasid Eesti suurtööstuse võtmepositsioonid enda kätte ülevenemaalised monopolid, vene ja välismaa finantskapital. Eestis asuvad ülevenemaalise turu vajadusteks töötavad suurettevõtted ja aktsiaseltsid kuulusid ülevenemaalistesse monopolidesse ja olid allutatud Venemaa finantskapitalile, milles suurt osa etendas väliskapital.

Esimesed monopolid tungisid Eesti suurtööstusse juba sajandivahetusel. Esimeseks monopoliks, mis tegutses Eestis praegu olemasolevail andmeil, oli 1900. aasta lõpul organiseeritud džuudivabrikute sündikaat, kuhu kuulus 12 Venemaa džuuditööstuse ettevõtte hulgas ka Narva Lina-

²⁸ Koostatud ENSV RAKA, f. 206 ja 558 andmete põhjal.

ketramise Manufaktuur.²⁹ Narva Linamanufaktuuri kvoot moodustas sündikaadis 14,5 protsenti, mis oli sündikaadi üks kõrgemaid. Narva Linamanufaktuuri juhatuse esimees R. B. Hammerschmidt oli ühtlasi sündikaadi juhtiva organi — Komitee — esimees.³⁰ Sündikaat tegutses 1905. aasta veebruarini, mil ta lagunes. 1910. aastal sündikaat taastati.

Narva Linaketramise Manufaktuur kuulus saksa kapitalile. Tema aktsiad jagunesid pangamaja E. Meier ja Ko, kellele kuulus 26 protsenti aktsiatest, R. Wershauer ja Ko pangaga seotud Hammerschmidti ning Peterburi Diskonto ja Krediitpanga vahel.³¹

XX sajandi alguse Eesti tähtsaima tööstusharu — tekstiilitööstuse — rida teisigi suurettevõtteid võtsid osa Venemaal tegutsevatest monopolidest ja kuulusid vene ning väliskapitalile. Eesti suurim tekstiilitööstuse ettevõte — Kreenholmi Manufaktuur, põhikapitaliga 12 miljonit rubla, kuulus Venemaa tekstiilitööstuse monopolistliku grupi ühele tähtsamale juhile — kaubamajale L. Knoop, mis võttis osa oma kapitaliga 17 puuvillatööstuse ettevõttest, kus asus $\frac{1}{5}$ värtnate üldarvust Venemaal, põhikapitaliga kokku ligi 100 miljonit rubla.³² Kreenholmi Manufaktuur kuulus ka 1913. aastal organiseeritud «Puuvillavabrikantide Ühingusse», kuhu kuulus üldse 47 ettevõtet 3,7 miljoni värtnaga, mis moodustas 42 protsenti värtnate üldarvust Venemaal ja kujutas endast sisuliselt puuvillatööstuse tootmist ja toodangu realiseerimist reguleerivat monopolistlikku ühendust, mille üheks tähtsamaks juhiks oli parun A. L. Knoop.³³ 1913. aasta lõpul ja 1914. aasta algul moodustatakse puuvillatööstuses sündikaat «Manufaktuurikaupade sise- ja väliskaubanduse ühing» vendade Knoop juhtimisel, mis reguleeris monopolihindu siseturul ja kindlustas osavõtjaile monopoolselt kõrgete kasumite saamise. Sündikaati kuulus ka Kreenholmi Manufaktuur.

²⁹ Lähemalt vt. Н. И. Торпан, Финансовый капитал в текстильной промышленности Эстонии в начале XX века, Ученые записки Тартуского Государственного университета, выпуск 97, Труды по экономическим наукам II, Тарту, 1960, lk. 255—259.

³⁰ ENSV RAKA, f. 3153, nim. 1, s.-ü. 2, l. 421.

³¹ Н. И. Торпан, op. cit, lk. 262.

³² М. Цвибак. Из истории капитализма в России. Хлопчатобумажная промышленность в XX веке, Ленинград 1925, lk. 50.

³³ Н. И. Торпан, op. cit, lk. 255.

Eesti metallitööstuses tegutsesid samuti ülevenemaalise tähtsusega suurmonopolid, kuhu kuulusid suuremad metallitööstuse ettevõtted. Eestis asuv Venemaa üks suurematest vaguniehitustehastest «Dvigatel» võttis osa sündikaadist «Prodvagon». Esimese maailmasõja eel Eestis loodud laevaehitustehaste juhtimine oli kahe suure panga-grupi käes: ühelt poolt Peterburi Diskonto- ja Krediit-pank ning teiselt poolt Vene-Aasia ning Peterburi Era Kommertspank. Uute aktsiaseltside asutamine ja laevatehaste ehitamine nende pankade poolt oli dikteeritud finantskapitali suurte asutamiskasumite ja kõrgete monopolikasumite saamise püüdest. Niipea kui sõja ajal tsaarivalitsus loobus laevaehituse nn. suure programmi teostamisest, kadus pankadel huvi nende aktsiaseltside vastu ja nad sattusid pankroti äärelle. Tsaarivalitsus oli sunnitud võtma neid enda ülalpidamiseks.

Venemaa ühte suuremasse monopolistlikku ühendusse, mille eesotsas seisis Vene-Aasia panga finantsgrupp, kuulus Vene-Balti aktsiaseltsi Tallinna laevaehitustehas. Vene-prantsuse pangaringkondades oli enne Esimest maailmasõda kava liita Vene-Balti Tallinna laevaehitustehas ja Putilovi laevatehas Peterburis üheks suurettevõtteks. Hiljem kavatseti liita nendega veel Neeva ja Boeckeri laevaehitustehased, kuid algava maailmasõja tõttu jäid need kavad ellu viimata.³⁴

Eesti tsemenditööstuse ettevõtted kuulusid Girard de Soucanti perekonna juhtimisel olemasse monopolistlikku gruppi. Selle grupi iseärasus seisab selles, et kui enamuse Eesti suurtööstuses tegutsevate aktsiaseltside juhtimist teostati väljaspool Eestit Peterburis või Moskvast asuvate aktsiaseltside juhatuste poolt, kus asusid ka monopolide juhtivad organid ning kuhu suundusid finantskapitali kõik niidid, millega oli punutud kogu Venemaa, sealhulgas ka Eesti rahvamajandus, siis meie andmeil oli see ainuke monopolistlik grupp, mille tegelik keskus asus Eestis, kuigi vastavad esinduskontorid olid ka Peterburis ja mujal.

Eestis asuvale Girard de Soucanti perekonnale kuulus Eesti suurim kaubandusfirma «Clayhills & Son», mis tegutses siin juba arvatavasti 1631. aastast alates. Firma

³⁴ В. И. Бовыкин, К. Н. Тарновский, Концентрация производства и развитие монополии в металлообрабатывающей промышленности России, Вопросы истории, 1957, nr. 2, lk. 25.

ostis Venemaalt kokku teravilja, lina, linaseemneid ja asbesti ning realiseeris selle välismaal, kust omakorda vedas sisse mitmesuguseid kaupu, mida müüdi Veneturul. Peale selle kaubandusfirma kuulus mainitud perekonnale Kunda tsemendivabrik, mis oli 1912. aastal, kui tekkis vajadus vabriku laiendamiseks, muudetud aktsiaseltsiks «Port-Kunda», põhikapitaliga 3 miljonit rubla. Aktsiate kontrollpakk oli Girardi perekonna käes, aktsiaid börsil ei koteeritud. 1881. aastal asutas sama perekond Novorossiiski lähedale tsemendivabriku, mille baasil asutati veel samal aastal aktsiaselts. Mõlemal aktsiaseltsil olid oma raudteed, sadamad, laevad, kaevandused. 1889. aastal omandas Girardi perekond 6 asbestikaevandust Permi kubermangus ja järgmisel aastal veel neli kaevandust. Enne Oktoobrirevolutsiooni kuulus Girardile ligi 20 asbestikaevandust Venemaal. Girard oli niiviisi üheks tähtsamaks asbestitootjaks Venemaal, olles juhtival kohal Venemaa asbestitöösturite sündikaadis «Krisotil» ja ühingus «Vene Asbestitootjate Ühing».

Sellele perekonnale kuulus veel Eestis Valtu tellisetehas, tikupuuvabrik «Huene ja Co» Vaivaras, mis kuulus 1908. aastast alates ülevenemaalisse tikupuuvabrikute sündikaati «Exportcentral». Peale selle oli perekonnal juhtiv positsioon enamuses Eestis saksa kapitaliga tegutsevates aktsiaseltsides, nagu A/S «R. Mayer», A/S «Volta», pangamaja «Scheel ja Co» ning suurel hulgal rea teiste aktsiaseltside aktsiaid.

Girardil oli juhtiv koht Venemaa tsemenditööstuse monopolistlikes ühendustes. 1904. aastal organiseerisid Kunda, Aseri, Tšudovo ja Gluhhoozero tsemenditehased sündikaadi tsemendi müügiks.³⁵ Kvoot jaotati selliselt, et Kunda tsemenditehas sai teistest peaaegu kaks korda suurema osa. Lepinguga oli ette nähtud Gluhhoozero tsemenditehase sulgemine, et piirata tsemendi tootmist ja hoida kõrgel monopoolseid hindu. Lepingu 24. punkt nägi ette, et ükski osavõtja ei tohtinud suurendada tehaste tootmisvõimsust ega asutada uusi tehaseid.³⁶ Leping oli sõlmitud ajavahemikuks 1904—1908.

Oma teise tsemenditehase kaudu võttis Girard osa tei-

³⁵ Eesti NSV Tallinna linna ja Harju rajooni Riiklik Arhiiv (edaspidi TLA), f. 248, nim. 1, s.-ü. 14, l. 4.

³⁶ TLA, f. 248, nim. 1, s.-ü. 14, l. 27.

sest ülevenemaalisest tsemenditööstuse monopolist «Vene Tsemendikaubanduse Ühing» («Tsementkrug»).³⁷ Kui 1916. aastal asutati Venemaa tsemenditöösturite liit «Portland-tsemenditööstuse Edendamise Ühing», valiti ühingu juhatusse enamuses Girardi tsemendivabrikute juhtivad tegelased, kes sisuliselt olid selle perekonna kõrgepalgalisteks asjaajajateks.³⁸

Girardi kontrolli all olevaid aktsiaseltse krediteeris Aasov-Doni Kommertspank. Aasov-Doni panga ja Girardi kapitalid olid tihedalt läbi põimunud. Kui 1912. aastal tekkis vajadus Kunda tsemenditehase laiendamiseks, tegi Girard Aasov-Doni pangale ettepaneku anda Kunda tsemenditehasele 1 miljon rubla krediiti ja asutada aktsiaselts. Nii toimuski: Aasov-Doni Kommertspank võttis enda peale aktsiaseltsi asutamise, omandades ühtlasi nominaalhinnaga väljastatud 30 000 aktsiast 13 500 aktsiat.³⁹ Panga juhatuse liikmed olid ühtlasi nii Eestis kui ka Novorossiiskis asuvate aktsiaseltside juhatuseliikmeteks ja vastupidi. Näiteks kuulusid üheaegselt panga ja A/S Port-Kunda juhatusse H. H. Raupert ja K. A. Hanson, kusjuures Hanson oli ka Novorossiiskis asuva aktsiaseltsi juhatuse liikmeks.⁴⁰ Girardi perekonna üks usaldusmeestest, kes tegeles tsemenditehaste äriasjadega, A. P. Freze, oli Aasov-Doni panga üks tegelikest juhtidest.

Tihe läbipõimumine oli Scheeli pangaga, mis asus Tallinnas ja töötas samuti saksa kapitaliga. Girardile kuulus enne maailmasõda Scheel ja Co aktsiaid ligi 100 000 rubla väärtuses, kuna Scheelile omakorda kuulus 1227 A/S Port-Kunda aktsiat. Georg Scheel oli A/S Port-Kunda juhatuse liikmeks.⁴¹

Eesti suurtööstuse, panganduse ja suurkaubanduse kohalikes ringkondades oli Girardi perekond kõige mõjukam. Üks perekonnaliikmetest oli pidevalt Tallinna Börsikomitee esimeheks. Aastatel 1879—1910 oli Tallinna Börsikomitee esimeheks Etienne Girard de Soucanton.

Selle perekonna kapital oli mitmesuguste kanalite kaudu seotud saksa pankadega ja rahvuslike huvidega.

³⁷ TLA, f. 248, nim. 1, s.-ü. 284, l. 2—5.

³⁸ TLA, f. 248, nim. 1, s.-ü. 287, l. 3—21.

³⁹ TLA, f. 248, nim. 1, s.-ü. 18, lk. 157.

⁴⁰ TLA, f. 248, nim. 1, s.-ü. 3, l. 2.

⁴¹ TLA, f. 248, nim. 1, s.-ü. 34d, l. 1.

Mõned perekonnaliikmetest kuulusid isegi Saksa kodakondsusse.

Venemaa finantskapital, mis oli koondunud suurematesse Venemaa pankadesse, nagu Vene-Aasia pank, Aasov-Doni pank, 1908. aastal asutatud Ühendatud Pank, mis 1909. aastal «neelas» ka Balti Kaubandus-Tööstuspanga Tallinnas, Vene Väliskaubanduse Pank, Peterburg-Riia Kommertspank, kontrollis peaaegu kõiki Eestis tegutsevaid suuremaid aktsiaseltsi mitte üksnes kapitaliga, vaid ka selle personifitseeritud esindajatega. V. I. Lenin oma teoses «Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium» kirjutas: «Koos sellega areneb pankade ja suurimate tööstus- ning kaubandusettevõtete nõndaütelda personaalunioon, nende liitumine aktsiate valdamise teel, pangadirektorite astumisega kaubandus-tööstuslike ettevõtete järelevalvenõukogude (või juhatuste) liikmeks ja ümberpöördukt.»⁴² Lisaks eespooltoodud näidetele võib tuua Sindi Kalevimanufaktuuri ja teda kontrolliva Aasov-Doni panga vahekorra. A/S «Sindi Kalevimanufaktuur» direktorite hulka kuulus Aasov-Doni panga Moskva kaubaosakonna juhataja J. A. Mints. Juhtival kohal oli aktsiaseltsis samuti panga Moskva osakonna juhataja M. L. Friedmann. Viimane, teostades järelevalvet aktsiaseltsi juhatuse tegevuse üle, palub oma kirjas 13. juulil 1916 panga juhatuse esimehele aktsiaseltsi direktorit Steinbergi asendada uuega, kuna viimasest olevat vähe kasu. «Loomulikult,» kirjutab ta, «oleme me pidevalt kursis Sindi manufaktuuri asjadega, kuid peame ikkagi vajalikuks, et tegelikult juhiks asjaajamist pidevalt meie täievoliline usaldusisik, kellest ei mööduks mingisugune asjaajamise detail.»⁴³ Nagu näha, oli Sindi Manufaktuur täielikult panga kontrolli all. Panga juhatuse esimehele tuli esitada igakuised aruanded ja bilansid. Sindi Manufaktuuri juhatuse asus Aasov-Doni panga Moskva osakonna majas. 1. jaanuari 1914. aasta seisuga ületas aktsiaseltsi võlgnevus pangale aktsiaseltsi põhikapitali.⁴⁴ Panga ja tööstuskapitali läbipõimimine oli täielik.

Aasov-Doni pank kontrollis ka A/S Põhja Paberi- ja Tselluloosivabriku tegevust.

⁴² V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 206.

⁴³ ЦГИАЛ, ф. 616, оп. 10, д. 784, л. 1—7 и 15—26.

⁴⁴ Sealsamas.

Vene Väliskaubanduse panga käes oli A/S «Asserin» aktsiate kontrollpakk. Aktsiaseltsi juhatuse esimees oli ühtlasi sama panga revisjonikomisjoni liikmeks. Panga nõukogu liige K. E. Kartavtsev oli aktsiaseltsi juhatuse liikmeks.⁴⁵

Neist näidetest selgub, et Eesti suurtööstuse tähtsamates harudes — tekstiili-, metalli-, tsemenditööstuses — kuulusid võtmepositsioonid finantskapitalile. Neis monopoliseeritud tööstusharudes kuulusid suuremad ja tähtsamad ettevõtted Venemaal tegutsevate monopolistlike ühenduste — kartellide, sündikaatide ja trustide koosseisu.

Monopolid ja finantskapital, vallutanud suurtööstuse, tungis ka väiketööstusse ja hulgikaubandusse, mis tegutses kohaliku saksa ja vene kapitaliga. Näiteks saksa mõisnikele kuuluv viina- ja piiritusetööstus Eestis oli ühendatud A. Rosen ja Co sisuliselt monopolistlikku liitu, mis püüdis dikteerida viina ja piirituse hindu vene turul.

Kohalikus mastaabis moodustasid saksa suurmõisnikud, kaupmehed ja pankurid tihedalt läbipõimunud kohaliku suurkoodanluse ladviku, kellele kuulus valitsev positsioon kohalikus tööstuses, suurkaubanduses, pankades ja teistes krediidiastutustes. Näiteks kohalike saksa pankade — G. Scheel ja Co, Hoeppener ja Co, Rosen ja Co omanikud olid samaaegselt juhtivatel kohtadel mitmetes aktsiaseltsides (tööstuses, kaubanduses ja mõisnike krediidiühingutes). Eestis asuva saksa kohaliku suurkoodanluse organisatsiooniks oli Tallinna Börsikomitee. Kuigi ametlikult oli börsikomitee kaupmeeste organisatsioon, kuhu kuulusid I ja II gildi kaupmehed, võttis tema tegevusest osa ka töösturite ja finantstegelaste valitud ringkond. Börsi statuudis oli börsi eesmärk formuleeritud sellele vastavalt: «1. Tallinna börs on vastastikuse läbikäimise ja kõigi kaubanduses ja tööstuses ettetulevate äritehingute sõlmimise kui ka selleks tarvilike teadete saamise kogumiskohaks.»⁴⁶ Börsikomitee, kuhu 1913. aastal kuulus 64 liiget, arutas peale väliskaubanduse ja laevaliiklusega seotud küsimuste ka kõiki Eesti tööstusse, pangandusse ning kohalikku omavalitsusse puutuvaid tähtsamaid küsimusi. Need 64 liiget, kelle kätte oli koond-

⁴⁵ ЦГИАЛ, ф. 599, оп. 1, д. 743, л. 24—28, 33—41.

⁴⁶ TLA, f. 116, nim. 1, s.-ü. 427, l. 6.

nud põhiliselt kohalikus mastaabis tegutsev, enamuses saksa kapital, koordineerisid oma tegevust börsikomitee kaudu ning tundsid end Eestis tõeliste peremeestena.

Eespool esitatud faktidest järeldub, et kapitali kontsentratsioon ja tsentralisatsioon oli saavutanud Eestis, nagu kogu Venemaalgi, väga kõrge astme. Suurtööstuse, suurkaubanduse, panganduse ja krediidiasutuste juhtimine ning suunamine oli koondunud ülevenemaalise finantskapitali magnaatide ja monopolistide kätte, kelle tegevus hõlmas Venemaa laialdasi piirkondi, sealhulgas ka Eestit. Kuid selle kõrval etendas samadel aladel tähtsat osa kohapealse saksa ja vene suurkodanluse ladvik, kelle tipud võtsid osa ka ülevenemaaliste monopolide tegevusest ja olid seotud Venemaa ning välismaa suurpankadega.

Tähtsat osa Eesti suurtööstuses etendas väliskapital. Väliskapitali sissetung Eestisse oli eriti ulatuslik XIX sajandi lõpul. See vaibus kriisi ja depressiooni ajal ning elavnes uuesti Esimese maailmasõja eel. Eestisse tungis eriti aktiivselt saksa kapital. Saksa kapitaliga olid asutatud niisugused aktsiaseltsid, nagu Waldhof, Volta, Krull, Mayer, Narva Linamanufaktuur, Hiiu-Kärdla kalevivabrik. Sõja eel asutati saksa kapitaliga Noblessneri laevaehitustehas. Enne Esimest maailmasõda suurenes Eestis ka prantsuse kapital. Viimasega asutati Vene-Balti ja Boeckeri laevaehitustehased. Väliskapital sai suuri kasumeid Venemaa ja sealhulgas ka Eesti suurtööstusse investeeritud kapitalilt. Näiteks A/S Waldhofi, mille juhatus muuseas asus Saksamaal Mannheimis, kasumisumma moodustas 1,089 miljonit rubla, s. o. 15,7 protsenti põhikapitalist.⁴⁷ Narva Linamanufaktuur maksis sõja eel dividendi 11 protsenti põhikapitalist.⁴⁸

Niisiis käesoleva sajandi alguses muutuvad ka Eestis valitsevateks imperialismi nähtused. Kuid sellele vaatamata ei suutnud nad täielikult katta vana kapitalismi aluseid. Täielikult kehtib selleaegse Eesti kohta V. I. Lenini poolt antud üldine iseloomustus imperialismi kohta Venemaal: «Igas põllumajanduslikus kubermangus näeme monopoliseeritud tööstuse kõrval vaba konkurentsi. Kuski maailmas ei ole eksisteerinud ega eksisteeri tule-

⁴⁷ Отчет Перновской городской управы за 1911 год.

⁴⁸ ENSV RAKA, f. 3153, nim. 1. s.-ü. 9.

vikuski monopolistlik kapitalism ilma terves reas harudes esineva vaba konkurentsita.»⁴⁹ Edasi märkis V. I. Lenin, et imperialism ja finantskapitalism on vana kapitalismi pealisehitus. «Kui purustada selle ladvik, paljastub vana kapitalism. Olla niisugusel seisukohal, et on olemas ter-
viklik imperialism ilma vana kapitalismita — see tähendab pidada ihaldatavat tegelikkuseks.»⁵⁰ Nii Eesti tööstuses, põllumajanduses kui ka kaubanduses ja teistes rahvamajandusharudes jäi üheks tähtsamaks majandusvormiks väiketootmine. Eesti väiketööstuses, jaekaubanduses jm. tegutses valitseva rahvuse kodanluse poolt teisejärgulistele positsioonidele tõrjutud eesti «rahvuslik» kapital, mille akumulatsiooni ulatus ei küündinud suurekalliibriliseks tegutsemiseks. Kuna Eesti natsionalistlik kodanlus ei soovinud maha jääda vene ja välismaa finantskapitalist Eesti töörahva ekspluateerimises, siis hakkas ta aktiivselt suurendama kapitali akumulatsioonitempot, asus rahvusliku krediidivõrgu loomisele, mis oleks koondanud vaba rahakapitali odava krediidina eesti kodanluse kätte.

Esimeste krediidiühistute tekkimine Eestis langeb ajaliselt möödunud sajandi algusse, kuid need olid baltisakslaste asutused, mis ei teenindanud eesti maa- ja linnakodanlust. Alles 1902. aastal alustas Tartus tegevust Eesti Laenu- ja Hoiuühisus, mis kuulus eesti kodanlusele. See krediidiühistu muutus seejärel kiiresti tekkivate eesti kodanluse uute kerdidiühistute keskuseks. Esimese maailmasõja alguses tegutses Eestis juba 129 krediidiühistut, neist 75 maal ja 54 linnades. Eesti kodanluse krediidiühistute liikmeskond ulatus 1913. aastal üle 41 000. Selle moodustasid maakodanlus, linna tööstus-kaubanduskodanlus ja majaomanikud. Krediidiühistute kaudu suundusid väikesed ja seni tegevuseta seisnud kapitalid eesti rahvusest kodanlaste-ettevõtjate kätte, kes rakendasid seda kauplemiseks, majade ehitamiseks, väikeste ettevõtete ja töökodade asutamiseks ning talumajapidamiste intensiivistamiseks.

Suureneva krediidivajaduse rahuldamiseks pidas eesti kodanlus juba siis plaane väliskapitali kaasatõmbamiseks oma kapitali suurendamiseks. Niisuguse ettepaneku tegi

⁴⁹ V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., Tallinn, 1954, lk. 147.

⁵⁰ Sealsamas.

näiteks J. Tõnisson — eesti kodanluse üks tähtsamatest juhtidest. Kuid eesti kodanlus oli siis liiga nõrgaks ja äbarikuks partneriks väliskapitalile. Oma väikeste kapitalidega ei saanud ta lasta krediidiühistute laenuobligatsioonide koteerimisele välisriikide fondibörsidel.

Krediidiühistute tegevusest XX sajandi alguses annavad ülevaate järgmised arvud, mis ühtlasi heidavad valgust ka eesti kodanluse majanduslikule positsioonile ja võimalustele:

Tabel 6⁵¹

Krediidiühistute tegevus Eestis 1905.—1915. aastal

	Laenu-hoiuühisused			Vastastikuse krediidi ühisused		
	1905. a.	1910. a.	1915. a.	1905. a.	1910. a.	1915. a.
Arv	10	58	83	2	6	13
Bilanss (tuh. rbl.)	706	6 560	16 964	266	5 130	12 821
Põhikapital „	122	833	2 303	38	474	1 389
Hoiused „	542	5 423	13 400	213	4 263	9 607
Laenud „	637	4 831	13 932	210	4 536	10 394

Nende andmete põhjal võib järeldada, et pärast 1905. aasta revolutsiooni kiiresti arenev krediidiühistute võrk koondas endasse järjest suuremaid vabu rahakapitale, mis muudeti eesti kodanluse poolt funktsioneerivaks kapitaliks. Hoiuste ja laenusummade suurenemine näitab eesti kodanluse majandusliku aktiivsuse tõusu pärast 1905. aasta revolutsiooni ja eriti Esimese maailmasõja eelse tööstusliku tõusu aastail. Eesti kodanluse rahaline akumulatsioon hoiuste näol ulatus Esimese maailmasõja alguses üle 23 miljoni rubla. Esimene maailmasõda rikastas eesti kodanlust veelgi.

Niiviisi küpsesid majanduslikud tingimused eesti kodanluse poliitiliseks aktiveerumiseks, võitluseks valitsevate rahvuste — baltisaksa ja vene kodanlusega eesti töörahva ekspluateerimise õiguse pärast suuremate kasumite saamise eesmärgil, milles ta ei pörkunud tagasi liidust oma «vaenlastega», kui ähvardava ohuna tõusis võimas töölisliikumine ja kerkis kapitalistliku eraomandi likvideerimise oht.

⁵¹ B. Veimer, Krediidiühistute tekkimine ja arenemine Eestis, käsikiri. (Säilitatakse Eesti NSV TA Majanduse Instituudis.)

3. Põllumajanduse arenemine Eestis XX sajandi algul

XX sajandi alguseks oli kapitalismi arenemine Eesti põllumajanduses saavutanud suhteliselt kõrge arenemisastme, võrreldes Venemaa teiste ääremaadega. Kapitalismi arenemine oli intensiivistunud eriti pärast 50—60-ndate aastate talurahvaseadusi. XIX sajandi teisel poolel alanud talude väljaostmise protsessi tulemusel oli Esimese maailmasõja alguseks tekkinud mõisnike maaomandi kõrvale kapitalistlik-kulaklik ja väikekaubatootjate eraomand maale. Valitsevaks jäi Eesti põllumajanduses siiski mõisnike suurmaaomand. Kogu maa-fondist kuulus mõisnikele 58 protsenti, põllumajanduslikust maast üle 42 protsenti. Talurahvale kuulus niisiis 42 protsenti kogu maafondist ja vähem kui 58 protsenti põllumajanduslikust maast. Kõrge maahind ei võimaldanud paljudel talupoegadel kohti välja osta. Talukohtade ostmine arenes intensiivsemalt Liivimaal, kus XIX sajandi lõpuks oli mõisnike poolt müüdud 85,8 protsenti kogu talumaast.⁵² Lõuna-Eestis oli 1898. aastal Liivimaa Maanõunike Kolleegiumi mittetäielikel andmeil talumaast müüdud 78,3 protsenti. Ostetud talukohti iseloomustavad andmed tabelis 7. Neist nähtub, et kokku oli Lõuna-Eestis ostetud 1898. aastaks 12 029 kohta 36,6 miljoni rubla eest, millest 21,1 miljonit rubla, s. o. peaaegu $\frac{2}{3}$ oli veel tasumata. Müügile kuulus talumaa, kuid osaliselt müüdi ka mõisamaad (kokku 681 kohta 23 660 tiinu* suuruses) ja kvoodimaad (589 kohta 27 677 tiinu suuruses). Mõisamaast müüdud majapidamiste ja maa hulk oli väga väike, võrreldes kogu mõisamaaga ja talumaaga. Kõige vähem oli talukohti ostetud Saaremaal, kus oli müüdud ainult 4,7 protsenti kogu maast, kokku 118 talukohta 5950 tiinu suuruses. Kümme aastat hiljem on olukord muutunud suhteliselt vähe. Nendest muudatustest annab ülevaate tabel 8. Tabelis esitatud andmeist on näha, et perioodil 1898—1908 müüdi Lõuna-Eestis ainult 972 talukohta 42 077 tiinu suuruses. 1908. aastal oli üksikutes maakondades, nagu Viljandimaa ja Võrumaa, müüdud peaaegu kogu talumaa (Viljandimaal 99,2 protsenti, Võrumaal 95,2 protsenti). Tartumaal ja Pärnumaal oli müüdud

⁵² ЦГИАЛ, ф. 1282, оп. 3, д. 274, таблицы.

* 1 tiin = 1,0925 hektarit.

Ostutalud Lõuna-Eestis 1898. aastal.

Tabel 7⁵³

Maakond	Mõisamaa		Kvoodimaa		Sega-talumaa		Talumaa		Kokku	
	arv	suurus	arv	suurus	arv	suurus	arv	suurus	arv	suurus
Tartumaa	128	4 206	134	5 931	289	13 132	3385	144 385	3936	167 655
Võrumaa	63	2 896	100	4 224	50	2 553	2916	125 309	3 129	134 982
Viljandimaa	222	2 905	184	8 390	79	3 811	2497	114 500	2982	129 606
Pärnumaa	258	13 110	176	8 808	98	6 177	1332	64 436	1 864	92 531
Saaremaa	10	543	4	324	3	691	101	4 392	118	5 950
Kokku	681	23 660	598	27 677	519	26 364	10 231	453 022	12 029	530 723

Ostutalud Lõuna-Eestis 1908. aastal.

Tabel 8⁵⁴

Maakond	Mõisamaa			Kvoodimaa			Talumaa			Kokku		
	arv	suurus	%	arv	suurus	%	arv	suurus	%	arv	suurus	%
Tartumaa	269	8 879	3,59	148	6 617	25,70	4 055	176 148	86,8	4 472	191 644	100
Võrumaa	134	6 912	4,15	124	5 110	27,71	2 980	132 067	95,2	3 238	144 089	100
Viljandimaa	281	7 444	5,13	188	8 440	31,28	2 590	120 187	99,2	3 059	136 071	100
Pärnumaa	523	16 023	8,71	225	9 703	39,26	1 484	75 270	88,8	2 232	100 996	100
Kokku	1207	39 258	—	685	29 860	—	11 109	503 672	—	13 001	572 800	—

⁵³ ЦГИАЛ, ф. 1282, оп. 3, д. 274. Andmed hõlmavad ainult rüütlimõisaid. Tabelis puuduvad andmed 25 rüütlimõisa piirkonnast.

⁵⁴ Материалы для статистики Лифляндской губернии, XXXIV изд. т. III, вып. II, 1910 г.

87—89 protsenti talumaast. Seega oli talude ostmine Lõuna-Eestis XX sajandi alguseks põhiliselt lõpetatud.

Põhja-Eestis arenes talukohtade ostmine palju aeglasemalt kui Lõuna-Eestis.* Põhja-Eestis oli talumaad kokku 706 911 tiinu. Kuni 1900. aastani olid mõisnikud müünud 10 372 kohta 370 704 tiinu suuruses, s. o. ligi 52 protsenti talumaast ja 32 protsenti talukohtadest.⁵⁵ Talukohtade ostmine arenes XX sajandi algusest kuni Oktoobrirevolutsioonini järgmiselt:⁵⁶

Aastad	Ostetud talukohtade arv	Suurus (tiinudes)
kuni 1900	10 372	370 704
1900	194	5 820
1901	149	5 618
1902	53	2 031
1903	223	8 053
1904	188	9 043
1905	208	6 466
1906	158	6 225
1907	208	6 674
1908	852	27 315
1909	730	21 345
1910	1175	37 754
1911	1330	36 731
1912	782	20 068
1913	537	13 843
1914	248	6 927
1915	155	3 473
1916	44	1 328
Kokku	17 606	589 418

Niisiis, 1917. aastaks oli 31 972-st talukohast välja ostetud 17 606 kohta, s. o. 55 protsenti talude üldarvust. 706 911 tiinust talumaast oli välja ostetud 589 418 tiinu ehk 83 protsenti.

Need andmed kõnelevad sellest, et talude ostmine kulges Põhja-Eestis intensiivselt veel XX sajandi algusest kuni Esimese maailmasõjani. Kui pärast talurahvasea-

* Siin ja edaspidi mõistetakse «Põhja-Eesti» all Eestimaa kubermangu ja «Lõuna-Eesti» all Liivimaa kubermangu koosseisu kuulunud Eesti territooriumi.

⁵⁵ ENSV RAKA, f. 40, nim. 1, s.-ü. 1172, l. 46.

⁵⁶ Sealsamas.

dusi kuni 1900. aastani osteti 32 protsenti talukohtadest ja 52 protsenti talumaast, siis aastail 1900—1916 23 protsenti kohtade arvust ja 31 protsenti talumaast.⁵⁷ Seega jäi Põhja-Eestis 17 protsenti talumaast välja ostmata veel Oktoobrirevolutsiooni ajaks. Enamus väljaostmata talukohtadest olid väikekohad, mille kasutajad ei olnud suutelised koguma ostuks vajalikku summat. 1. jaanuari 1915 seisuga jagunesid talumaal asuvad väljaostmata kohad järgmiselt:⁵⁸

suurus tiinudes	arv	%
kuni 5	1738	30,6
5—10	841	14,8
10—20	789	14,0
20—30	657	11,6
30—50	1231	21,7
üle 50	425	7,3
kokku	5681	100,0

59,4 protsenti väljaostmata kohtadest moodustasid väikekohad, suurusega kuni 20 tiinu, viimastest omakorda kohad, suurusega kuni 5 tiinu, moodustasid 43 protsenti.

Vaatamata intensiivsele talude ostmisele olid siiski ainult vähesed ostetud kohtadest omanike pärisomandiks, sest paljude majanduslik olukord oli suure võlakoormuse tõttu ebakindel. Näiteks 1898. aastal oli Lõuna-Eestis igasugusest ostuvõlast vaba ainult 1190 majapidamist, s. o. kõigest 7,8 protsenti ostetud kohtade arvust.

Talurahva maaomandist oli enamus kontsentreerunud kulaklikesse majapidamistesse. Ostutalude diferentseerumisest annab ülevaate tabel 9.

Ligi pool ostutaludest olid suuremad kui 30 tiinu, kuna 740 majapidamist olid koguni üle 100 tiinu suurused pool-

⁵⁷ Talurahvakomissaride andmeil oli 1. jaanuari 1915 seisuga P. Eestis kokku 24 532 kohta talumaad. Välja ostetud oli 18 758 kohta (76,5%) 595 099 tiinu suuruses ehk 83,4% talumaast. Välja ostmata oli 5774 kohta, s. o. 23,5% kohtade arvust ja 16,6% talumaast.

⁵⁸ ENSV RAKA, f. 40, nim. I, s.-ü. 1172, l. 15.

Ostutalude arv suuruse järgi

Suurus tiinudes	Talude arv	%
Kuni 10	11 451	23,3
10 — 30	14 074	28,7
30 — 100	22 828	46,6
üle 100	740	1,4
	49 093	100,0

mõisad. Balti-saksa mõisnike kõrvale hakkasid tekkima eesti külas eesti mõisnikud («hallparunid»).

Maaomandi ebavõrdsest jaotusest olenes ka maakasutus. Enne Esimest maailmasõda oli

	mõisamajapidamiste kasutuses %	talude kasutuses %
kogu maafondist	44,6	55,4
põllumajanduslikust maast	25,2	74,8
metsast jm. mitte põllumajan- duslikust maast	80,4	19,6

Järelikult mõisamajapidamiste kasutuses oli $\frac{1}{4}$ põllumajanduslikust maast ja peaaegu kõik metsarikkused. Mõisamajapidamiste keskmine suurus Eestis oli 2113 hektarit. Seejuures aga oli näiteks Põhja-Eestis 8 mõisat suurusega üle 10 000 tiinu. 32,1 protsenti maast oli suurmõisate kasutuses, millele igaühele kuulus üle 5000 tiinu maad.⁶⁰

Poolpärisorjuslikes suurmõisamajapidamistes segunesid kapitalistlikud suhted feodaalsuhete jäänustega. Niisugused latifundiumid ei saanud tootlike jõudude selleaegsetes arenemistingimustes hakkama ainult vaba palgatööjõu kasutamisega. Nad pidid paratamatult kasutama tööjõuna majanduslikult virelevaid, poolsurnud poolpärisorjuslikke talupoegi, kandikohapidajaid, kellel oli väike

⁵⁹ «Eesti Põllumajandus», I kd., Tallinn, 1923, lk. 19.

⁶⁰ Реестр земель Эстляндской губернии, 1913 год.

maalapike ja oma tööriistad, kuigi primitiivsed, millega nad said harida mõisapõldu.

Mõisnike maaomandist oli 23 protsenti antud rendile talupoegadele (siia kuulus osa mõisamaast, kvoodi- ja kuuendikumaast ning väljaostmata talumaa). XIX sajandi lõpuks oli Lõuna-Eestis eramõisate mõisa- ja kvoodimaal 4969 rendikohta, ainult mõisamaal 3446 kohta pindalaga 98 463 tiinu, mis moodustas 13 protsenti mõisamaast. Lõuna-Eesti renditaludest oli XIX sajandi lõpul teo- ja naturaarendil 28,4 protsenti renditalude arvust.⁶¹ Põhja-Eestis oli 29,3 protsenti renditaludest teo- ja naturaarendil.⁶² Raharent oli mõisnike tähtsaks sissetulekuallikaks. Lõuna-Eesti rendikohtade pidajad maksid 1898. aastal renti kokku 749 717 rubla, s. o. keskmiselt 3,63 rubla iga tiinu maa kohta. See suur maks, millele lisandus veel teo- ja naturaarent, lasus raske, rõhuva ja liigse koormana Eesti põllumajandusel, pidurdades ta arenemist. Teorendi ja pooleterasüsteemi esinemine näitavad sajan-divahetusel tugevate feodaalsuhete jäänuste säilimist põllumajanduses. Pärisorjusliku süsteemi asendumine kapitalistlikuga toimus väga pikkamööda ja kaua. Tabavalt iseloomustas V. I. Lenin niisugust üleminekuperioodi: «Niisiis ei võinud kapitalistlik majandus järsku tekkida ega teoorjus järsku kaduda. Järelikult oli ainsaks võimalikuks majandussüsteemiks üleminekusüsteem, mis ühendas endas nii teoorjusliku kui ka kapitalistliku süsteemi jooni. Ja tõepoolest iseloomustavadki mõisamajanduse reformijärgset korda just need jooned. Kogu üleminekuajastule omane lõpmatu vormide mitmekesisus tänapäeva mõisamajanduse organisatsioonis on tagasiviidav kahele põhilisele süsteemile, nimelt *teorendi* süsteemile ja *kapitalistlikule* süsteemile, mis esinevad väga mitmesugustes kombinatsioonides.»⁶³

XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul ei olnud Eesti põllumajanduses, vaatamata sellele, et valitsevaks oli kujunenud kapitalistlik süsteem, «üleminekuperiood» veel lõppenud. Andmed näitavad (vt. tabel 10), et mõnes maa-

⁶¹ ЦГИАЛ, ф. 1282, оп. 3, д. 274, л. 165 и таблицы. Siin puuduvad andmed 25 rüütlimõisa kohta.

⁶² A. Vassar, Agraarsuhetest Eestis XIX sajandi 60—90-ndail aastail. Teoses «Baltimaade rahvamajanduse ajaloost», Tallinn, 1956, lk. 144.

⁶³ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., Tallinn, 1950, lk. 154.

Renditalud Lõuna-Eestis 1898. aastal

Tabel 10⁶⁴

Maakond	Teorendil			Poolateral			Raharendil			Kokku		
	arv	suurus	%	arv	suurus	%	arv	suurus	%	arv	suurus	%
Tartumaa	841	17 745	33,4	7	1 159	—	1 684	63 919	66,6	2 532	82 823	100
Viljandimaa	586	12 601	53,3	1	164	—	514	19 460	46,7	1 101	32 225	100
Võrumaa	298	6 614	31,2	12	1 771	—	681	28 673	68,8	991	37 058	100
Pärnumaa	253	6 415	18,0	—	—	—	1 152	46 174	82,0	1 405	52 589	100
Saaremaa	184	930	11,6	2	42	—	1 411	47 997	88,4	1 597	48 969	100
Kokku	2 162	44 305	28,4	22	3 136	0,2	5 442	206 223	71,4	7 626	253 664	100

Tööjõu kasutamine Lõuna-Eesti mõisates 1897. aastal

Tabel 11⁶⁵

Maakond	Mõisate arv	Tööliste arv									Kokku töölisi	Keskmiselt mõisa kohta	Poolateral mehi
		Mõisateenijad			Maaga tasutakse töö eest		Rahalist tasu saavad aastatöölised		Suvilised (aprillist oktoobrini)				
		mehed	naised	kokku	põllutöölised	kokku	mehed	naised	mehed	naised			
Tartumaa	161	598	682	1280	1459	1784	2657	1985	264	214	8184	50	213
Viljandimaa	88	497	479	976	833	1016	1228	962	127	134	4443	50	213
Pärnumaa	70	455	491	946	1085	1378	1074	381	145	132	4056	58	96
Võrumaa	102	214	321	525	601	835	1622	670	59	156	3877	38	158
Saaremaa	117	268	314	582	—	174	158	114	608	1047	2683	23	21
Kokku	538	2032	2287	4319	3978	5187	6739	4112	1203	1683	23 243	43	701

⁶⁴ ЦГИАЛ, ф. 1282, оп. 3, д. 274, таблицы. Andmed ainult rüütlimõisate kohta. Puuduvad andmed 25 rüütlimõisa piirkonnast.

⁶⁵ Материалы для статистики Лифляндской губернии, XXIX изд., вып. III, 1899 г.

konnas, nagu Viljandimaa, olid pooled renditaludest teorendil. Olemasolevad andmed tööjõu kasutamise kohta Lõuna-Eesti mõisates näitavad (vt. tabel 11), et 13,5 protsenti mõisatest kasutasid pooleteramehi. Kuid kaubamajanduse arenemine, mis on kokkusobimatu teorendisüsteemiga, lõhkus ikka enam ja enam teorendisüsteemi majanduslikke alustugesid. XX sajandi algul teorendi osatähtsus järjest väheneb, ent ta jääb siiski püsima kuni Oktoobrirevolutsioonini.

Agraarsuhete arenemine Eestis XX sajandi algul oli mõjutatud suurel määral 1905.—1907. aasta revolutsioonist ja sellele järgnenud stolõpinlikust agraarseadusandlusest. Stolõpini agraarreforme ei riivanud Baltimaid, sealhulgas Eestit, selliselt nagu sise-Venemaa kubermänge, kuna siinsed agraarolud olid erinevad kõigepealt kogukondliku maavalduse puudumise tõttu. Kuid sellele vaatamata avaldas ta teatud mõju agraarkorra evolutsioonile Eestis. Tsaarivalitsus astus samme talumaa müügi soodustamiseks, laiendades Talurahva Panga tegevust ka Eestile. Stolõpini reaktsiooni aastail soodustati talurahva väljarändamist Venemaale, kes said seal võimaluse talukoha asutamiseks. Stolõpinliku agraarpoliitika mõju Eestis väljendus ka eesti külakodanluse-kulakluse kooperaatiivsete organisatsioonide kiires arenemises reaktsiooniaastail. Seega oli stolõpini reaktsiooniaastail teostatav agraarpoliitika suunatud kulakluse ja mõisnike majanduslike positsioonide tugevdamisele. Töötava talurahva laialdastele hulkadele tähendas see aga ekspluateerimise tugevnemist.

Niisiis XX sajandi alguses oli Eestis arenenud kapitalistlikule suurtööstusele, kus valitsesid monopolid ja finantskapital, vastandatud feodaalsuhete jäänustega läbi põimitud kapitalistlik põllumajandus. Eksisteeris sügav vastuolu arenenud kapitalistliku tööstuse ja poolkapitalistliku-poolpärisorjusliku põllumajanduse vahel. Eestis valitsevad agraarsuhted olid tüüpilised pärisorjuslike suhete jäänustega läbipõimitud preisi teed arenevale kapitalistlikule põllumajandusele.

XX sajandi alguses oli Eesti põllumajandus kindlalt lülitatud kaubatootmise ja kapitalistliku turu suhetesse. Mida enam aga põllumajanduslik tootmine muutub kaubatootmiseks, seda ulatuslikumalt ja vääramatumalt hakkab tema arenemist mõjutama väärtusseadus kui kapitalist-

liku turu stiihiline majandusseadus. Väärtusseaduse toimel aktiveeris ja kiirenes põllumajanduse spetsialiseerumine tsaristliku Venemaa rohkete põllumajandusrajoonide vahel, mis seni oli kujunenud looduslike ja ajalooliste tingimuste mõjul. Sedamööda, kuidas tsaarivalitsus oma majanduspoliitikas kõrvaldas takistusi väärtusseaduse teelt, soodustas see põllumajanduslike rajoonide üksikasjalisemat spetsialiseerumist vastavalt kapitalistlikule turukonjunkturile. Nii kujunes kindlaks ka Eesti põllumajanduse koht tsaristliku Venemaa põllumajanduslikus süsteemis piimakarjakasvatuseliku rajoonina.

Suurema tõuke piimakarjakasvatuse arenemiseks Eestis andis 1875.—1895. aasta agraarkriis, mille ajal hakkasid langema teraviljahinnad nii maailmaturul kui ka siseturul. Langus saavutas sügavpunkti 1894. aastal, mil viljahinnad olid langenud 1881. aastaga võrreldes ligi kaks korda. Lisaks sellele kehtestas tsaarivalitsus 1895. aastal diferentseeritud raudteetariifid, mis võimaldasid Eesti kohaliku turu üle ujutada mustmullakubermangude odava teraviljaga ja Balti mere sadamate kaudu vedada seda välismaale. Tulemuseks oli Eesti mõisates ja suurtalumajapidamistes toodetud teravilja realiseerimisvõimaluste vähenemine kohalikul turul. Konkurents Venemaa teraviljakasvatuse põhirajoonidega, kus teravilja tootmiskulud olid tunduvalt väiksemad, osutuks võimatuks. Olles jõuetud konkureerima sise-Venemaa odava teraviljaga, läksid mõisa- ja talumajapidamised järk-järgult üle piimakarjakasvatamisele, piima ja piimasaaduste tootmisele, milleks kohalikud looduslikud tingimused olid soodsad. Toidu-teravilja asemel hakati rohkem kasvatama kaera, segavilja ja põldheina. Varem külvati mõisates $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{6}$ põllule teravilja, XX sajandi esimesel aastakümnel $\frac{1}{10}$ — $\frac{1}{12}$ põllule. Esimese maailmasõja alguseks valitses Eesti põllumajanduses täielikult piimakarjakasvatuse suund, kusjuures mõisamajapidamistes täiuslikumalt kui talumajapidamistes. 1916. aasta põllumajandusloenduse andmeil oli Eestis keskmiselt igast 100 tiinust põllumaast toidu-teravilja all 29,3 tiinu, söödakultuuride all 66,2 tiinu ja tehniliste kultuuride all 4,5 tiinu.

'Peale piimatootmise suunaga loomakasvatuse oli Eesti põllumajandus spetsialiseerunud Põhja-Eestis kartulikasvatamisele ja Lõuna-Eesti linakasvatamisele. Kartulikas-

vatamist arendati viinatööstuse vajaduseks. 1909.—1913. aastal oli Eestimaa kubermang esikohal Venemaal kartulitoodangu poolest iga elaniku kohta. Eestimaal toodeti aastas keskmiselt 56,9 puuda kartuleid iga elaniku kohta.

Jälgime põllumajanduse arenemist Eestis XX sajandi alguses tähtsamate harude viisi.

Põllundus. Põllunduse iseloomust, ta ülesannetest ja kohast põllumajanduses annab ülevaatliku pildi külvipinna struktuur. Enne Esimest maailmasõda oli külvipinna struktuur Eestis järgmine:

Tabel 12

Külvipinna struktuur Eestis enne Esimest maailmasõda

Kultuuri nimetus	Pindala (ha)	%
Rukis	165 271	16,1
Talinisu	5 899	0,7
Suvinisu	4 013	0,4
Kokku toiduteravili	175 183	17,2
Oder	127 280	12,5
Kaer	135 615	13,3
Segavili	32 800	3,2
Kokku söödateravili	295 695	29,0
Kokku teravili	470 878	46,2
Kartul	78 120	7,6
Lina	45 100	4,4
Kaunvili	9 500	0,9
Juurvili	5 208	0,7
Kokku kaun- ja juurvili	137 928	13,6
Põldhein	44 792	4,4
Niiduhein	364 813	35,8
Kokku hein	409 605	40,2
Kokku põllumajanduslik maa	1 018 411	100,0

Esitatud andmed, mille järgi söödakultuurid moodustasid 69,2 protsenti põllumajanduslikust maast, kõnelevad selget keelt Eesti põllumajanduses väljakujunenud loomakasvatuse suunast. Struktuurilised erinevused esinesid Põhja- ja Lõuna-Eesti külvipinnas. Kui Põhja-Eestis oli tähtsamate põllukultuuride külvipinnast 21,7 protsenti kartuli all, siis Lõuna-Eestis oli kartuli all ainult 9,1 protsenti. Samas aga oli Lõuna-Eestis lina all 11,5 protsenti külvipinnast, kuna Põhja-Eestis ainult 1,4 protsenti.

Järelikult tõestab külvipinna struktuur piltlikult Eesti põllumajanduse kapitalistlikku, kaubanduslikku iseloomu, tema sõltuvust kapitalistlikust turukonjunktuurist.

Perioodil 1900—1914 järske muudatusi külvipinna struktuuris enam ei toimunud. Peamised muutused olid järgmised: 1) mõisates vähenes rukki külvipind 7,3 protsenti. Selles väljendub üldine tendents sel ajal toidutervilja kasvatamise vähendamisele; 2) Põhja-Eesti talumajapidamistes suurenes kartuli külvipind ja mõisamajapidamistes vähenes veel niigi väike lina külvipind; 3) nii talu- kui mõisamajapidamistes vähenes nisu külvipind, sest samal ajal suurenes sise-Venemaalalt nisu ja nisujahu sissevedu, mis oli odavam kohalikust.

Perioodil 1900—1914 võib Eesti põllumajanduses täheldada vaieldamatut tootlike jõudude arenemist, põllumajandustoodangu suurenemist ja saagikuse kasvu. Seda kinnitavad andmed tähtsamate põllukultuuride saakide suurenemisest.

Tabel 13⁶⁶

Tähtsamate põllukultuuride saak Eestis 1900.—1914. aastal (tuh. ts)

Aastad	Rukis	Talinisu	Suvinisu	Oder	Kaer	Kartul
1900—1904	1718	79	30	1163	959	6756
1905—1909	1696	70	32	1233	1053	7918
1910—1914	1863	72	33	1190	1132	7783

Andmed näitavad, et vaadeldaval perioodil suurenes teravilja kogutoodang 8,7 protsenti, saagikus 10,1 protsenti. Kartuli kogutoodang suurenes 15,2 protsenti ja saagikus 12,9 protsenti. Üksikute teraviljakultuuride osas ei olnud suurenemine ühtlane. Nii näiteks suurenes rukki ja kaera saak saagikuse kasvu tõttu. Talinisu saak aga vähenes, vaatamata saagikuse kasvule.

Tabelis 13 esitatud põllukultuuride saagikus suurenes järgmiselt:

⁶⁶ J. Mets, Eesti põllumajandus enne maailmasõda ja praegu. «Tähiseid», 1935, lk. 106.

Tähtsamate põllukultuuride saagikus 1900.—1914. aastal

Aastad	Saak ts ha-lt					
	Rukis	Talinisu	Suvinisu	Oder	Kaer	Kartul
1900—1904	9,99	11,27	7,19	8,88	7,38	88,27
1905—1909	9,74	10,78	8,34	9,22	7,95	98,33
1910—1914	11,27	12,21	8,22	9,35	8,35	99,63

Järelikult suurenes põllumajandussaaduste tootmine mitte külvipinna laiendamise, vaid intensiivsema majandamise tõttu. See sai võimalikuks täiuslikumate põllutööriistade kasutuselevõtmisega, masinate muretsemisega, mineraalväetiste ulatuslikuma kasutamisega, agro- ja zootehniliste teadmiste ning eesrindlike kogemuste levikuga, milleks aitasid kaasa põllumajanduslikud seltsid ja ühingud, nende poolt korraldatavad põllumajandusnäitused, põllumajandusliku kirjanduse ja perioodiliste väljaannete levitamine, kooperatiivne liikumine maal.

Kuigi XX sajandi algusest kuni Esimese maailmasõjani toimus Eesti põllumajanduses tervikuna tootlike jõudude vaieldamatu arenemine, oli see siiski väga aeglane, ebaühtlane, disharmooniline. Süvenevate vastuolude tõttu suur- ja väiketootmise vahel, linna ja maa vahel, mõisnike, kulakute ja nende poolt ekspluateeritava töötava talurahva enamuse vahel, sõltuvalt kogu keerukast vastuolude süsteemist rahvamajanduses, kulges tootlike jõudude arenemine katkendlikult. Selle arenemise taha oli varjatud kümnete tuhandete põllutööliste jäme, poolfeodaalne ekspluateerimine mõisa- ja suurtalumajapidamistes baltisaksa mõisnike ja «oma» rahvusest hallparunite poolt, tuhandete väiketalu poegade virelemine ja laostumine. Tootlike jõudude aeglane arenemine põllumajanduses, mida pidurdas suures osas feodaalsete jäänuste ulatuslik säilimine Eesti külas, oli talurahva põhimassile valuline ja piinarikas protsess. See oli allutatud kapitalistliku konkurentsi seadusele, mõjustatud turustiihiast ja väärtusseadusest.

⁶⁷ J. Mets, Eesti põllumajandus enne maailmasõda ja praegu. «Tähiseid», 1935, lk. 107.

Sama näeme ka Eesti põllumajanduse tähtsaima haru — loomakasvatuse arenemisest.

Loomakasvatuse arenemist perioodil 1900—1913 iseloomustab eelkõige loomade arvu dünaamika (vt. tabel 15).

Tabel 15⁶⁸

Loomade arv Eestis aastatel 1900—1913

Loomaliik	Arv	
	1900. aasta	1913. aasta
Veised	488 078	515 384
Hobused	162 987	176 198
Lambad	525 725	578 587
Sead	221 935	279 188

Perioodil 1900—1913 suurenes loomade arv üksikute loomaliikide osas erinevalt. Kui veiste arv kasvas 27 300, hobuste arv 13 200, siis lammaste arv 52 800 ja sigade arv 57 200 looma võrra. Niisugune kasv 13 aasta jooksul oli ilmselt väike. See on seletatav sellega, et söödabaasi puudulikkuse tõttu võisid loomakasvatuses toimuda rohkem struktuursed muutused kui loomade arvu üldine kasv. Veiste arvu suurenemine toimus aeglaselt, vastavalt heina- ja karjamaade parandamisele, põldheina külvipinna suurendamisele. Viimane arenes aga talumajapidamistes väga aeglaselt. Selleaegses põllumajanduslikus kirjanduses märgitakse, et Eestis tunti teravat loomastööda puudust, ja soovitatakse energiliselt talupoegadele vähendada toiduteravilja külvipinda ning suurendada riskheina ja sööda-juurvilja külvipinda.

Piimakarjakasvatuse suund oli mõisates intensiivsem ja järjekindlamalt välja kujunenud kui taludes. Näiteks 1913. aastal oli mõisates iga 100 tiinu põllumajandusliku maa kohta 19,1 lehma, kuid taludes 16,4. Tõepoolest, veel XX sajandi alguses analüüsiti, uuriti ja vaieldi põllumees-teseltsides teraviljamajanduse kriisi põhjuste üle, otsiti teid ja võimalusi talumajanduse tulukuse suurendamiseks. Talumajapidamistes asuti piimakarja kontroll-ii-

⁶⁸ Koostatud ENSV RAKA, f. 1427, nim. 1, s. ü. 13, «Обзор Эстляндской губернии за 1900 и 1913 гг., Материалы для статистики Лифляндской губернии, XXXIV изд., т. II, вып. I, 1903 г. andmeil.

tude loomisele alles vahetult Esimese maailmasõja eel. 1910. aastal oli Eestis talumajapidamiste piimakarja kontroll-liite 4, 1913. aastal 43 Lõuna-Eestis ja 16 Põhja-Eestis. Kokku kuulus Eestis 59 kontroll-liitu 1096 talumajapidamist, s. o. vähem kui 1 protsent talumajapidamiste arvust, kokku 9188 lehmaga.⁶⁹ Samal ajal kuulus mõisnike piimakarja kontroll-liitudesse Põhja-Eestis 49 protsenti karjadest ja 57 protsenti lehmadest.⁷⁰ Karja produktiivsus oli mõisamajapidamistes, kus rohkem kasutati õlikooke jm. jõusööta, palju kõrgem kui talumajapidamistes. Tõuomadustelt olid mõisa karjad palju ühtlasemad ja paremad. Mõisnike rohkete tõuaretuskatsete tõttu oli kohalik maatõug segatud. «Praegune «talupoja kari» kirju segu igasugustest tõugudest on, mille soontes pea rohkem, pea vähem vana maakarja verd jookseb,» kirjutab talumajapidamiste üks uurijatest — A. Eisenschmidt.⁷¹ Veel 1907.—1910. aastal käis äge vaidlus selle üle, mis sugune tõug on kõige parem, ja ühisele lõppotsusele ei jõutudki. 1911. aasta aprillis toimus Tartus üle-eestiline karjakasvatajate koosolek, kus otsustati asutada Põhja-Liivimaa põllumeeste seltside kesktoimkonna juurde «Eesti maakarja edendamise osakond» ja määrati ametisse instruktor.

Piimakarjakasvatamine seadis päevakorda kooperatiivse liikumise üldtaustal piimaühistute organiseerimise. Esimesed katsed selles suunas tehti veel möödunud sajandi lõpul. 1898. aastal kinnitati Restu-Antsla piimaühistu põhikiri. Hoogu võttis aga piimanduskooperatsioon alles pärast 1905.—1907. aasta revolutsiooni. 1914. aasta lõpul oli Eestis registreeritud põhikirjaga piimaühistuid 134. Nendest tegutses tegelikult 92.⁷² 1911. aastal loodi piimaühistute keskhing «Estonia», mis ühendas 1914. aastal 78 ühistut, s. o. suuremat enamust piimaühistutest. «Estonia» realiseeris piimasaadusi Peterburi ja välismaa

⁶⁹ Отчет о деятельности Эстляндского Центрального сельскохозяйственного Общества за 1912/1913 год, 1914. Обзор развития агрономической помощи крестьянскому населению в северной части Лифляндской губернии, Четвертый выпуск, Юрьев, 1915, lk. 38.

⁷⁰ Отчет о деятельности контрольных союзов в Эстляндской губернии за 1914—1915 год, Ревель, 1915, lk. 3.

⁷¹ A. Eisenschmidt, Väikepõllupidamine Tartu maakonnas, Tartus 1912, lk. 79.

⁷² «Ühistegevusleht» 1927, nr. 6.

turul. 1913. aastal oli «Estonia» kaubakäive 3,6 miljonit rubla.⁷³

Põllumajanduslik kooperatsioon, millest ühe tähtsama osa moodustas piimanduskooperatsioon, oli tekkimisest peale allutatud kulaklusele ja teenis tema majanduslikke huve. Paljud eesti kodanluse «tippudest» tegutsesid üheaegselt kõigis tähtsamates kooperatsioonivormides (kreidi-, piima-, masina-, tarbijate- jt. ühistuis).

Piimakarjakasvatamine oli mõisamajapidamiste kui kaubamajandite kõige tähtsamaks sissetulekuallikaks. Lõuna-Eesti mõisamajapidamiste tüüpiline sissetulekute struktuur oli järgmine:⁷⁴

Tootmisharu	Sissetulek %
Loomakasvatus	55,7
sellest piimamajandus	35,2
Taimekasvatus	30,6
Muud	13,7

Enne Esimest maailmasõda arenes mõisamajapidamistes ka tõuloomade kasvatamine müümiseks Venemaa teistesse põllumajandusrajoonidesse.

Teiste loomaliikide osas tuli talumajapidamistes iga 100 tiinu põllumajandusliku maa kohta rohkem loomi kui mõisamajapidamistes. Nii tuli iga 100 tiinu põllumajandusliku maa kohta Lõuna-Eestis⁷⁵

	mõisates	taludes
hobuseid	7,9	8,2
lambaid	28,2	38,8
sigu	13,8	18,7

Hobuste suhteliselt väiksem arv mõisamajapidamistes on seletatav hobujõu intensiivsema kasutamisega neis, aga samuti sellega, et paljud mõisad kasutasid teorendil olevate talupoegade, kandikohapidajate hobuseid mõisatööde osaliseks teostamiseks. Majandisiseid ja kohaliku turu vajadusi rahuldas lamba- ja seakasvatus talumajapidamistes. Mõisamajapidamistes oli sealihha tootmine turu vajadusteks väike. Välisturg vajas peekonit, selleks

⁷³ Отчет о деятельности Эстлянского Сельскохозяйственного Общества за 1912/13 год, вып. II, 1914 г.

⁷⁴ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, s.-ü. 1067, l. 104.

⁷⁵ ENSV RAKA, f. 1427, nim. 1, s.-ü. 13.

aga laialdaselt kasvatatav rasvasea tõug ei sobinud. Liha eksporti takistas ka raudteel vastavate vagunite puudumine. Kui 1910. aastal pöördus tsaarivalitsus mõisnike poole ettepanekuga suurendada liha eksporti, hoiatas Liivimaa Üldkasulik Majandusselts mõisnikke sealih tootmise suurendamise eest, väites, et see ei ole majanduslikult tasuv. Seevastu aga Eesti Põllumajanduse Keskuhing soovitas talumajapidamistel suurendada seakasvatust, asendades taludes levinud pikakõrvalise seatõu suure inglise tõuga.

Niisiis, enne Esimest maailmasõda olid mõisamajapidamistes reljeefsemalt välja kujunenud loomakasvatuse põhisuunad kui talumajapidamistes, kus kaubatoodangu suhteliselt väiksema osatähtsuse tõttu loomakasvatuse ratsionaalsete suundade väljakujunemine oli rohkem stiihilisem ja aeglasem protsess.

4. Eesti kohalik turg ülevenemaalise turu koostisosana

Eesti majanduse arenemine oli orgaaniliselt seotud ülevenemaalise turu nõuete ja vajadustega. Eesti suurtööstus ja suurpõllumajandus mõisamajapidamiste näol töötas peaaegu tervikuna ülevenemaalisele turule. Kaubakäivet Eestis ja selle osatähtsust ülevenemaalise turu koosseisus suurendas soodsate meresadamate olemasolu, mis olid Venemaa väliskaubanduse tähtsateks väravateks Balti merel. Tööstuse ja põllumajanduse kõrge arenemistaseme tõttu oli Eestis välja kujunenud ulatuslik kaubandusvõrk ja kaubakäive. 1900. aastal oli kaubakäive Eestis 52,2 miljonit rubla, mis moodustas 8,6 protsenti Venemaa Euroopa-osa kaubakäibest. Kui Venemaal oli kaubandusettevõtete keskmine käive iga elaniku kohta 52,5 rubla, ilma Peterburi ja Moskvata aga 38,2 rubla, siis Eestis oli see tunduvalt kõrgem — 57,5 rubla. Eestis oli suurem ka kaubakäive keskmiselt iga kaubandusettevõtte kohta.⁷⁶ Eestis tuli iga 1000 elaniku kohta peaaegu 5 statsionaarset kaubandusettevõtet, Venemaal tervikuna aga 4. Järelikult tuleb Eesti kohalikku turgu hinnata kui ülevenemaalise turu ühte arenenumat osa, mis väljendab ühtlasi

⁷⁶ Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. II, Северо-Западная земледельческая полоса. С. Петербург, б/г.

kapitalismi arenemise suhteliselt kõrgemat taset paljude teiste Venemaa rajoonidega võrreldes.

Kaubandusega tegeles Eestis XX sajandi alguses ligi 10 000 inimest (koos perekonnaliikmetega 25 200), mis moodustas 2,6 protsenti elanikkonnast. Jaekaubanduses võis eesti kodanlus ja väikekodanlus rakendada oma väikekapitale, sest suurtööstus ja hulgikaubandus ei olnud eesti kodanluse enamusele tavaliselt kättesaadav. 66,5 protsenti kaubanduslikust elanikkonnast moodustasid eestlased, kellest enamus tegeles kõrtside, trahterite, einelaudade ja vürtspoodide pidamisega.

1900. aastal oli Eestis 4615 statsionaarset kaubandusettevõtet, neist 58 protsenti asus linnades ja 42 protsenti maal. 1913. aastal oli linnades juba 63,7 protsenti kaubandusettevõtetest. Statsionaarne kaubandusvõrk paiknes ebaühtlaselt: linnades tuli iga kaubandusettevõtte kohta 67, maal 441 elanikku. 20,2 protsenti kaubandusettevõtetest asus Tallinnas ja 14,3 protsenti Tartus. Seega üle $\frac{1}{3}$ kogu kaubandusvõrgust paiknes kahes suuremas linnas. Aastail 1900—1913 suurenes kaubandusvõrk 3070 ettevõtte võrra ehk 66,5 protsenti. Seejuures suurenes linnades kaubandusettevõtete arv 74,6 protsenti, maal aga ainult 37,5 protsenti. Kaubandusvõrgu niisugune suurenemine peegeldab neid muutusi, mis toimusid sel perioodil Eesti majandusel: tööstuse ja ehitustegevuse hoogne arendamine Esimese maailmasõja eel, mis põhjustas linnaelanikkonna kasvu. Tallinnas suurenes näiteks kaubandusettevõtete arv 138 protsenti.

Linnade kaubandusvõrku, erinevalt maa kaubandusvõrgust, iseloomustab spetsialiseeritud kaupluste suurem osatähtsus. 1900. aastal oli 89 protsenti linnade kaubandusettevõtetest spetsialiseeritud kauplused. $\frac{1}{3}$ linna kaubandusettevõttest moodustasid toiduainete kauplused, millest enamus olid väikekauplused. Peaaegu $\frac{1}{5}$ kaubandusettevõtetest olid trahterid, õllepoed, restoranid jms., 15,6 protsenti moodustasid tekstiilikauplused. Kaubandusettevõtete paiknemisele linnades oli omane kapitalistlikule kaubandusele tüüpiline südalinna koondumise tendents.

Maa kaubandusvõrk jäi tunduvalt maha linnade kaubandusvõrgust. Vaatamata sellele, et maal elas 82,12 protsenti Eesti elanikkonnast, asus maal ainult 44 protsenti kaubandusettevõtetest. Maa kaubandusvõrgu arvele

langes ainult 18,5 protsenti kaubakäibest Eestis. 54,3 protsenti maa kaubandusettevõtetest moodustasid kõrtsid, mis asusid igas suuremas ühendusteede keskuses ja asulas. XX sajandi alguses oli Eestis 805 külakõrtsi, s. t. iga 1005 elaniku kohta maal tuli 1 kõrts, mõnedes maakondades, nagu näiteks Võrumaal, tuli iga 744 elaniku kohta kõrts. Samal ajal oli eesti külas iga 11 261 elaniku kohta 1 apteek ja iga 1593 elaniku kohta 1 kauplus. Kauplused olid enamuses segakauplused, pooluniversaalse iseloomuga talurahvakauplused.

Tähtsat osa, eriti maakaubanduses, etendas laadakaubandus. 1909. aastal peeti Eestis 250 laata 142 kohas, kestusega 503 päeva. Laadakaubanduse osatähtsus oli suurem põllumajanduslikes rajoonides, kuna tööstuskeskustes sellevastu oli välja kujunenud tihe statsionaarne kaubandusvõrk, mis koos alaliselt tegutsevate põllumajandussaaduste müügiturgudega täielikult rahuldas linnaelanikkonna vajadusi. Maaelanikkonnale olid aga laadad, eriti neis kohtades, mis asusid kaugemal raudteedest ja suurematest linnadest-kaubanduskeskustest, suure tähtsusega.

Pärast 1905.—1907. aasta revolutsiooni hakkas Eestis arenema ka kooperatiivkaubandus. Enne Esimest maailmasõda oli Eestis 138 tarbijateühistut. Kuid tarbijateühistute osatähtsus kaubanduses oli siiski väike. Tarbijateühistute kaupluste osatähtsus statsionaarses kaubandusvõrgus oli ainult 1,7 protsenti.

Eesti kohaliku turu kaubakäive oli lahutamatult seotud ülevenemaalise turu teiste osadega. XX sajandi alguses oli kaubaveo käive Eestis, puhastatuna transiidist, 73,2 miljonit puuda, millest sissevedu Eestisse sise-Venemaalt moodustas 43,8 miljonit puuda ehk 60 protsenti ja välja-vedu Eestist Venemaale 29,3 miljonit puuda ehk 40 protsenti. Kaupade suurem sissevedu Eestisse Venemaa turu teistest osadest on seletatav Eesti kõrge tööstusliku arenemistasemega. Eestisse rajatud suurtööstus tarbis suures osas Venemaa toorainet, samuti oli siin suhteliselt suurem turu maht. Kaubavedude struktuur tähtsamate kaubaliikide mahu osas oli 1900. aastal järgmine (kaasa arvatud väliskaubandus):⁷⁷

⁷⁷ Arvestused on tehtud «Торговля и промышленность Европейской России по районам» andmete põhjal.

	Osatähtsus sisseveos	Protsentides väljaveos
Põllundussaadused	36,7	43,0
Loomakasvatussaadused	3,2	4,2
Mets ja metsamaterjal	27,9	28,2
Mineraalid	28,1	16,7
Tööstuskaubad	4,1	7,9

Andmed näitavad, et 39,9 protsenti sisseveost ja 47,2 protsenti väljaveost moodustasid põllumajandussaadused. Ka sel juhul, kui maha arvata väliskaubandusest tingitud transiitveod, moodustas põllumajandussaaduste sissevedu 42,5 protsenti ja väljavedu 28,7 protsenti kaubaveo käibest. Põllumajandussaaduste domineerimine Eesti turu kaubaveokäibes vastas täielikult Eesti majanduse iseloomule sel perioodil. Eestis toodeti suurel hulgal põllumajandussaadusi Peterburi turul müümiseks. Sise-Venemaalt omakorda veeti Eestisse suures koguses teravilja ja jahu. 1900. aastal näiteks toodi Eestisse kohalikuks tarbimiseks (välja arvatud väliskaubandus) 6,7 miljonit puuda teravilja ja jahu. Ligi 2 miljonit puuda teravilja töödeldi ümber Tallinnas jahuks ja saadeti seejärel Soome turule. Vahetult kohalikuks tarbimiseks jäi 4,7 miljonit puuda. Ligikaudsete arvestuste järgi veeti samal ajal Eestist Peterburi turule mitmesuguseid põllumajandussaadusi 3,8 miljonit puuda, sellest 2,4 miljonit puuda kartuleid, ülejäänud osa moodustasid piim ja piimasaadused.

Tööstuskaupade käive oli veelgi tihedamalt seotud ülevenemaalise turu teiste rajoonidega. Eestis asuvad suurtööstuslikud ettevõtted realiseerisid enamuse toodangust väljapoole Eestit. Tööstuskaupu-tarbeesemeid veeti Eestisse sisse Peterburist, Moskvast jm. Metsa ja metsamaterjali käibe suur osatähtsus on seletatav suurte puitu tarbivate tööstusettevõtete olemasoluga Eestis (A/S Luther, A/S Waldhof jt.).

Eesti vahendas ka tähelepanuväärset osa Tsaari-Venemaa väliskaubandusest. Balti meri etendas tähtsat osa Venemaa väliskaubanduses Lääne-Euroopa riikidega. 1913. aastal eksporditi 37,3 protsenti ja imporditi 42,4 protsenti kõigist Venemaa Euroopa-piire ületavatest kaupadest üle Balti kubermangude. Balti mere sadamate osatähtsus Balti mere kaudu toimivas Venemaa väliskaubanduses oli järgmine (vt. tabel 16):

Suuremate sadamate osatähtsus Venemaa Balti mere väliskaubanduses
1900.—1913. aastal

Sadam	Osatähtsus protsentides					
	Kogukäibes		Impordis		Ekspordis	
	1900. a.	1913. a.	1900. a.	1913. a.	1900. a.	1913. a.
Peterburg	40,0	48,2	57,0	51,4	24,8	44,1
Riia	28,0	29,0	22,5	26,1	32,6	32,8
Liepaja	16,4	9,2	11,0	9,0	21,0	9,5
Tallinn	6,8	6,4	6,6	8,6	7,0	3,5
Kroonlinn	4,0		0,1		7,5	
Ventspils	2,1	3,8	0,1	1,6	4,0	6,8
Narva	1,4	0,7	0,6	0,2	2,0	1,4
Pärnu	1,2	2,1	1,4	2,5	1,0	1,5
Kunda			0,6			
Paldiski						
Kuressaare	0,1	0,6	0,1	0,6	0,1	0,4
Kokku	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Esitatud andmeist järeldub, et Eesti sadamate osatähtsus oli 1900. aastal kogukäibes 9,5 protsenti, impordis 9,3 protsenti ja ekspordis 10,1 protsenti. Esimese maailmasõja alguseks vahetult palju ei muutunud. Suurenenud oli osatähtsus impordis 9,3 protsendilt 11,9 protsendile, ekspordis seevastu osatähtsus langes.

Eesti sadamate väliskaubanduse dünaamika aastail 1900—1913 on näidatud tabelis 17.

Tabeli andmed näitavad, et Eesti sadamad, peamiselt aga Tallinn, etendasid küllaltki olulist osa Venemaa väliskaubanduses. Esimese maailmasõja alguseks langeb Eesti sadamate osatähtsus Venemaa väliskaubanduses tublisti. Sellest aga ei saa järeldada, nagu oleks vähenenud Eesti sadamate väliskaubanduslik käive. Tabelis 17 esitatud andmed näitavad vastupidist — Eesti sadamate väliskaubanduslik käive suurenes perioodil 1900—1913 14,6 miljoni rubla võrra ehk 14,8 protsenti. Import suurenes koguni 24,7 miljoni rubla võrra ehk 40 protsenti. Niisiis kahanes Eesti sadamate osatähtsus Venemaa väliskaubanduses mitte väliskaubandusliku käibe absoluutse vähenemise tõttu, vaid teiste Balti mere

⁷⁸ Koostatud «Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1900—1913 год, С. Петербург andmeil.

Eesti sadamate väliskaubandus 1900. ja 1913. aastal (tuh. rublades)

Sadam	Käive kokku		Import		Eksport	
	1900. a.	1913. a.	1900. a.	1913. a.	1900. a.	1913. a.
Tallinn	88 016,1	99 673,6	55 955,0	78 185,2	32 061,1	21 488,4
Pärnu	4 731,4	6 163,2	825,3	2 288,9	3 906,1	3 874,3
Narva	4 964,4	6 358,4	4 063,3	5 256,4	901,1	1 102,0
Paldiski	516,8	502,8	434,6	63,4	82,2	439,4
Haapsalu	111,8	69,0	5,2	5,7	106,6	63,3
Muud	409,0	597,3	327,0	515,0	82,0	82,3
Kokku	98 749,5	113 368,3	61 610,4	86 314,6	37 139,1	27 049,7
Venemaa Euroopapiiri väliskaub. (milj. rbl.)	1 168	2 490	2 559	1 202	609	1 288
Eesti sadamate osa sellest (%-des)	8,37	4,55	11,03	7,18	6,09	2,10

sadamate, eriti Peterburi ja Läti sadamate osatähtsuse suurenemise tõttu. Eesti sadamate väliskaubandusliku osatähtsuse langus algas tegelikult juba varem ja oli põhjustatud reast asjaoludest. Kõigepealt vähendas Tallinna kui Eesti tähtsama sadama käivet 1885. aastal avatud Peterburi merekanal, mis suunas välismaa laevad otse Peterburi. Selle tulemusel Tallinna sadama suvine hooaeg nõrgenes ja tegevuse elavamaks perioodiks muutus aeg, mil Peterburi sadam külmus kinni. Järgneval perioodil avaldasid Eesti sadamate väliskaubandusele piiravat mõju kõrged kaitsetollid, mis põhjustasid impordi vähenemist. Tallinna sadam oli aga just import-sadam. Näiteks 1900. aastal oli Tallinna sadama import üle kahe korra väiksem kui 1879. aastal, kuid tollimaksu summa kaks korda suurem. Negatiivselt mõjus Tallinna sadama tegevusele ka tollisõda Saksamaaga, mille tõttu vähenes teravilja eksport Saksamaale. Teravili oli aga Tallinna sadama tähtsamaks eksportkaubaks.

Eesti sadamate osatähtsuse langust põhjustasid ka ebasoodsad raudteetariifid, mis suunasid väliskaubanduse

⁷⁹ Koostatud «Beiträge zur Statistik des Handels von Reval und Baltischport», Jahrgangen 1900—1913, andmeil.

teistesse, eriti Läti sadamatesse. Peale selle oli kiiresti arenev Ventspilsi sadam varustatud eeskujuliku laomajandusega ning külmhoonega. Tallinnas külmhoonet ei olnud. Olemasolevad laod aga ei võimaldanud teravilja suuremat sissevedu raudteel Venemaalt. Lisaks sellele puudus Tallinnal otseühendus raudteel sise-Venemaa teraviljarajoonidega. Viimastele olid Läti sadamad soodsamateks. Tallinna kaubandus-tööstusringkonnad taotlesid korduvalt raudtee otseühenduse loomist Moskvaga ja Tallinna sadama rekonstrueerimist, kuid tagajärjetult. Teravalt tõusis see küsimus päevakorda Esimese maailmasõja eel, kuid siis oli juba tsaarivalitsusel olemas plaan Tallinna muutmiseks Balti mere üheks tähtsamaks sõjamerebaasiks ja 1912. aastal asutigi merekindluste süsteemi ehitamisele.

Esimese maailmasõja puhkemisega katkes Eesti sadamate väliskaubandus peaaegu täiesti.

II peatükk

EESTI MAJANDUS ESIMESE MAAILMASÕJA TINGIMUSTES

1. Maailmasõja puhkemine ja Venemaa osavõtt sellest. Tööstuse mobiliseerimine ja ümberkorraldamine sõja vajadusteks

Esimest maailmasõda valmistasid imperialistlikud suurriigid ette juba ammu enne selle puhkemist. Imperialistlike riikide majandusliku jõuvahekorra muutused seadsid selle päevakorda kui objektiivse vajaduse turgude, mõju sfääride ja maakera territooriumi ümberjaotamiseks. Eriti olid teravnenud imperialistlikud vastuolud XIX sajandi lõpul ja XX sajandi alguses toimunud majandusliku ja poliitilise arengu muudatuste tõttu Saksamaa ja Inglismaa, Saksamaa ja Prantsusmaa vahel. Juhtiv koht maailma majanduses kuulus XIX sajandi lõpul ja XX sajandi alguses Inglismaale, sellele vaatamata, et ta tööstusliku tootmise tasemelt jäi maha Ameerika Ühendriikidest ja temast rühkis ette Saksamaa. Kuid Inglismaa oli endiselt kõige suuremate asumaadega ja sealt röövitud määratu suurte rikkustega riik. Tema kapital oli pununud ämblikuvõrgu kogu maakera ümber. Temaga sobis maailma liigkasuvõtja — Prantsuse imperialism. 1870. aastatel ilmus uus imperialistlik kiskja — Saksamaa, kelle majandus arenes tunduvalt kiiremini kui vanade kapitalismi maade Inglismaa ja Prantsusmaa majandus. Kuna Saksamaa hilines maailma jaotamise juurde, siis saksa imperialistlik suurkodanlus asus ette valmistama eriti agressiivsete kavade teostamist.

Selline oli majanduslik tagapõhi, mis osutab Esimese maailmasõja põhjustele.

V. I. Lenin hindas Esimese maailmasõja olemust järgmiselt: «Maade vallutamine ja võõraste rahvuste alistamine, konkureeriva rahvuse laostamine, tema rikkuste

röövimine, töörahva hulkade tähelepanu kõrvalejuhtimine sisepoliitilistelt kriisidelt Venemaal, Saksamaal, Inglismaal ja teistes maades, tööliste üksteisest eraldamine ja natsionalistlik hullutamine ning nende avangardi hävitamine proletariaadi revolutsioonilise liikumise nõrgendamise eesmärgil — selline on käesoleva sõja ainuke tõeline sisu, tähendus ja mõte.»¹

Tsaari-Venemaa oli oma imperialistlike majanduslike ja poliitiliste huvidega tihedalt seotud Inglismaa-Prantsusmaa liiduga. Ja mitte ainult seda, Venemaa majanduslik sõltuvus prantsuse-inglise kapitalist, viimase aktiivne tegutsemine küll tootlikus-ettevõtjalikus vormis, küll laenukapitalina sundis Venemaad rakendama oma suured inimressursid ja materiaalsed reservid sõtta Inglise-Prantsuse poolel. Tsaari-Venemaa valitsevad ringkonnad taotlesid seejuures ka omaenda imperialistlike kavade elluviimist. Nad unistasid Türgi jagamisest, Musta mere väinade ja Konstantinoopoli vallutamisest, Austria-Ungarile kuuluva Galiitsia haaramisest ja oma sisepoliitiliste äärmiselt teravnenud vastuolude lahendamisest.

Tsaari-Venemaa hakkas sõjaks ette valmistama juba varakult, kuid sellest hoolimata ei olnud ta sõjaks valmis ei majanduslikult ega poliitiliselt veel sõja algusekski. Võrreldes teiste suuremate imperialistlike riikidega jäi Venemaa tööstusliku tootmise poolest tunduvalt maha imperialistlikest suurriikidest. Venemaal toodeti ainult 2,6 protsenti maailma tööstustoodangust. Tööstustoodangu niisuguste tähtsate liikide osas, nagu teras, jäi Venemaa Ühendriikidest maha 11, Saksamaast 8, Inglismaast 6 ja Prantsusmaast 4 korda. Kivisöe tootmise osas oli mahajäämus veelgi suurem — Ühendriikidest 26, Inglismaast 31, Saksamaast 15, Prantsusmaast 5 korda. Sõjaeelne Venemaa oli «... uskumatult, ennenägematult mahajäänud maaks, puruvaeseks ja poolmetsikuks, mis on varustatud kaasaegsete tootmisvahenditega neli korda viletsamini kui Inglismaa, viis korda viletsamini kui Saksamaa ja kümme korda viletsamini kui Ameerika».²

Tsaari-Venemaa sõjatööstusliku potentsiaali kasuks ei rääkinud ka see asjaolu, et 1913. aastal tootmisvahendite osatähtsus kogutoodangus oli 33,3 protsenti, tarbeesemete

¹ V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., Tallinn, 1953, lk. 11.

² V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., Tallinn, 1953, lk. 263.

osatahtsus aga 66,7 protsenti. Madal tööviljakus, tööstuse nõrk spetsialiseerumine, ebaratsionaalne paigutus (36 protsenti tööstusettevõtetest ja 27,3 protsenti töölistest, kes tootsid 28,9 protsenti Venemaa tööstuse kogutoodangust, asus Baltimail, Poolas ja Valgevene—Leedu maa-aladel, mis asusid sõjategevuse puhkemise korral otse vaenlasest ohustatud rajoonis, kuna Uraalis ja Kesk-Aasias oli ainult 7,4 protsenti ettevõtetest ning need tootsid 6,8 protsenti tööstustoodangust) ja rida teisigi kapitalistliku tootmiselarhha ja väärtusseaduse stiihilise tegutsemise tulemustest tingitud asjaolusid põhjustasid selle, et Venemaa ei olnud majanduslikult sõjaks ette valmistatud. Kuid oma Lääne liitlaste kapitalist sõltuvana, kelle käes asusid Vene rahvamajanduse võtmepositsioonid — metallurgia-, kivisöe, naftatööstus, lootis Vene tsarism koos nendega võidukale sõjale.

Ka poliitiliselt oli Venemaa seesmiselt nõrk. Tööliliikumine oli eriti tugev 1914. aasta esimesel poolel, kui Venemaal streikis ligi poolteist miljonit töolist, kusjuures ligi 80 protsenti streikidest olid poliitilised. 1905. aasta «verise pühapäeva» mälestamiseks ja 1. mai tähistamiseks korraldatud streikidest võttis osa üle poole miljoni tööliste. Venemaal hakkas uuesti küpsema teravnenud majanduslike ja sotsiaalsete vastuolude tingimustes revolutsiooniline situatsioon. Bakuu tööliste võimas streik, mis algas mai lõpul ja kestis poolteist kuud, tõmbas endale kogu Venemaa tööliklassi tähelepanu ja palava toetuse. Peterburi sündmustele järgnenud ülevenemaaline streik püstitas päevakorda juba relvastatud ülestõusu. «Massistreigid Venemaal», kirjutas V. I. Lenin, «on lahutamatult seotud relvastatud ülestõusuga. Kasvavad streigid — kasvab ülestõus.»³

Tsaarivalitsus lootis sõjaga ühtlasi ületada ka sisemisi sotsiaalseid vastuolusid, et vältida revolutsioonilist kriisi ja kindlustada oma kõikuma lõõnud positsioone.

Esimese maailmasõja eelse Eesti tööstusliku arenemise iseloomustusest järeldub, et Tsaari-Venemaa ettevalmistamatus sõjaks ilmnes silmatorkavalt ka Eestis. Eestis asuv suurtööstus oli algusest peale eraldatud kütuse ja tooraine allikatest. Ta oli rajatud täielikult kapitalistliku

³ V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., Tallinn, 1953, lk. 211.

kasusaamise printsiipidest lähtudes odavale inglise kivi-
söele, Lääne-Euroopa ja Lõuna-Venemaa toorainele. Nii-
sugune tööstuse paigutus ei garanteerinud selle julgeole-
kut sõja ajal vaenlase pealetungioperatsioonide korral ja
ta maksimaalset rakendamist sõjavajaduste rahuldami-
seks. Kuid kapitalistlikus eramajanduses, kus tööstuse
paigutus kujuneb stiihiliselt tootmisanarhia ja konku-
rentsi protsessis, kapitalismi põhilise majandusseaduse
toimel, oli see paratamatu. Niisugune olukord viis aga
selleni, et kohe pärast sõja puhkemist, Balti mere blo-
keerimist sakslaste poolt, jäi Eesti ja kogu Loode-Vene-
maa tööstusrajoon ilma kütusest ja toorainest. Tekkis
kütuse ja toorainega varustamise kriis, mida tsaarivalit-
sus kogu sõja kestel ei olnud suuteline lahendama. Enne
sõda veeti aga Eestisse suures koguses kivisütt ja puu-
villa Lääne-Euroopast. Näiteks 1913. aastal veeti Inglis-
maalt Tallinna kivisütt 26,3 miljonit puuda ja Pärnu 8,4
miljonit puuda, kokku 34,7 miljonit puuda. Sellest jäi
suur osa Tallinna ja Pärnu tööstusettevõtetele, osa aga
saadeti edasi Loode raudteele. Puuvilla imporditi Tallinna
sadama kaudu 1913. aastal 2,3 miljonit puuda.

Välismaise kütuse ja tooraine baasist sõja tõttu järsku
äralõigatud Eesti suurtööstus sattus sellepärast juba sõja
esimestel päevadel raskesse seisukorda.

Väliskapitali valitsemine Eesti suurtööstuses, nagu
kogu Venemaal, nõrgendas tööstuse valmisolekut täie
võimsusega lülituda sõja teenistusse, põhjustades sõjaliste
tellimuste täitmise venitamist, kohati isegi täitmatajät-
mist, saboteerimist. Sõltuvus väliskapitalist, mis põhjus-
tas oma rasketööstuse, eriti masinaehitustööstuse maha-
jäämuse ja väljendus sõltuvuses välismaistest tööstusli-
kest seadmetest, masinatest, mehhanismidest, kütusest,
nõrgendas tunduvalt Venemaa sõjatööstuslikku võim-
sust ja mõjus negatiivselt tööstuse mobiliseerimisele ning
ümbekorraldamisele sõja vajadusteks. Tööstuse mobili-
seerimise protsess Eestis on üheks konkreetseks näiteks
selle kohta.

Eestis otseselt sõjatööstuse ettevõtteid Esimese maa-
ilmasõja eel ei olnud ja alles vahetult sõja eelaastail asu-
tati laevatehased, mis ehitasid peamiselt sõjalaevu ning
hiljem hakkasid tootma ka suurtükimürske. Sellepärast
tuleb Eestis lugeda otseselt sõjatööstuslikeks ettevõteteks

Vene-Balti laevaehitustehast, mis ehitas sõjalaevastikule ristlejaid, miinilaevu; Noblessneri tehast (sõja ajal nime-tati ümber Peetri tehaseks), kus ehitati allveelaevu, too-deti miine ja muud lahingvarustust; Boeckeri tehast (hil-jem nimetati ümber Loode tehaseks), mis ehitas miini-laevu ja tootis suurtükimürske. Nendega olid tootmisalalt tihedalt seotud Volta, Krulli, Wiegandi ja mõned teised väiksemad metallitöötlemise ettevõtted, mis varustasid laevaehitustehaseid instrumentidega, mitmesuguste detai-lidega ja laevade sisustusega. Paljud suurtööstuse ette-võtted, nagu Dvigatel, Mayer jt. täitsid riiklikke tellimusi, mis samuti olid vajalikud sõja ettevalmistamiseks.

Vaatamata sellele, et tsaarivalitsus kiirustas Eestis sõjalaevaehitustehaste käikulaskmisega, ei suudetud sõja alguseks nende ehitustöid siiski lõpule viia. Valmis ehi-tamata ja sõjaks ettevalmistamata ettevõtted ei saanud tähtajaliselt täita riiklikke sõjalisi tellimusi ja enamus tellitud sõjalaevadest ei astunudki Balti merelaevastikku tsaarivõimu ajal.

Sõda asetaskogu Venemaa tööstuse ja üldse rahva-majanduse tohutu pinge alla. Sõda nõudis kõigi ressurs-side maksimaalset rakendamist. Kuna Venemaa tööstus ei olnud sõjaks ette valmistunud, siis pidi ta sõja käigus kohanema uuele olukorrale, sõjamaterjalide tootmisele, riiklikele tellimustele ja riiklikule kontrollile ning regu-leerimisele niivõrd, kuivõrd seda tsaarivalitsus suutis korraldada. Tööstuse kohanemine sõjavajadusteks toimus ilma igasuguse plaanita, stiihiliselt, kapitalistliku konku-rentsi ja tootmisalanarhia seaduse toimet. Tööstuse mobili-seerimine tsaarivalitsuse poolt sõjavajaduste rahuldami-seks oli kohmakas ja saamatu. Tööstuse stiihilist kohane-mist ja ümberkorraldamist sõjaks stimuleerisid mitte tsaarivalitsuse dekreedid ja korraldused, vaid kapitalist-lik sõjakonjunktuur, suured riiklikud sõjalised tellimused, mis võimaldasid määratu suurte kasumite saamist.

Tööstuse ümberkorraldamine sõjaks oli tootlike jõudude valuliseks murdeprotsessiks, mille käigus hulk ettevõtteid suleti ja nad lõpetasid üldse oma olemasolu. Suur osa ettevõtteid töötas vaheaegadega ja seisakutega. Otsekohe sõja alguses jäid paljud ettevõtted seisma või koondasid tootmist. Põhjuseks olid häired, mis tekkisid transpordi-rakendamisest sõjaväe vedudele ja põhjustasid kütuse

ning tooraine puuduse, sest väliskaubanduse katkemine Balti merel tegi võimatuks kivisöe, puuvilla, keemiatööstuse tooraine jms. impordi. Vabrikuinspektsiooni poolt kontrollitud 138 suurtööstuslikust ettevõttest Eestis jäid sõja alguses seisma mitmesugustel sõjast tingitud põhjustel 30. Osa nendest jätkas hiljem tegutsemist, osa aga suleti lõplikult. Eestis oli 1913. aastal 168 suurtööstuslikku ettevõtet, millest jäi 1916. aasta lõpuni töötama 130. Seega 38 suurtööstusettevõtet, s. o. 23 protsenti suurtööstuse ettevõtete arvust lõpetas oma tegevuse. Suurem enamus ettevõtetest vähendas järsult tootmist. Kokku vähendas mittetäielike olemasolevate andmete põhjal tootmist 1914. aastal 83 suurtööstuse ettevõtet, s. o. umbes pooled ettevõtted.⁴ Kahjuks puuduvad täpsemad andmed väike-
tööstuse kohta, kuid olemasolevate põhjal võib järeldada, et suurem enamus väikeettevõtetest lakkas sõja puhkemisel eksisteerimast. Aastatel 1914—1916 suletud 38 suurtööstuse ettevõttest ei olnud ühtegi tööliste arvuga üle 50. (Üksikud erandid tuleb teha ainult mõnede tegevuse lõpetanud tellisetehaste kohta, kus hooajal töötas mõnikord kuni 100 töölist.) Allesjäänud väikeettevõtted, mis ei täitnud sõjalise iseloomuga tellimusi, kiratsesid, kannatades tooraine, kütuse ja tööjõu puuduse all. Töövõimelised meestöölised mobiliseeriti sealt sõjaväkke või lahkusid ise sõjatehastesse. Kasutada saadi ainult mobilisatsiooni alla mittekuuluvate meeste ja naiste ning laste tööjõudu. Kuid ka suurettevõtted, sealhulgas sõjatööstusliku suunaga metallitöötlemise ettevõtted, olid sunnitud ajutiselt tootmist koondama tööliste mobiliseerimise, kütuse ja tooraine puuduse tõttu. Nii näiteks vähenes Vene-Balti tehases tööliste arv 400, Voltas 200, Krullis 100, Wiegandis 160 võrra. Puuvilla juurdeveo katkemise tõttu jäid ajutiselt seisma suuremad tekstiilitööstuse ettevõtted. Balti manufaktuur seisis 1914. aasta septembrist novembrini kokku 83 päeva, Kreenholmi manufaktuur vähendas tootmist ja läks septembris üle 4-päevasele töönalale.

Tööstusettevõtete edasine saatus olenes nüüd riiklikest sõjalistest tellimustest. Need tööstusharud ja ettevõtted, mis olid tähtsad sõjaväe-varustuse ning relvastuse tootjateks, hakkasid peale selle, kui nad olid üle saanud sõja alguses tekkinud ajutisest seisakust, järk-järgult laien-

⁴ ENSV RAKA, f. 206, nim. A1, s.-ü. 315 ja f. 558, nim. 1, s.-ü. 63.

dama tootmist. Ettevõtted, mis ei olnud seotud sõjaliste tellimuste täitmisega, pidid koondama tootmist või suleti täiesti. Neil puudusid tellimused, tooraine ja kütuse saamise võimalused, ei olnud töökäsi meestööjõu sõjaväkke mobiliseerimise tõttu.

Niisiis juba sõja esimestest päevadest toimusid Eesti tööstuses olulised muutused, põhjustatuna sõjalisest konjunktuurist ja sõja puhkemisest tingitud asjaoludest, nagu väliskaubanduse katkemine, tooraine ja kütuse puudumine transpordikorratuse tõttu. Peale sõjast tingitud ajutisest korratusest ja seisakust ülesaatmist algas metallitööstuses tõus, stabiliseerus olukord tekstiilitööstuses ja vähenes tootmine mineraalide töötlemises, puidu- ja paberi- ning toiduainetetööstuses. Tööstus hakkas arenema ühekülgselt sõjavajaduste rahuldamise suunas. Nii- sugune tööstuse ümberkorraldamine põhjustas Eesti tööstuses sõja ajal struktuurseid muutusi, tööstusharude- vaheliste kindlaskujunenud suhete ümberkorraldamise. Jälgides tööliste arvu dünaamikat Eesti tööstuse üksikute tööstusharude lõikes tabel 18 põhjal, näeme, et juba 1915. aastal asus tööliste arvu poolest esikohale metallitööstus, mis kujuneski sõja ajal Eesti kõige tähtsamaks tööstusharuks, tõrjudes teisele kohale tekstiilitööstuse. Oktoobrirevolutsiooni eel töötas üle poole kõigist Eesti suurtööstuse töolistest metallitööstuses. Sõja ajal tõusis metallitööstuse tööliste osatähtsus suurtööstuse tööliste üldarvus 25,7 protsendilt 1913. aastal 53,8 protsendile

Tabel 18⁵

Tööliste arv Eesti suurtööstuses 1913.—1916. aastal

Tööstusharu	Tööliste arv (tuh.)			
	1913. a.	1914. a.	1915. a.	1916. a.
Tekstiilitööstus	18,2	17,4	15,5	16,3
Metallitööstus	11,0	13,9	16,4	25,7
Puidu- ja paberitööstus	8,1	8,0	4,4	3,2
Mineraalide töötlemine	3,3	2,6	1,9	1,3
Toiduainete tööstus	1,1	1,0	0,5	0,4
Muud	1,3	1,3	1,0	0,9
Kokku	43,0	44,2	39,7	47,8

⁵ Koostatud ENSV RAKA fondide 206, 207, 208, 209, 219, 558 andmete põhjal. 1913. a. andmed vt. O. Karma. op. cit., lk. 185.

1916. aastal. Tekstiilitööstuse osatähtsus langes vastavalt 42,3 protsendilt 34,1 protsendile, s. o. 8,2 protsenti. Kogu Venemaa tekstiilitööstuses oli langus 8,1 protsenti, s. o. 54,2 protsendilt 46,1 protsendile.

Kuigi puuduvad täielikud andmed toodangu suuruse kohta 1914. aastal, võib olemasolevate andmete põhjal järeldada, et 1914. aastal oli tööstustoodang tervikuna väiksem kui 1913. aastal, tingituna tööstuse ümberkorraldamisest vastavalt sõjatingimustele ja sõja alguses esinenud seisakust.

Niisiis toimus 1914. aasta teisel poolel Eesti tööstuse mobiliseerimine ja ümberkorraldamine sõjaks. 1915. aastaks oli see protsess suurtööstuse osas lõpule viidud ja tööstusharude ning üksikute ettevõtete perspektiivid sõja perioodiks välja kujunenud. Vaatleme allpool seda protsessi üksikasjalisemalt tööstusharude järgi.

Metallitööstus jäi sõja alguses ilma inglise kivisöest ja koksist Balti mere blokeerimise tõttu Saksamaa poolt. Tuli ümber orienteeruda Donbassi kivisöele. Transpordi rakendamisega sõjavägede jaoks ja teisteks sõjalisteks vedudeks tekkisid vaheajad metalliga ja kivisöega varustamises Lõuna-Venemaa metallurgia ja kivisöe basseini suhtes. Hiljem aga ilmnes, et Donbass ei olegi suuteline kogu Venemaa tööstust kivisöega varustama. Metallurgiatööstuse monopolid olid aga oma tootmist pidurdava poliitikaga monopoolselt kõrgete kasumite tagajamisel viinud Venemaa metallurgiatööstuse niisugusesse olukorda, et selle toodang ei taganud metallitöötlemise tööstuse varustamist metalliga. Metall ei jätkunud vajalikul hulgal isegi kõigile sõjatööstuse ettevõtetele. Tootmisvahendite tootmine, mis juba enne sõda oli Venemaal vähe arenenud, kannatas nüüd veel enam. Vene sõjavägi kannatas relvastuse vähesuse all.

Eesti metallitöötlemise tööstuses võib sõja puhkemisega eraldada kahte iseloomulikku nähtust. Esiteks, metallitöötlemise suurettevõtted, nagu laevaehitustehased ja nendega seotud suuremad ettevõtted, mis rakendati sõjaliste tellimuste täitmiseks, suurendasid tootmist pärast ajutist seisakut ja tagasiminekut. 1914. aasta lõpuks hakkas tööliste arv neis uuesti suurenema. Teiseks, väiksemad metallitööstuse ettevõtted jäid sõja puhkemisel ajutiselt seisma, koondasid tootmist ja kiratsesid enamu-

ses kuni 1915. aastani, mil nad rakendati osaliselt sõjatööstuse komiteede kaudu sõjaliste tellimuste täitmiseks. Toimunud muutusi võime jälgida tööliste arvu dünaamikast sõja aastail (vt. tabel 19).

Tabel 19⁶

Tööliste arv Eesti metallitööstuses aastail 1914–1916

Ettevõtete grupid	Tööliste arv (tuh.)			
	1914. a. (enne sõda)	1914. a. lõpul	1915. a.	1916. a.
Laevaehitustehased	5,6	7,2	9,2	17,3
Masinaehitustehased (Dvigatel, Volta, Krull, Wiegand)	2,9	2,6	3,5	4,4
Muud	4,1	4,1	3,8	4,0
Kokku	12,6	13,9	16,5	25,7

Ülaltoodud andmed näitavad, et metallitööstuse ettevõtete erinevatele gruppidele avaldas sõda erinevat mõju. Laevaehitustehastes suurenes tööliste arv juba 1914. aasta lõpuks 28 protsenti, vastavalt nende tehaste ehitustööde lõpuleviimisele ja tellimuste täitmisele sõjalaevade ehitamiseks. Järgnevatel aastatel ehitatakse laevatehaste juurde tsehhid suurtükiväe laskemoona tootmiseks, hakatakse remontima vigastatud sõjalaevu, mistõttu laevaehitustehased laiendavad kiiresti tootmist. 1916. aasta lõpul töötab neis juba üle 3 korra rohkem töölisi kui enne sõda.

Teise gruppi kuuluvad suuremad metallitöötlemise ettevõtted Dvigatel, Volta, Krull, Wiegand pidid sõja puhkemisel metalli ja kütuse juurdeveo katkemise ning tööliste sõjaväkke mobiliseerimise tõttu vähendama tootmist. Kuid see oli ajutine nähtus, sest need ettevõtted lülitati riiklike sõjalise iseloomuga tellimuste täitmisele, võrdsustati sõjatööstuse ettevõtetega ja nad laiendasid tootmist. 1915. aasta lõpuks oli tööliste arv neis kasvanud 20 protsenti. 1916. aasta lõpuks aga veel enam — 50 protsenti.

Kolmanda grupi moodustasid väiksemad metallitöös-

⁶ Koostatud ENSV RAKA, f-d 206, 207, 208, 209, 219, 558 andmeil.

tuse ettevõtted, mehaanikatöökodad jms.; mis ei saanud riiklikke sõjalisi tellimusi, sest need jagati suurkodanluse vahel, kes seisis lähemal riigiaparaadile, ja varitsesid neid kõrgete kasumite lootuses, mida need tellimused vene imperialistlikule suurkodanlusele töotasid. Väiksematel ettevõtetel oli suuri raskusi metalli ja kivisöe saamisega ning selle tulemusel rida ettevõtteid hoopis suleti, enamasti aga koondas tunduvalt tootmist. Tööliste arvu vähenemine peegeldab seda piltlikult. 1915. aasta teisel poolel ja eriti 1916. aastal mobiliseeritakse kogu tööstus sõjatootmise komiteede kaudu sõjaliste tellimuste täitmiseks. Sõjalisi tellimusi saanud väiksemad ettevõtted said võimaluse tootmise laiendamiseks. Tööliste arv hakkab uuesti suurenema. Andmed toodangu kasvust kinnitavad seda sama. Näiteks oli 11 kolmandasse gruppi kuuluva ettevõtte toodang enne sõda (aastad 1913—1914) 908 900 rubla; 1915. aastal langes see 559 000 rublale, seejuures üks ettevõtte suleti. 1916. aastal suurenes toodang veel, vaatamata kolme ettevõtte sulgemisele, 1,4 miljonile rublale. Ka sel juhul, kui teha ümberarvestus, silmas pidades inflatsioonilist hindade tõusu, tuleb ikkagi konstateerida toodangu suurenemist seitsmes tööstusettevõttes.

Tõusu Eesti metallitöötlemise tööstuses sõja aastail ei saa vaadelda siiski kui pidevat õitsengut. Isegi suured sõjatootmise ettevõtted töötasid tooraine ja kütuse puudusel alakoormusega, vaheaegadega ja ebarütmiliselt. Metall, kivisöe ja koksi vähesus andis end tunda, põhjustades tellimuste täitmatajätmist. Näiteks Dvigateli tehas töötas jaanuaris 1915. aastal 1700 töölisega nõutava 2500 asemel. Märtsis 1915 jäi tehas kivisöe puudumisel ajutiselt täiesti seisma.⁷ Dvigateli aruandest Prodvagonile sõjaaegsete tellimuste täitmise kohta nähtub, et 1915. aastal sai Dvigatel tellimusi 83 reisivaguni, 12 posti-pagasivaguni ja 2 ametivaguni tootmiseks. 1. jaanuari 1917. aasta seisuga oli valmistatud ainult 45 reisivaguni, 200 jäävaguni ja 110 vagun-tsisterni valmistamiseks. Tellimusi 2700 kaubavaguni, 450 platvormi, 180 reisivaguni, 200 jäävaguni ja 110 vagun-tsisterni valmistamiseks. Tellimustest oli aga täidetud enne revolutsiooni ainult murdosa, nimelt: 278 kaubavagunit, 200 platvormi

⁷ ENSV RAKA, fond 206, nim. 1, s.-ü. 324, l. 6.

ja 10 vagun-tsisterni. 1917. aasta tellimused jäid aga kõik täitmata.⁸

Vene-Balti laevaehitustehaste poolt saadud tellimused laevade ehitamise osas jäid samuti lõplikult täitmata. A/S Vene-Balti laevaehitustehaste juhatus oma seletuskirjas Mereministeeriumi Laevaehituse Peavalitsusele on sunnitud tunnistama, et 10. juuni 1916. aasta seisuga ei olnud ükski tellimus tähtajaliselt täidetud. Nii pidi kuuest ehituselolevast miinilaevast esimene valmima 1. aprilliks 1915, kuid selle tõttu, et mehhanismid ja katlad olid tellitud saksa firmalt «Vulcan-Werke», kes sõja alguses ütles lepingu üles, ei olnud miinilaev valminud veel 1916. aasta algusekski. Esimeste miinilaevade valmimise tähtaeg lükati edasi 15. septembrini 1916, teiste miinilaevade valmimise tähtaega aga pikendati 15. novembrist 1916 — 1. oktoobrini 1917. Need tellimused jäidki kuni Oktoobri-revolutsioonini täitmata ja poolvalmis laevad evakueeriti saksa vägede sissetungi eel 1917. aasta lõpul ja 1918. aasta algul Petrogradi. Samasugune saatuse oli ka kahel ristlejal, mida Vene-Balti laevaehitustehas ehitas. Mõlemate ristlejate mehhanismid olid samuti tellitud saksa firmalt, kellega suhted sõja ajal katkesid. Neid asendasid inglise firmad, kuid kõigele vaatamata ei olnud 1918. aasta alguseks ristlejad veel valminud, õlgugi et esialgne lepinguline tähtaeg oli 1916. aasta lõpp, 1917. aasta algus. Väiksemate tellimuste täitmine (nagu praamide ehitamine jms.) toimus suure hilinemisega. Tööd ujuvdoki ehitamisel katkestati aga hoopiski ja selle parandas kodanliku Eesti valitsus, kes ta vanarauana maha müüs.⁹

Tekstiilitööstuses sõja ajal toimunud muutusi väljendavad eelkõige andmed tööliste arvu kohta tähtsamates tekstiilitööstuse ettevõtetes (vt. tabel 20*).

Enne Esimest maailmasõda töötas Eesti tekstiilitööstuses 18 200 töolist. Nagu tabelist 20 näha, vähenes 1915. aastaks tööliste arv kümnes suuremas tekstiilitööstuse ettevõttes 2000 inimese võrra. Tööliste arvu vähene-

⁸ ЦГИАЛ, ф. 1517, оп. I, д. 108, л. 83—84.

⁹ ENSV RAKA, f. 1804, nim. 5, s.-ü. 1, l. 43—48.

* Tabelist on välja jäänud andmed Narva linavabriku ja Narva kalevimanufaktuuri kohta, kus enne sõda töötas 3700 töolist, ja mõned väiksemad ettevõtted. Esitatud on ainult need ettevõtted, mille kohta on usaldusväärsed andmed kõigi sõja-aastate kohta.

Tööliste arv Eesti suuremates tekstiilitööstuse ettevõtetes aastatel
1914—1916

Ettevõte	Tööliste arv		
	1914. a.	1915. a.	1916. a.
Kreenholmi Manufaktuur	9780	8630	8781
Balti Manufaktuur	1856	1549	1830
Sindi kalevivabrik	753	760	742
Hiiu-Kärdla kalevivabrik	607	26	336
Viljandi linavabrik	214	332	362
Mõisaküla linavabrik	148	131	150
Pärnu linavabrik	55	56	64
Tallinna kõievabrik	76	64	70
Leevaku villavabrik	40	39	76
Tallinna kudumisvabrik	18	25	43
Kokku	13 547	11 612	12 454

mine oli tingitud kõigepealt tooraine saamise raskustest. Eesti puuvillavabrikud kasutasid välismaalt sisseveetavat puuvilla, nüüd aga tuli ümber orienteeruda Kesk-Aasia puuvillale, mille transportimine oli sõja tõttu raskendatud, kuna esikohal olid otseselt sõjalised veod ja esines transpordikorratusi. Samasugune oli olukord ka kivisõega. Sellepärast esines sõja alguses ettevõtetes tööseisakuid ja tootmist tuli koondada. Teiseks oli tootmise koondamine tingitud ettevõtete ümberlülitamisest uute toodanguliikide väljalaskmiseks, mille valmistamiseks saadi riigilt tellimusi. Nendes ettevõtetes, kus taolist ümberkorraldamist ei esinenud, jätkus tootmine endiselt. Näiteks Sindi Kalevimanufaktuur, mis juba enne sõda tootis mundiriiet, ei kannatanud üldse sõja puhkemisel, vaid jätkas tööd täie võimsusega. Kivisõe asemel hakati kütteks kasutama puid, mille varumiseks olid kohapeal soodsad tingimused. Vabriku toodang suurenes aastail 1914—1916 1,8 miljonilt rublalt 2,3 miljonile rublale. Kivisõe küttega töötavad suurettevõtted, nagu Kreenholmi

¹⁰ Koostatud ENSV RAKA, f. 206, 207, 208, 209, 219, 558 andmete põhjal.

manufaktuur ja Balti manufaktuur, pidid aga ületama suuri raskusi kütuse saamisel. Tihti esines seisakuid kütuse ja ka tooraine ebaregulaarse juurdeveo tõttu. Nii näiteks jäi 1916. aasta 1. jaanuaril Balti manufaktuur kütuse puudusel ajutiselt seisma jne.¹¹

Linavabrikud jätkasid intensiivselt tegutsemist kohe pärast sõja puhkemisel tekkinud ajutist seisakut. Sõjavägi vajas presenti, lõuendit jne., mistõttu linavabrikutel oli võimalik tootmist kiiresti laiendada. Tabelis 20 toodud andmetest on näha, et 3 suuremas linavabrikus (Viljandi, Mõisaküla ja Pärnu) suurenes tööliste arv 1915. aastal 417-lt 519-le. Mindi isegi üle kahe vahetusega töölt kolme vahetusega tööle. Toorainega raskusi ei olnud, sest linavabrikuid varustasid Lõuna-Eesti linakasvatavad, seda enam, et lina väljavedu Pärnu sadama kaudu välismaale katkes. Kolme linavabriku toodang suurenes 290 000 rublalt 1914. aastal 825 000 rublale 1915. aastal ja 1,6 miljonile rublale 1916. aastal, s. o. peaaegu kuus korda.

Sõja alguses esinenud iseloomulik seisak Eesti tööstuses avaldus ka siin. Nii ei töötanud Mõisaküla ja Viljandi linavabrikud sõja algusest kuni septembrikuuni. Viljandi linavabrikus vähenes tootmine kuni detsembrikuuni. Kuid pärast seda algas kõigis linavabrikutes tootmise pidev tõus. Iseloomulik on see, et isegi väiksemad ettevõtted laiendasid tootmist. Nii näiteks tõusis Rakvere linaketrusvabrikus tööliste arv kiiresti sajani. Viidi sisse öine vahetus. Ettevõtte täitis riiklikku tellimust.

Erandlikus olukorras olid mõned tekstiilitööstuse ettevõtted. 20. augustil 1914 evakueeriti sõjaväevõimude käsu kohaselt suur osa Hiiu-Kärdla kalevivabrikust. Kui enne sõda töötas seal 607 töolist, siis pärast evakueerimist jäi töötama vaid 19–26 inimest. Tehniline personal, kes koosnes sakslastest, interneeriti. 1916. aasta aprillist alustas vabrik uuesti tööd. 1916. aasta augustis töötas seal juba 150 töolist ja 1917. aasta aprillis 336. Tori linavabrik hävis 1915. aastal tules.

Suurem osa väikeettevõtteid — villakraasimise, ketruse, värvimise töökojad — suleti, kuna puudusid tellimused ja töölised kas võeti sõjaväkke või läksid sõjatehastesse, kus palgaolud olid soodsamad ja töölised vabastati sõjaväeteenistusest. Väike osa ettevõtteid jätkas tööd katkend-

¹¹ ENSV RAKA, f. 206, nim. A1, s.-ü. 338, l. 3.

likult, vastavalt tellimuste saamisele, tegid teenustöid ja töötasid suure alakoormusega. Ainult need väiksematest ettevõtetest, kes said sõjatööstuse komiteede kaudu tellimusi, võisid tööd endiselt jätkata.

Puidu- ja paberitööstuses toimusid sõja ajal muutused, mida iseloomustavad järgmised andmed:¹²

aasta	ettevõtete arv	tööliste arv
1914	44	7987
(enne sõda)		
1915	38	4446
1916	33	3175

Kohalikul toorainel töötav puidu- ja paberitööstus kannatas teistsuguste raskuste all kui metalli- ja puuvilla-töötlemise tööstus, millel oli suuri raskusi tooraine ja kütuse saamisel. Siin ei olnud tooraine puudust ja ka kütusega ei tekkinud erilisi raskusi. Kuid nagu ülaltoodud andmed näitavad, koondati tootmist tunduvalt. 1916. aastal töötas 11 ettevõtet vähem kui enne sõda, tööliste arv vähenes sõjaeelsega võrreldes üle poole. Põhjuseks oli kõigepealt selle tööstusharu suurima ettevõtte Waldhofi tselluloosivabriku hävimine 7. augustil 1915.* Waldhofis töötas enne sõda umbes 2000 töölist. Teine selle tööstusharu suurettevõtte — Lutheri vineeri- ja mööblivabrik, mis töötas suures osas välisturu jaoks, ei saanud oma toodangut enam seal realiseerida. Riiklikud tellimused ei kompenseerinud aga nõudmise vähenemist. Tööliste mobiliseerimine sõjaväkke sõja väljakuulutamisel ja tellimuste vähenemine sundis tehase administratsiooni 26. juulil 1914 tehase ajutiselt sulgema. Aasta lõpuni vähenes tootmine poole võrra. Kui enne sõda töötas Lutheri vabrikus 1850 töölist, siis 1915. aasta jaanuaris oli seal ainult 501 töölist. 1916. aastal töötas keskmiselt 740 töölist ja toodang oli umbes 70 protsenti väiksem kui enne sõda.

Tootmine langes järsult väiksemates puidutööstuses

¹² Koostatud ENSV RAKA fondide 206, 207, 208, 209, 219, 558 andmeil.

* 9. juunil 1915 andis sõjaminister käsu kindralstaabi ülemale mineerida Waldhofi tehas ja vähimagi hädaohu puhul õhku lasta. Kardeti, et sakslased võiksid tehasest kasutada püssirohu valmistamiseks. (ЦГВИА, ф. 369, оп. I, д. 97, л. 4.) Nii toimitigi sakslaste desandandi kartusel.

ettevõtetes; rohkearvulistes saeveskites ja mööblitööstuses. Sõja ajal ehitustegevus vaibus ja metsamaterjali nõudmine vähenes. Töötama jäid ainult need saeveskid, mis valmistasid metsamaterjali kohalikele sõjaväeosadele. Mööblitööstuses koondati nõudmise vähenemise tõttu samuti tootmist. Viies suuremas mööblivabrikus langes tööliste arv 349-lt 1913. aastal 115-le 1916. aastal, s. o. umbes 3 korda.

Paberitööstus, mis töötas juba enne sõda ülevenemaalisele turule, olles selle üheks suuremaks ja tähtsamaks varustajaks, elas sõja alguses üle, nagu kogu tööstuski, seisaku. Ajutiselt jäi seisma E. J. Johansonini paberivabrik (1. augustist 10. novembrini 1914), sõja alguses seisis 52 päeva Kohila paberivabrik. Vändra paberivabrik, kus enne sõda töötas 59 töolist, katkestas töö peaaegu täiesti. Tööle jäi vaid seitse töolist, kes valmistasid puitmassi 36 000 rubla väärtuses aastas. Räpina paberivabrikus demonteeriti osa seadmeid ja saadeti 1915. aasta oktoobris Petrogradi.¹³ Pärast esialgsetest ümberkorraldamise raskustest ülesaamist hakkasid paberivabrikud riiklike tellimuste alusel tootmist laiendama. Suuremates vabrikutes kasvas toodang järgmiselt:

Tabel 21

Paberivabrikute toodang 1914.—1916. aastal

Ettevõte	Toodang (tuh. rublades)		
	1914. a.	1915. a.	1916. a.
Põhja Paberi- ja Tselluloosivabrik	4000	4000	11 000
E. J. Johansonini paberivabrik	894	1100	3000
Kohila paberivabrik	830	1400	2400
Türi paberivabrik	1181	1700	3750
Räpina paberivabrik	159	141	216
Vändra paberivabrik	155	345	36
Kokku	7219	8686	20 402

1916. aastal oli paberivabrikute toodang väärtuselises väljenduses kolmekordistunud. Osa sellest langeb hindade inflatsioonilisele tõusule. Toodangu füüsiline maht suurenes vähem. Näiteks suurenes toodangu maht Põhja

¹³ ENSV RAKA, f. 558, nim. 1, s.-ü. 40, l. 3.

Paberi- ja Tselluloosivabrikus 42 protsenti, Johanson'i paberivabrikus 38 protsenti.

Järelikult esines puidutööstuse üldise languse taustal paberitööstuses sõja ajal tõus. Eesti paberivabrikud olid sõja ajal riigi ja ühiskondlike asutuste tähtsamateks paberiga varustajateks. 1916. aastal tootsid neli suuremat paberivabrikut 1,82 miljonit puuda paberit.

Mineraalide töötlemise tööstuses oli 1913. aastal 3300 töolist. Sõja ajal vähenes tööliste arv järgmiselt:¹⁴

aasta	ettevõtete arv	tööliste arv
1914	30	2609
1915	24	1882
1916	20	1335

Võrreldes sõjaeelse 1913. aastaga oli 1916. aasta lõpul tööliste arv 2000 võrra väiksem, s. o. ligi 60 protsenti. Niisugune ulatuslik langus, võrreldes teiste tööstusharudega, oli tingitud sellest, et suurettevõtteid, tööliste arvuga üle 500, oli selles tööstusharus ainult kaks: Kunda ja Aseri tsemendivabrik. Ettevõtteid tööliste arvuga üle 100 oli seitse. Valdava enamuse moodustasid väikesed tellisetehased, kivi-, lubja- ja klaasivabrikud. Väikeettevõtete arvulise ülekaalu tõttu oli kogu tööstusharus tagasimineku eriti suur, sest enamuse nendest sulleti või töötas ajutiselt alakoormusega. 30 ettevõttest jäi 1916. aastal töötama 20, kuid nendestki töötas enamuse hooajaliselt, sedamööda, kuidas saadi tellimusi. Kunda ja Aseri tsemenditehased vähendasid sõja alguses tööliste sõjaväkke kutsumise ja kivisöe hankimisraskuste tõttu tootmist. 1914. aasta teisel poolel oli Aseri toodang näiteks $\frac{2}{3}$ sõjaeelsest (1913. aasta teisel poolel). Edaspidi, vaatamata raskustele kivisöe saamisel, suurendasid mõlemad tehased tootmist, varustades kohalikku Peeter Suure merekindlust tsemendiga.

Toiduainete tööstus oli killustatud väikeettevõtete vahel. Suurtööstusettevõtteid oli siin 21, nendest tööliste arvuga üle 100 ainult kaks. Enne sõda töötas toiduai-

¹⁴ Koostatud ENSV RAKA f. 558, nim. 1, s.-ü. 34, 39, 40, 54, 55; f. 206, nim. A1, s.-ü. 315, 339 ja 219, nim. 1, s.-ü. 13 põhjal.

nete tööstuse ettevõtetes, tööliste arvuga üle 16, 1065 töölist. Sõja ajal muutus tööliste arv järgmiselt:

1914. aastal 957 töölist

1915. aastal 517 töölist

1916. aastal 390 töölist

Järelikult vähenes tööliste arv kolme esimese sõja-aasta jooksul peaaegu kolm korda. Niisugune langus oli tingitud viina- ja õllefabrikute osalisest sulgemisest ja tootmise järsust koondamisest, sest sõja alguses kehtestati alkohoolsete jookide müügi keeld. Teised toiduainete tööstuse ettevõtted, mis hakkasid töötama sõjaväe varustamiseks, nagu Rotermanni leiva- ja jahutööstus, Tartu konservitehas jt. laiendasid tootmist. Tartu konservitehas tootis päevas sõjaväele 10 000—12 000 karpi konserve, töötades kahe vahetusega.¹⁵ Tartu pärmivabrik oli pärast Poola okupeerimist ja Riia pärmivabriku evakueerimist kõige tähtsamaks Venemaa mitmesuguseid rajoone pärmita varustavaks ettevõtteks.

Eesti suurtööstuse mobiliseerimine ja ümberkorraldamine sõjavajadusteks, nagu eelolevast iseloomustusest järeldub, toimus põhiliselt 1914. aasta teisel poolel ja oli 1915. aasta alguseks lõpule viidud. Hakkas arenema metallitöötlemise tööstus, mis töötas peaaegu täielikult riiklike tellimuste täitmiseks. Tekstiilitööstus kohanes samuti sõjaväe vajaduste rahuldamisele. Väikesed ettevõtted ja töökojad kas suleti või jätkasid tööd tunduvalt väikemas ulatuses. Spetsiifilised rahuaja toodangut valmistavad tööstusharud: puidutööstus, toiduainete ja mineraalide töötlemise tööstus, koondasid tootmist kõige rohkem ja jätkasid tegevust piiratult. Täie koormusega töötasid vaid need ettevõtted, mis varustasid kohalikke sõjaväeosi või täitsid riiklikke tellimusi.

Niiviisi kujunes Eestis sõjavajadusteks töötav suurtööstus, mis täitis tähtsaid riiklikke sõjalisi tellimusi. 1916. aasta lõpuks oli Eestis sõjatööstuse ettevõtete kategooriasse kuuluvaid ettevõtteid 40. Neis töötas 48 000-st suurtööstuses töötavast töölisest 37 000 inimest, s. o. 77,1 protsenti töölistest.¹⁶ Eestis oli sõjatööstuses töötavate tööliste protsent kõige kõrgem, võrreldes Venemaa teiste rajooni-

¹⁵ ENSV RAKA, f. 558, nim. 1, s.-ü. 123, l. 2.

¹⁶ Россия в мировой войне 1914—1918 (в цифрах), Москва, 1925, lk. 70.

dega. Moskva ja Petrogradi tööstusrajoonis töötas sõjatööstuses näiteks $\frac{2}{3}$ suurtööstuse töolistest, Rostovi piirkonnas 51,3 protsenti, teistes veelgi vähem.

1916. aasta lõpul oli Eesti sõjatööstuse ettevõtete toodang ja selle jagunemine riikliku ja eraturu vahel järgmine:¹⁷

Tellija	Kuu toodangu väärtus (tuh. rubl.)	%
Sõja- ja mereministeerium ning teised valitsusasutused	8048,7	68,6
Uhiskondlikud organisatsioonid	121,9	1,1
Eraturg	3554,3	30,3
Kokku	11 724,9	100,0

Eranditult ja ainult sõjaliste tellimuste täitmisega tegeles 31 200 töolist, s. o. 93 protsenti sõjatööstuse ettevõtete tööliste arvust, kuna Venemaal tervikuna oli vastav protsent 73,3.

Järelikult oli Eesti Tsaari-Venemaa sõjatööstuse tähtsaks rajooniks, mis etendas olulist osa Vene sõjaväe varustamisel relvastusega ja lahingmoonaga.

2. Väiketööstuse mobiliseerimine sõjaliste tellimuste täitmiseks sõjatööstuse komiteede kaudu

Tsaari-Venemaa sõjalised lüüasaamised rinnetel 1915. aasta kevadel ja suvel andsid teravamini kui kunagi varem tunda, et Venemaa tööstus ei ole suuteline vajalikul hulgal lahingvarustust tootma. Sellepärast otsustati 1915. aasta mais-juunis riiklike sõjaliste tellimuste täitmisele rakendada ka väike- ja kesktööstus, mobiliseerides seda sõjatööstuse komiteede kaudu sõjaväe varustamiseks mürskude, granaatide ja mitmesuguse sõjamoona. 1915. aasta juunis pöördus Venemaa kaubandus-tööstusministeerium kohalike võimuorganite poole ettepanekuga rakendada sõjavarustuse tootmiseks ka väikeettevõtteid.¹⁸ Eesti konkreetsetes tingimustes põhjustas seda vajadust

¹⁷ Россия в мировой войне 1914—1918 (в цифрах), Москва, 1952, lk. 70.

¹⁸ ENSV RAKA, f. 208, nim. 1. s.-ü. 118, l. 5.

veelgi ta rindelähedane olukord. 1915. aasta suvel jõudis Saksa vägede pealetungi tulemusel rinne Riiani. 1915. aasta juulist oktoobrini teostati Läti tööstuse sunduslik evakuatsioon, mille tulemusel Riias jätkas tegutsemist ainult 33 ettevõtet 1500 töölisega. Sellega muutus Eesti tööstus rindelähedase tagala peamiseks tugipunktiks ja paljud seni kiratsenud väikeettevõtted said tellimusi mitmesuguse sõjaväevarustuse valmistamiseks.

Väike- ja kesktööstuse mobiliseerimist riiklike sõjaliste tellimuste täitmiseks teostati sõjatööstuse komiteede kaudu. 29. augustil 1915 kinnitatud sõjatööstuse komiteede määrustiku põhjal oli sõjatööstuse komiteede ülesandeks kaasa aidata valitsus- ja sõjaväeorganitele sõjaväe varustamiseks relvastusega ja sõjamoona elanikkonna varustamiseks tarbeesemetega ja kontrolli teostamine nende mõjusfääri kuuluvate ettevõtete tegevuse üle, taastada ja arendada tehniliselt transporti, põllumajandusmasinate ehitamist ja teisi tööstusharusid.¹⁹ Kodanluse organisatsioonidena taotlesid sõjatööstuse komiteed vene kodanluse mõju suurendamist poliitilises elus, majanduselus aga monopoliseerimata tööstuse lülitamist sõjalise konjunktuuriga loodud kasumite jaotamise süsteemi. Riigiaparaadi kaudu sai tohtu suuri kasumeid võimaldavaid tellimusi monopolistlik kodanlus. Kuid sõda nõudis Venemaa kogu kodanluse jõupingutuste ühendamist, et taotleda oma imperialistlikke eesmäärke võiduka sõjaga. Seepärast oli imperialistlik suurkodanlus valmis loovutama kesk- ja väikekodanlusele neid sõjalistelt tellimustelt saadavate kasumite raasukesti, mis jäid nendest järele.

Eestis oli organiseeritud sõjatööstuse komiteed Tallinnas ja Tartus. Nendesse lülitati ka Eesti rahvusliku kodanluse esindajaid, kuid komiteede eesotsas olid siiski vene kohaliku suurkodanluse esindajad. Sõjatööstuse komiteede tegevus etendas Eestis, nagu Venemaa teisteski osades, väike- ja kesktööstuse mobiliseerimisel suhteliselt tagasihoidlikku osa. Praktika näitas, et sõjatööstuse komiteed osutusid võimetuiks täitma endale võetud funktsioone: reguleerima tööstust, jaotama sõjalisi tellimusi ja neid täitma. Tallinna ja Tartu sõjatööstuse komiteede tegevus on selle näiteks.

Tallinna sõjatööstuse komitee oli 10. veebruari 1916.

¹⁹ ЦГВИА, ф. 369, оп. I, д. 107, л. 35.

aasta seisuga oma olemasolu 8 kuu kestel saanud tellimusi 3 148 000 rubla suuruses summas. Venemaa Statistika Keskvalitsuse andmeil oli 1916. aastal 40 suurema Eesti sõjatööstusliku ettevõtte toodangu koguväärtus 140,7 miljonit rubla. Seega moodustasid sõjatööstuse komitee tellimused ainult 2 protsenti Eesti sõjatööstuse toodangu väärtusest. Tellimuste täitmine kulges aga veel halvemini. 1915. aasta jooksul oli saadud tellimusi 1,8 miljoni rubla eest. Neist oli täidetud 25 protsenti. Kokku oli saadud tellimustest täidetud 14,5 protsenti, s. o. 450 000 rubla väärtuses.²⁰ Tallinna sõjatööstuse komitee aruandes tunnistatakse, et komitee tegevus on ebaküllaldane ja äärmiselt piiratud. Komitee põhjendas oma tagasihoidlikku tegevust arvamusega, nagu oleks kogu tööstus juba rakendatud sõjaliste tellimuste täitmisele ja täiendav mobiiliseerimine on võimatu. Tegelikult peitus põhjus selles, et sõjatööstuse komitee andis tellimused suurettevõtetele, kuna selle esindajad istusid komitees. Nii näiteks said Tallinna sõjatööstuse komiteede tellimustest 8 suurettevõtet endale 80 protsenti, s. o. 2,5 miljoni rubla suuruses summas, kuna 60 väikeettevõtet said tellimusi 0,6 miljoni rubla väärtuses. «Ärilise ettevaatlikkuse kaalutlustel ei olnud soovitatav kanda raskuspunkti väiketööstusele,» väidetakse Tallinna sõjatööstuse komitee aruandes.²¹

Suurettevõtted ei rutanud tellimuste täitmisega, sest nad said sõjalisi tellimusi otse sõja- ja mereministeeriumilt, Tallinna merekindluselt, kohalikelt sõjaväeosadelt. Need tellimused täideti esmajärjekorras, kuna sõjatööstuse komitee tellimuste täitmisega, kui need ei kindlustanud suuremaid kasumeid, venitati, nagu kurdetakse komitee aruandes. Tallinna Sõjatööstuse Komitee aruandest 15. mai 1917. aasta seisuga nähtub, et komitee oli täitnud saadud tellimustest 33 protsenti.²² Kurdetakse, et ettevõtted ei täida tellimusi. Näiteks Volta tehas nõustus esialgselt valmistama komitee tellimuse kohaselt 80 tööpinki. Hiljem ta aga loobus, nõudes hinna tõstmist. Neli kuud kestis selle ümber vaidlus, kuni komitee nõustus hinna tõstmisega. Selleks ajaks aga ei olnud tehasel enam malmi. Kui komitee muretses tehasele malmi ja kivisöe,

²⁰ Деятельность областных и местных военно-промышленных комитетов на 10-е февраля 1916 г., Часть III, Петроград, 1916, lk. 167.

²¹ Sealsamas, lk. 170.

²² ЦГВИА, ф. 369, оп. 16, д. 807, л. 20

loobus tehas uuesti lepingust. Samal ajal selgus, et tehas juba valmistas tööpinke, kuid erafirmade tellimuse peale.

Samalaadilisi juhtumeid esines ka teiste ettevõtetega, nagu Krull, Dvigatel, jne.²³

Eesti olukorras esinesid üheaegselt samade tehaste tellijatena kohalik merekindlus, sõjaväeosad, sõjaväe varustamise keskasutused, zemgor, sõjatööstuse-komiteed, kes kõik kunstlikult tõstsid hindu, mis tagasid erakapitalistidele kõrgeid kasumeid riigikassa arvel.

Väike- ja kesktööstuse ettevõtetel, mis said sõjatööstuse komiteede kaudu tellimusi, ei olnud aga vajalikul hulgal toorainet, kütust, tööjõudu ja seepärast oli tellimuste täitmine seotud suurte raskuste ületamisega. Siiski pääsesid rohkearvulised väikeettevõtted sulgemise ohust sõjatööstuse komiteedelt saadud tellimuste tõttu. 1916. aastal lülitati rida väikeettevõtteid sõjaväevarustuse tootmiseks. Näiteks klaverivabrik «Kreman, Olbrei ja Puskar» sai 1916. aastal tellimuse granaadikastide valmistamiseks 161 000 rubla väärtuses; Pertseli mehaaniline sepikoda valmistas sõjaväele okastraadi kääre 210 000 rubla väärtuses. Puusepa mehaaniline puutöökoda valmistas laevamööblit ja mürsukaste, Rammo mehaanikatöökoda sai sõjatööstuse komiteelt tellimusi mitmesuguse sõjamoona valmistamiseks 10 900 rubla väärtuses, Kohila paberivabrik valmistas granaadikaste, Valtu ja Loksa tellisetehased tootsid merekindlusele telliseid. Ka väljaspool Tallinat asuvad väikeettevõtted, nagu Koppeli masinaehitustehas Paides, Narva masinaehitustehas, Rakvere malmivalu ja mehaanikatehas jt.,²⁴ said Tallinna sõjatööstuse komiteelt tellimusi. Sõjatööstuse komiteed Tallinnas ja Tartus püüdsid kohaliku väike- ja kesktööstust abistada sõjaliste tellimuste täitmiseks vajalike materjalidega varustamisel. Nad kiirendasid vedusid raudteel, muretsesid defitsiitset toorainet, vabastasid töölisi sõjaväkke kutsumisest jne. Viimast kasutati kohaliku kodanluse poolt ära selleks, et mobilisatsioonist kõrvalehoidvat elementi varjata. Pärast Veebruarirevolutsiooni selgitasid töörahva saadikute nõukogud Tallinnas ja Tartus rea juhtumeid, kus oli fiktiivselt asutatud terveid töökodasid, mille tööliste nimekirja oli võetud spekulante jms. mittetöötavat

²³ ЦГВИА, ф. 369, оп. 16, д. 807, л. 26.

²⁴ ENSV RAKA, f. 219, nim. 1, s.-ü. 15—21, 25, 26, 31, 34, 39—41.

mobilisatsioonist kõrvalehoidvat, kodanlikku ja väikekodanlikku elementi.

Väikeettevõtete varustamine kütuse ja toorainega toimus suurettevõtete kaudu. 1916. aastal said väikeettevõtted sõjatööstuse komitee kaudu Tallinnas 34300 puuda kivisütt ja koksi, metalli jm. toorainet.²⁵ Näiteks Tallinna sõjatööstuse komitee andis osa tellimustest suurtükimürskude ja granaadi käepidemete valmistamiseks Vene-Balti laevaehitustehasele ja sai selle eest võimaluse laenata sealt metalli väikeettevõtete jaoks.²⁶

Kohalikku väiketööstust organiseeris sõjaväele intendantvarustust tootma zemstvotse ja linnade liit (zemgor). Zemgor jaotas väikeettevõtete vahel tellimused ja organiseeris nende täitmist. Ta oli neile abiks tooraine, kütuse saamisel. Zemgori tellimuste põhjal töötas näiteks Narva-Jõesuu lukussepa- ja mehaanikatöökoda, rida teisi Narva-Jõesuu ja Narva ettevõtteid. Nii ülevenemaaliselt kui ka Eestis ei etendanud zemgor tööstuse sõjaks mobiliseerimisel nii suurt osa kui sõjatööstuse komiteed. Näiteks Venemaal täideti sõjaministeeriumilt saadud tellimustest, kokku 193 miljonit rubla, ainult 34,5 protsenti.

Sõjatööstuse komiteede ja Zemgori kaudu mobiliseeritud väikeettevõtted olid tegelikult suurtööstuslike ettevõtete täienduseks sõjaliste tellimuste täitmisel, valmistades lihtsamat sõjaväevarustust, mis ei nõudnud keerukaid tehnilisi seadmeid ja mida võis teha isegi käsitsi. Eesti sõjatööstuse kogutoodangus oli nende osatähtsus äärmiselt väike.

3. Tööstuse mobiliseerimise ja ümberkorraldamise tulemused

Tööstuse mobiliseerimine ja ümberkorraldamine sõjatingimustele, väiketööstuse kaasatõmbamine sõjatööstuse komiteede ja zemgori kaudu sõjaliste tellimuste täitmisele ei lahendanud vastuolu sõjavajaduste ja nõrgalt arenenud sõjatööstuse tootmisvõimsuse vahel. Eriti suurt puudust tundis sõjavägi vintpüssidest, suurtükkidest ja laskemoo-

²⁵ Деятельность областных и местных военно-промышленных комитетов на 10-е февраля 1961 г., Часть III, lk. 194—198.

²⁶ ENSV RAKA, f. 1804, nim. 2, s.-ü. 1212, l. 139.

nast. Sellepärast tekkis objektiivne vajadus uute relva- ja laskemoonatehaste ehitamiseks. Suurtükiväe Peavalitsuse tellimused võimaldasid laskemoonatehaste omanikel suurte kasumite saamist, mis veelgi stimuleeris uute relva- ja laskemoonatehaste ehitamist. Eestis asuvate sõjatehaste juurde hakati samuti ehitama vastavaid tsehhe suurtükiväe laskemoona tootmiseks. 1916. aastal ehitati kiires korras Vene-Balti laevaehitustehaste juurde suurtükimürskude osakond. Osakond spetsialiseerus mürskude ja mürsukestade valmistamisele. Selles oli üle 1000 tööpingi ja päevas toodeti kuni 5000 3-tollist suurtükimürsku. 18. juulil 1916 andis Suurtükiväe Peavalitsus Vene-Balti aktsiaseltsile tellimuse suurtükimürskude valmistamiseks 8 miljoni rubla ja 10. detsembril 1916 veel 9,6 miljoni rubla väärtuses, kokku üle 1 miljoni mürsu valmistamiseks.²⁷ Peale selle saadi veel 1917. aastaks tellimusi 1,2 miljoni detonaatori ja 825 000 granaadi valmistamiseks. Kokku saadi kuni Oktoobrirevolutsioonini tellimusi suurtükimürskude, granaatide jm. valmistamiseks Vene-Balti tehase poolt 34,5 miljoni rubla suuruses, mis moodustas 41 protsenti tehase 83,5 miljoni rublalistest tellimustest.²⁸

Suurtükimürskude tsehh ehitati ka Boeckeri laevaehitustehase juurde. See lasti käiku 1915. aasta septembris kahe vahetusega. Tsehhis oli 300 töolist. Suurtükimürskude tsehhide ehitamine laevaehitustehaste juurde on seletatav sellega, et laevaehitustehastes on kapitali käibe aeg väga pikk ja seetõttu lisaväärtuse mass ning aastanorm suhteliselt madal. Suurtükimürskude tootmine kindlustas suurema kasumi lühikese tootmisaja kestel.

1915. ja 1916. aastal said ka teised sõjatööstuse ettevõtted Eestis suuri sõjalisi tellimusi. Täie pingega töötasid Tallinna masinaehitustehased, Mayeri keemiatehas, pabervabrikud, Kreenholmi ja Balti manufaktuur jt. Sõjatööstuse ettevõtted ja nendega õigustes võrdsustatud ettevõtted olid kütuse ja toorainega varustamise osas teistest suhteliselt paremas olukorras, sest neid varustati esmajärjekorras. Teisejärgulised ettevõtted töötasid aga vahe-aegadega, kannatades aeg-ajalt kütuse ja tooraine puuduse all.

²⁷ ENSV RAKA, f. 1804, nim. 2, s.-ü. 27.

²⁸ ENSV RAKA, f. 1804, nim. 5, s.-ü. 11, l. 5.

1915. ja 1916. aastal jätkus tööstusettevõtete diferentseerumine. Põhja-Eestis koondas 1915. aastal tootmist 41 vabrikuinspeksiooni kontrollile alluvat ettevõtet, kusjuures tööliste arv neis umbes poole võrra vähenes. 13 ettevõtet, kus töötas 310 töolist, lõpetas tegevuse. Lõuna-Eestis jäi 63-st vabrikuinspeksiooni kontrolli all olevast ettevõttest tegutsema 52. Tööliste arv vähenes neis 3178 võrra.

Kogu Eesti kohta tervikuna aga suurenes 1915. ja 1916. aastal tööstustoodang ja kasvas tööliste arv. Erinevates tööstusharudes muutus tööliste arv järgnevalt:²⁹

Tabel 22

Tööstustööliste jagunemine Eesti suurtööstuses tööstusharude järgi
1913. ja 1916. aastal

Tööstusharu	Tööliste arv %-des	
	1913. a.	1916. a.
Tekstiilitööstus	42,3	34,1
Metallitööstus	25,7	53,8
Puidu- ja paberitööstus	18,8	6,7
Mineraalide tööstus	7,6	2,7
Toiduainete tööstus	2,6	0,8
Muud tööstusharud	3,0	1,9
Kokku	100,0	100,0

Kogu Venemaal tervikuna vähenes tähendatud aastatel koos ettevõtete arvuga ka tööliste arv. Kuid sõjaaegne tööstuslik tõus Eestis oli ühekülgne. See toimus täielikult majanduse militariseerimise pinnal, sõjatööstuse ja sõjaliste tellimuste mõjul. Sõjatoodang suurenes, rahuaja turule töötav tööstus oli aga sunnitud tootmist piirama ja vähendama. Ettevõtete arv sõja ajal vähenes. Uusi vabrikuid Eestisse sõja ajal ei ehitatud, küll aga laiendati olemasolevaid metallitööstuse ettevõtteid. Tööliste arvu kasv Eesti suurtööstuses ajavahemikul 1913—1916 langeb metallitööstusele. 1913. aastal töötas Eesti metallitööstuses 11 000 töolist, 1916. aastal aga 25 700. Nelja laevaehitustehase tööliste arv moodustas 36,2 protsenti kõigist

²⁹ Koostatud ENSV RAKA, f. 558, nim. 1, s.-ü. 34, 39, 40, 54; f. 206, nim. A1, s.-ü. 315, 339 ja f. 219, nim. 1, s.-ü. 13 põhjal. 1913. a. andmed vt. O. Karma, op. cit., lk. 185.

1916. aasta lõpul Eesti suurtööstuses töötavatest töölistest. Siin ongi Eesti sõjaaegne tööstusliku tõusu tuum.

Tööstuslikul tõusul, tööliste arvu suurenemisel Eesti suurtööstuses oli siiski määratu suur tähtsus, sest sellega kasvas ja tugevnes ning konsolideerus monoliitseks võitlusjõuks Eesti suurtööstuslik proletariaat kui revolutsiooniliselt kõige järjekindlam klass, kes oma majandusliku seisukorra tõttu on huvitatud revolutsiooni kõige täielikumast võidust, kodanluse kukutamisest, proletariaadi diktatuuri kehtestamisest. Suurtööstuse tööliste arvus oli kõige suurem erikaal metallitööstel, kes töötasid enamuses suurettevõtetes, tööliste arvuga üle 1000. Metallitööstuses töötas Oktoobrirevolutsiooni eel üle poole (53,8 protsenti) kõigist suurtööstuse töölistest. Ülekaalus olid siin klassilahingutes karastatud proletaarlased, kuigi palju oli siia sõja ajal tulnud ka poliitiliselt väheteadlikke ja ebaküpsed, väikekodanliku mõju all olevaid töölisi, kes läksid sõjatehastesse selleks, et pääseda mobilisatsioonist.

Niisiis sõja ajal valmivad revolutsioonilise proletariaadi kõige eesrindlikuma osa — metallitöölise — arvulise kasvu ja kontsentratsiooni näol soodsad tingimused revolutsioonilise võitluse uueks tõusuks Eestis.

Tööstuse arengu protsessis sõja ajal tõusis tootmise ja

Tabel 23³⁰

Tööliste kontsentratsioon Eesti suurtööstuses aastail 1913—1916

Ettevõtted tööliste arvuga	1913. a.				1916. a.			
	ettevõtete arv	%	tööliste arv (tuh.)	%	ettevõtete arv	%	tööliste arv (tuh.)	%
16—99	119	70,8	3,6	8,4	98	73,7	2,7	5,6
100—499	29	17,3	5,8	13,5	16	12,0	3,7	7,8
500—999	9	5,4	5,8	13,5	8	6,0	5,4	11,3
1000 ja rohkem	11	6,5	27,8	64,6	11	8,3	36,0	75,3
Kokku	168	100,0	43,0	100,0	133	100,0	47,8	100,0

³⁰ Koostatud ENSV RAKA, f. 206, nim. A1, s.-ü. 315, 339; f. 219, nim. 1, s.-ü. 13 ja f. 558, nim. 1, s.-ü. 34, 39, 40, 54 andmeil. 1913. a. andmed vt. O. Karma, op. cit., lk. 185.

töölise kontsentratsiooniaste. Sellest annab ülevaate tabel 23.

Tootmise ja töölise kontsentratsiooniaste, nagu on näha tabelist 23, oli Eesti suurtööstuses kogu Venemaa keskmisest veelgi suurem. 1913. aastal töötas Eesti suurtööstuse ettevõtetes, töölise arvuga 1000 ja rohkem, mis moodustasid 6,5 protsenti ettevõtete üldarvust, 64,6 protsenti suurtööstuse töolistest. Ettevõtetes töölise arvuga 500 ja rohkem, mis moodustasid 11,9 protsenti ettevõtete arvust, töötas 78,1 protsenti töolistest. Venemaal töötas 1913. aastal ettevõtetes, töölise arvuga üle 1000 inimese, mis moodustasid 2,1 protsenti tööstusettevõtete koguarvust, 38,2 protsenti töolistest ja ettevõtetes töölise arvuga üle 500 töötas 54 protsenti töolistest.

Sõda tugevdas ja kiirendas tootmise kontsentratsiooni protsessi kogu Venemaal ja eriti Eestis. Tootmise kontsentratsiooniaste tõusis siin kolme aasta jooksul võrratult kiiremini kui kogu eelneval perioodil sajandi algusest peale (1900—1913). 1900. aastal töötas ettevõtetes, kus oli üle 1000 töölise, 62 protsenti töolistest, 1913. aastal 64,6 protsenti ja 1916. aasta lõpul juba 75,3 protsenti. 1916. aasta lõpul oli peaaegu $\frac{9}{10}$ kõigist Eesti suurtööstuse töolistest kontsentreeritud 19 suurettevõttesse, nagu Kreenholmi manufaktuur, Vene-Balti laevaehitustehas, Sadamatehased, Boeckeri ja Noblessneri laevaehitustehased jt. Tootmise kontsentratsioon oli eriti kõrge metallitööstuses. 1916. aastal töötas 67,3 protsenti kõigist metallitöolistest laevaehitustehastes. 8 metallitööstuse ettevõttes töötas aga 84,4 protsenti metallitöolistest.

Eelnevast tööstuse sõjaks ümberkorraldamise iseloomustusest nähtub, et tootmise kontsentratsiooni soodustas ja kiirendas sõja ajal terav tooraine ja kütuse puudus, väikeettevõtete laostumine ja sulgemine. Eriti kiire oli kontsentratsioon sõjatööstuses.

Tootmise kontsentratsioon, mis 1917. aastaks saavutas määratu kõrge taseme Eestis, oli suure tähtsusega sotsialistliku revolutsiooni objektiivsete eelduste kujunemise protsessis. See tähendas tootmise edasist ühiskonnastamist ja proletariaadi klassijõudude tugevdamist, nende organiseerituse suurenemist ja tingimuste loomist proletariaadi poliitilise teadlikkuse tõstmiseks.

Tootmise kontsentratsiooniastme tõus võimaldas sõja-aastail veelgi enam tugevdada finantskapitali võimutse-

mist Eesti suurtööstuses. Väliskapitali sissevool Vene-
maale suurenes. Sama näeme ka Eestis. Sõja ajal laiendati
laevaehituse tehaseid välismaalt saadud krediitide ja töös-
tuslike seadmete arvel.

Väliskapital jagas koos vene imperialistliku suurkodan-
lusega need tohutu suured kasumid, mida kindlustas riik-
like sõjaliste tellimuste täitmine. Tsaarivalitsuse poolt
teostatava monopolistliku riigikapitalismi abinõude süs-
teem aitas selleks igati kaasa.

Riiklik reguleerimine avaldus ka Eesti sõjaaegses tööstu-
ses ja kogu rahvamajanduses. See väljendus nii tööstuse
mobiliseerimise protsessis, kütuse ja tooraine jaotamises,
riiklike tellimuste süsteemis, sõjatööstuse komiteede kaudu
väiketööstuse mobiliseerimise osas, tarbimise üle kont-
rolli kehtestamise, hindade reglementeerimise, transpordi
reguleerimise jms. osas. Sõjaväevõimude samaaegne
vahelesegamine tsiviilvõimude kompetentsi kuuluvate
küsimuste lahendamisse Eestis kui rindelähedases
rajoonis muutis asja keerukaks ja väheefektiivseks.

Riikliku vahelesegamise süsteem majandusellu ei
saanud ega saa tühistada objektiivseid majandus-
seadusi, mis kujunevad olemasolevate reaalsete majan-
duslike tingimuste põhjal. Sellegipoolest ei saa juba oma
põhialustes riigi sekkumine majandusellu kapitalistliku
eramajanduse tootmisanarhia ja konkurentsi seaduse toime
tingimustes olla edukas ega luua seal mingisugust plaani-
pärasust ja korda. V. I. Lenin iseloomustas niisugust
riiklikku sõjamajandust järgmiselt: ««Sõja tarbeks töötav»
kapitalistlik majandus (s. o. majandus, mis on otseselt
või kaudselt seotud sõjatellimustega) on süstemaatiline,
legaliseeritud riigivargus...»³¹ Kujukaks näiteks, mis
tõestab selle Lenini iseloomustuse elulisust Eesti majan-
duses sõja ajal, on Vene-Balti A/S tegevus. 1916. aastal
töötas Vene-Balti A/S juhatuses valitsuse komisjon, kes
oma salajases ettekandes Kaubandus-Tööstusministeeriu-
mile märgib, et mitmesuguste mahhinatsioonide teel oli
kõrvaldatud suuri summasid, kokku 15,8 miljonit rubla,
mis oli bilansis varjatud. Nendest summadest olid saanud
juhatuse liikmed ebaseaduslikult 4,5 miljonit rubla, Suur-
tükiväe Peavalitsuse tellimuste «vahendaja» K. A. Ovtša-

³¹ V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 317.

rov* altkäemaksu 1,3 miljonit rubla.³² Samal ajal oli A/S majanduslikes raskustes, mille ületamiseks ta sai riigilt laenu 7,5 miljonit rubla. Seisuga 1. jaanuar 1917 oli Vene-Balti A/S riigilt krediiti saanud 23,7 miljonit rubla.³³ Kuigi Vene-Balti A/S ei täitnud laevaehituse osas täielikult ühtegi tellimust, oli ta saanud tohtu suuri kasumeid. Näiteks 6 miinilaeva omahind, mida tehas ehitas, oli kokku 10,8 miljonit rubla, valitsus aga maksis laevade eest 12,9 miljonit rubla. Seega moodustas nendelt saadud kasum 2,1 miljonit rubla ehk 16 protsenti müügihinnast ja kasuminorm oli 20 protsenti.

2 ristleja kalkuleeritud omahind oli 14,7 miljonit rubla, riik maksis aga 16,8 miljonit rubla, seega oli kasum samuti 2,1 miljonit rubla.³⁴ Järelikult oli juba sellelt kahelt suuremalt tellimusest planeeritud kasum 4,2 miljonit rubla. Veelgi suuremaid kasumeid saadi Suurtükiväe Peavalitsuse tellimustelt.

Sugugi väiksemad ei olnud teiste suuremate Eesti aktsiaseltside kasumid. Ajaleht «Kiire» andmeil said sõja ajal kasumeid:³⁵

A/S	kasumid tuh. rbl		
	1914. a.	1915. a.	1916. a.
Dvigatel	117	269	600
Krull	86	139	210
Põhja Paberi- ja Tselluloosi- vabrik	600	1000	2200
Balti Puuvilla Manufaktuur	159	680	800

* K. A. Ovtšarov oli tuntud altkäemaksuvõtja, kes võttis osa Musta mere sõjalaevastiku kivisõega varustamisel esinenud mahhinatsioonidest ja pääses kohtu alla andmisest põgenemisega Monte Carlosse. Hiljem, tagasi pöördunud, lõi ta sidemed Suurtükiväe Peavalitsusega. Vene-Balti A/S maksis temale 1,3 miljonit rubla ja A/S «Boecker» 770 000 rubla altkäemaksu selleks, et saada tellimusi Peavalitsuselt suurtükimürskude valmistamiseks. Hiljem emigreerus Ovtšarov Eestisse, kus ta korraldas koos J. Laidoneriga ja teiste juhtivate selleaegsete riigitegelastega (J. Teemant, O. Strandmann, A. Rei, A. Piip jt.), Inglise-Balti A/S afääri (fiktiivselt asutatud A/S selleks, et inglise kapitalistidelt välja petta krediiti, mis hiljem jaotati omavahel ära) ja organiseeris laevatehase lõplikku likvideerimist, pannes varade müügist tasku suuri summasid.

³² ЦГИАЛ, ф. 23, оп. 15, д. 580, л. 7—8.

³³ ENSV RAKA, f. 1804, nim. 2, s.-ü. 2984

³⁴ ENSV RAKA, f. 1804, nim. 5, s.-ü. 1, l. 6 ja s.-ü. 11, lehed 30—32.

³⁵ «Kiir», 4. juuli 1917.

Mõnedes aktsiaseltsides oli kasuminorm fantastiliselt kõrge. Näiteks sai Narva Linamanufaktuur 1915. aastal 2,4 miljonit rubla kasumit 2,7 miljoni rubla põhikapitali juures, s. o. umbes 90 protsenti.³⁶

Kui tsaarivalitsus lõi monopolidele kõrgete kasumite saamiseks soodsad tingimused, siis ülesandeid tööstuse riikliku reguleerimise osas täitis ta äärmiselt saamatult ja kohmakalt. See nähtub tööstuse tooraine, kütuse ja tööjõuga varustamise «reguleerimisest», mis ei suutnud tagada isegi sõjatööstuse ettevõtete normaalset tööd, kütuse ja tooraine allikatest kaugemal asuvas Petrogradi ja Eesti tööstusrajoonis. Juba 1915. aasta aprillis teatasid Kaubandus-Tööstusministeerium ja Teedeministeerium, et Donbassi söetoodang ja transport ei suuda kindlustada kivisöega isegi sõjatööstuse ettevõteteid. Soovitati üle minna kohalikele kütuseliikidele. Ministrite Nõukogu 10. aprilli 1915. aasta määrusega Riias loodud komisjon, mis pidi organiseerima Balti kubermangude varustamist kivisöega, kogus küll andmeid ettevõtetelt kivisöe vajaduse kohta, kuid efektiivset vahetuselesegamist ja koordineerimist ei järgnenud. Eestis oli asutatud veel «Küttepuudevarumise Eestimaa Komitee», kuid see ainult nentis, et küttepuude varumise ja veoga on suuri raskusi, ja soovitas üle minna turba varumisele.³⁷

Eestis asuvate rikkalike põlevkivivarude kasutamist aga ei organiseeritud. Üksikuid katseid selleks hakati tegema alles 1916.—1917. aastal, kui küttekriis saavutas erilise teravuse. Venemaa Riigikaitse Erikomitee juurde moodustati komisjon põlevkivi küsimustes, mis hakkas uurima Eesti põlevkivi kasutamise võimalusi. Tao-line komisjon asutati ka Tallinna rajooni Tehastekomitee juurde. 27. jaanuaril 1917 toimus Tallinna töösturite ja vabrikantide koosolek, kus arutati laborant Winkleri ettekannet põlevkivi kütteomaduste kohta. Mitmed Tallinna suurettevõtted avaldasid valmisolekut ümber ehitada katsetamiseks küttekolded.

1917. aasta augustis käis Eestis inseneride delegatsioon, eesotsas Kütusekomitee peavoliniku abiga, kes uuris põlevkivi kasutuselevõtmise võimalusi kütusena. Pärast seda aktiveerus kaevanduste ja töölisasula ehitamine,

³⁶ «Вестник финансов» № 21, 1917, lk. 294.

³⁷ ENSV RAKA, f. 208, nim. 1, s.-ü. 118, l. 29.

koostati kava raudteeühenduse sisseseadmiseks kaevanduste ning Jõhvi ja Kohtla jaama vahel.³⁸

Riigikaitse Erikomitee materjalidest nähtub, et augustis 1917 oli kavatsus Eestis riigi ja erakapitali poolt asutatud kaevanduste võimsust suurendada kuni 6 miljoni puudani.³⁹ Ulatuslikku põlevkivi tootmist tegelikult siiski ei organiseeritud.

Analoogiline olukord oli Eesti metallitööstuse varustamisel metalliga.

Kütuse ja tooraine puudus, mida valitsuse poolt loodud eriorganid ei suutnud lahendada keskuses ega ka kohtadel, põhjustas Eesti suurtööstuses seisakuid ja tootmisvõimsuste alakoormuse, mis sagenesid 1916. aastal ja muutusid krooniliseks 1916. aasta lõpul — 1917. aasta alguses, tehes kogu tööstuse edasise töö küsitavaks.

Ettekandes Riigikaitse Erikomitee esimehele 13. jaanuaril 1917 kirjutab Erikomitee Tallinna volinik viitseadmiral Gerassimov: «Viimastel kuudel on koksi saamine Tallinna tehastele nii kokku kuivanud, et oli juhtumeid, kus malmivalu ettevõtted jäid ajutiselt seisma. Nüüd puudub aga koks täielikult ja Tallinna tehastes malmi sulatamine katkeb. Selle tõttu on takistatud tähtsate sõjaliste tellimuste täitmine.»⁴⁰

Eriti kannatasid need ettevõtted, mis ei tootnud otseselt sõja vajadusteks.

1916. aasta lõpul ja 1917. aasta alguses koondati tootmist peale metallitööstuse kõikides tööstusharudes. Vabrikuinspektsiooni kontrolli all olevatest ettevõtetest suleti 23. Tööliste arv vähenes. Mittesõjatööstuslikud ettevõtted kannatasid peale kütuse ja tooraine puuduse veel kvalifitseeritud tööjõu puuduse all, ehkki kvalifitseeritud tööjõu poolest oli Eesti sõja ajal tunduvalt paremas olukorras kui Venemaa teised tööstusrajoonid.

Sõjatööstuses ja merekindluse ehitustöödel olevad töölised vabastati põhiliselt sõjaväeteenistusest. 1915. aastal evakueeriti Riia tööstus. Vene-Balti, Boeckeri, Dvigateli, Wiegandi, Volta jt. tehaste esindajad värbasid sealt vabanevaid töölisi, kes koos perekondadega evakueerusid Eestisse. Seal, kus tööprotsess seda võimaldas, asendati

³⁸ ЦГВИА, ф. 369, оп. 14, д. 12, л. 476.

³⁹ Sealsamas, l. 485.

⁴⁰ ЦГВИА. ф. 369, оп. 14, д. 25, л. 1.

sõjaväkke mobiliseeritud meestöölisi naistöölistega. Mõnedes Tallinna ettevõtetes kasutati ka sõjavange. 1916. aasta lõpul töötas Krulli vabrikus 140 sõjavangi, kellest pooled olid kvalifitseeritud töölised.⁴¹

Kõigele vaatamata ei olnud Eesti metallitööstus vajaliku hulga kvalifitseeritud metallitöölistega kindlustatud. 1916. aasta keskel tehtud ankeetküsitluse põhjal selgus, et 1916. aasta 25. juuni seisuga vajati Tallinna suuremates metallitööstuse ettevõtetes 2600 kvalifitseeritud metallitöölist.⁴²

Selleks et kindlustada sõjaliste tellimuste täitmist, nõudsid töösturid ja sõjatööstuse komiteed osa metallitööliste demobiliseerimist. 7. juulil 1916 teatas Kaubandus-Tööstusministeerium kohtadele, et ülemjuhatus loeb võimalikuks vabastada sõjaväest osa kvalifitseeritud metallitöölisi.⁴³ Peale selle lubati ajapikendust mobilisatsiooni alla kuuluvaile metallitöölistele.

Tallinna merekindluse piirkonnas tekitas tööstusettevõtetes tööjõu osas häireid tööliste sagedane ja mõnikord massiline mobiliseerimine kindlustustöödele. Näiteks teatas Eestimaa kubermangu vanem-vabrikuinspektor oma kirjas 4. juulist 1915 Kaubandus-Tööstusministeeriumile, et Tallinnas mobiliseeriti kindlustustöödele kokku umbes 10 000 inimest. Seetõttu tuli paljudes ettevõtetes tootmist koondada.

Monopolistliku riigikapitalismi süsteem tegutses kodanlusele tööjõu kindlustamisel palju kindlamalt ja efektiivsemalt kui teistel aladel. Keelati tööliste omavoliline töökoha vahetamine, tugevdati trahvisüsteemi, pikendati tööpäevi, keelati streigid ja demonstratsioonid. Õigustatult märkis V. I. Lenin, et monopolistlik riigikapitalism on paradiis kapitalistidele ja sunnitöö töölistele.

*

Eesti tööstuse arenemise analüüs sõja tingimustes kuni Veebruarirevolutsioonini näitab, et Eesti tööstus etendas Tsaari-Venemaa sõjatööstuses olulist osa. Eesti tööstuse strateegiline asend Esimeses maailmasõjas asetas ta tähtsale kohale Tsaari-Venemaa sõjamajanduses. Tallinn kui

⁴¹ ENSV RAKA, f. 206, nim. A1, s.-ü. 342, l. 60

⁴² Sealsamas, l. 115—123.

⁴³ ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 328, l. 67.

Eesti tähtsaim tööstuskeskus oli ühtlasi tähtsaks mere-sõjabaasiks. See andis ilme ka Tallinna tööstusele. Sõja ajal arenes laevaehitustööstus, mis kujunes kõige tähtsamaks tööstusharuks Eestis, kus 1916. aasta lõpul töötas 36,2 protsenti kõigist Eesti suurtööstuse töölistest. Laevaehitustööstus ehitas ja remontis sõjalaevu ning tootis suurtükiväele laskemoona. Eesti metallitööstus tervikuna lülitati võimalust mööda laskemoona ja sõjaväe varustuse tootmisele. Sõjatööstuses töötas Eestis 1916. aasta lõpul 77,1 protsenti suurtööstuse töölistest. Tööstuse militariseerimise aste oli Eestis kõrgem kui Tsaari-Venemaa teistes tööstusrajoonides. Militariseerimise kõrge aste oli tingitud ka sellest, et Eesti tööstus asus rindelähedases tagalas. 25. aprillil 1915 vallutasid Saksa väed Liepaja ja 1915. aasta septembris stabiliseerus rinne Riia all. Rindejoon kulges Riia alt mööda Daugava jõge Daugavpilsini. Paljud väikeettevõtted rakendati kohalike sõjaväeosade poolt mitmesuguse sõjaväevarustuse tootmisele. Vaatamata sellele, et Eesti asus rindelähedases tagalas, ei kannatanud Eesti tööstus tähendatud perioodil sõjategevuse all. Waldhofi tselluloosivabrik lasti õhku täiesti põhjusega. 5. juulil 1916 pommitasid neli saksa lennukit Vene-Balti tehast, kuid ei tekitanud suuremaid purustusi. Vigastada sai ainult puutöötsehh ja purunesid elektrijaama aknad. Inimohvleid ei olnud.⁴⁴

Sõja puhkemisega jäi Eesti tööstus ilma senistest kütuse ja tooraine saamise võimalustest välismaalt. Ümberorienteerumine Donbassi kivisöele ja Vene toorainele põhjustas sõja alguses tööstuses ajutise seisaku. Kogu sõja kestel kannatas Eesti tööstus kütuse ja tooraine puuduse all, töötades vaheaegadega ja suure alakoormusega. «Tallinna sõjatööstuse ettevõtted täie jõuga tsaarivalitsuse ajal ei ole aga iialgi töötanud. Kord oli küttematerjalist, kord toorainest puudus,»⁴⁵ konstateeris Tallinna Rajooni Vabriku-Tehaste Nõupidamine 1917. aastal.

Sõjatööstuse komiteede tegevus ei olnud Eestis olulise tähtsusega. Sõjatööstuse komiteede poolt antud sõjaliste tellimuste täitmine kulges ebarahuldavalt ja nende osatähtsus Eesti sõjatööstuse kogutoodangus oli tühine (umbes 2 protsenti). Bolševistlik ajaleht «Kiir» märgib

⁴⁴ ENSV RAKA, f. 1804, nim. 2, s. ü. 1927, l. 1.

⁴⁵ «Kiir», 1. juuli 1917.

artiklis «Eesti sõjatööstus», et paljud väikeettevõtted ja töökojad töötavad mitu aastat nende tellimuste täitmisel, kuid reaalseid tulemusi ei ole. «Sajad tuhanded on kroonu raha kinni pandud, kuid midagi pole valmis tehtud.»⁴⁶

Eesti tööstuse arenemine sõja ajal oli üheks külgne. Tööstusliku tõusu ja tööliste arvu suurenemise aluseks oli sõjatööstuse ja selle tähtsama haru — laevaehitustööstuse — arenemine. Teistes tööstusharudes ei saa rääkida tõusust. Järelikult oli tõusul sõjaline iseloom.

Sõja-aegses Eesti tööstuses näeme Tsaari-Venemaale sõja tingimustes iseloomulikku monopolistlikku riigikapitalismi tendentside tugevnemist. Kuid abinõud riikliku reguleerimise alal — riiklike tellimuste, kütuse ja tooraine jaotamise reguleerimine, osa ettevõtete rekvireerimine, riiklike juhatuste määramine era aktsiaseltsidesse — ei olnud kuigi efektiivsed. Nende tähtsus oli aga selles, et nad soodustasid materiaalsete tingimuste valmimist sotsialistlikuks revolutsiooniks. Teravnes vastuolu tootmise ühiskondliku iseloomu ja kapitalistliku eraomandi vahel. Tootmise kontsentratsiooni tase tõusis kolme sõja-aasta jooksul rohkem kui eelmise 13 aasta jooksul. 86,6 protsenti Eesti suurtööstuse töölistest töötas ettevõtetes, kus oli üle 500 tööliste. Töölisklassi arvuline kasv sõja ajal oli samuti sotsialistliku revolutsiooni oluliseks objektiivseks eelduseks. Iseloomustades niisugust sotsialistliku revolutsiooni objektiivsete eelduste kiiret valmimisprotsessi kogu Venemaal, tähendas Lenin, et ses suhtes viis meid sõda kolme aastaga edasi kolmekümne aasta võrra.

4. Põllumajandus sõja olukorras.

Eesti põllumajandus kujutas endast kahe vastandliku majapidamisvormi majandusliku võitluse tandrit, mida täiendas poliitiline ja rahvuslik võitlus. Maaomanduslikes suhetes säilitas Eestis valitseva seisundi mõisamajapidamine. Samuti kuulus mõisamajapidamisele valitsev positsioon põllumajanduslikus turutoodangus. Kuid põllumajandusliku maa kasutamises ja põllumajandussaaduste kogutoodangus olid juba enne Esimest maailmasõda ülekaalu saavutanud talumajapidamised. 1916. aasta põllu-

⁴⁶ «Kiir», 10. juuli 1917.

majandusloenduse andmeil 730 600 ha suurusest külvipinnast oli 78 800 talul 534 913 ja 1460 mõisal 195 687 ha.⁴⁷

Järelikult kogu Eesti külvipinnast kasutasid talumajapidamised 73,2 protsenti ja mõisamajapidamised 26,8 protsenti. Lõuna- ja Põhja-Eestis oli mõningaid erinevusi. Lõuna-Eestis oli arenenum ja tugevam talumajapidamine ja talude osatähtsus külvipinnas suhteliselt suurem kui Põhja-Eestis. Lõuna-Eestis kasutasid 78,8 protsenti külvipinnast talumajapidamised ja 21,2 protsenti mõisamajapidamised. Põhja-Eestis seevastu oli mõisamajapidamiste osatähtsus külvipinnas 36,2 ja talumajapidamistel 63,8 protsenti. Niisiis võib konstateerida, et umbes $\frac{3}{4}$ Eesti külvipinnast oli talumajapidamiste ja $\frac{1}{4}$ mõisamajapidamiste kasutuses. Sellele vastavalt jagunes põhiliselt ka talu- ja mõisamajapidamiste osatähtsus põllumajanduslikus kogutoodangus. Sõja ajal selles struktuuris märkimisväärsed muutused ei esinenud. Taoline olukord säilis kuni Oktoobrirevolutsioonini.

Enne Esimest maailmasõda oli Eestis, võrreldes Venemaa teiste rajoonidega, suhteliselt kõrgelt arenenud piimandusliku suunaga loomakasvatus. Eesti põllumajandus tarbis Venemaa teraviljarajoonide odavat teravilja, teraviljasaadusi ja õlikooke ning arendas selle alusel produktiivset piimakarja. Piima ja piimasaadusi turustati Peterburis ja osaliselt ka välismaal. Põllukultuuridest kasvatati turu jaoks Lõuna-Eestis lina ja Põhja-Eestis kartulit. Lina realiseeriti põhiliselt välismaal, kuna kartul töödeldi kohapeal piirituseks ja viinaks. Piiritus ja viin realiseeriti sise-Venemaa, suuremas osas Peterburi turul. Seega oli Eesti põllumajandus spetsialiseerunud ülevenemaalise tööjaotuse süsteemis piimakarjakasvatusele, lina, kartuli ja piirituse tootmisele ning lülitatud tihedalt turusüsteemi. Eesti põllumajandus ei olnud omaette suletud tervikuks, vaid oli seotud tootvate ja tarbivate rajoonidega ülevenemaalises stiihiliselt väljakujunenud põllumajandusliku tööjaotuse süsteemis ning osaliselt sõltuv väliskaubandusest Euroopa riikidega, kuhu veeti eesti lina, võid jt. põllumajandussaadusi.

⁴⁷ Предварительные итоги всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года, Вып. I, Европейская Россия, Петроград 1916.

Sõja puhkemine lõi põllumajandussaaduste turul uue olukorra ja andis kohe alguses tugeva löögi põllumajandusele sellega, et osa meestöölisi mobiliseeriti sõjaväkke. 1897. aasta rahvaloenduse andmetel oli Eesti põllumajanduslik elanikkond 621 174 inimest. Sõjaeelse tööstusliku tõusu ajal intensiivistus maata talurahva ja põllutööliste vool linnadesse. Seepärast vähenes sõja alguseks põllumajanduslik elanikkond tunduvalt. 1914. aasta jooksul mobiliseeriti Eestis üle 60 000 mehe,⁴⁸ kellest suurem osa olid külaelanikud. Järgnevad mobilisatsioonid vähendasid veelgi meestööjõu hulka maal. 1917. aasta põllumajandusloenduse andmeil oli Venemaal maaelanikkonnast mobiliseeritud sõjaväkke 11,2 protsenti, sealhulgas meestest 22,6 protsenti ja töövõimelistest meestest 47,4 protsenti. Venemaa Statistikavalitsuse andmete alusel võib eeldada, et Eestis mobiliseeriti maaelanikkonnast sõjaväkke 75 000—76 000 töövõimelist meest. 1916. a. suvel teostatud põllumajandusloenduse andmeil oli Eesti põllumajanduses 567 133 elanikku, sellest taludes 463 848 ja mõisates 103 285. Nendest oli mehi 244 360 ehk 43 protsenti ja naisi 322 673 ehk 57 protsenti. Umbes 50 protsenti meestest olid töövõimelised. Järelikult oli sõjaaegses Eesti külas umbes 120 000 töövõimelist meest ja 160 000 töövõimelist naist. Võrreldes 1897. aasta rahvaloenduse andmetega selgub, et Eesti maaelanikkond oli vähenenud. Vähenemise põhjuseks oli nii mobilisatsioon kui ka osa meeselanikkonna siirdumine linna tööle sõjatehastesse, kus olid soodsamad palgatingimused ja vabastati mobilisatsioonist.

Iseloomustades mobilisatsiooni tulemusel tekkinud olukorda külas, kurdab «Põllutööleht», Eesti maakodanluse häälekandja: «Pääle mitme aasta nekrutite võtmise ja mobilisatsioonide on sagedasti korduvad tööliste nõudmised maa põllutöölistest koguni lagedaks korjanud. Nii-sama on hobuste mobilisatsioonid tihedasti kordunud... Tagajärjed on maal kõige halvemad. Lõikustööd on koguni korratult tehtud. Hein on paiguti õige laialt sootu tegemata jäänud... Ametlikud teated tõendavad, et kohati põllumehed üleüldse rammetud olla sügisesi külvi- ja lõikusetöösid tegema».⁴⁹ Eriti andis tööjõu vähesus tunda mõisamajapidamistes. Liivimaa Üldkasulik Majandusselts

⁴⁸ «Põllutööleht», 17. detsember 1914.

⁴⁹ «Põllutööleht», 16. september 1915.

kaebas selle üle, et 1915. aasta mobilisatsioon olnud nii põhjalik, et mõned mõisamajapidamised jäänud peaaegu ilma meestööjõuta ja olid sunnitud sellepärast tootmist koondama.⁵⁰ Mitmel pool jäi tegemata sügiskünd.

1916. aasta lõpul mobiliseeriti rindelähedases tsoonis, kuhu kuulus ka Lõuna-Eesti, sõjaväeteenistusest vabastatud nn. valge pileti mehi. See suurendas veelgi tööjõu puudust. Mõisatööd lasusid nüüd põhiliselt naistöölistel.

Kogu Eestis suurenes 1916. aastal mobilisatsioonide tõttu tööjõu puudus. Liivimaa mõisnikud avaldavad oma kirjas Põllutööministeeriumile 1916. aasta novembris kahtlust, kas 1917. aastal on üldse võimalik enam-vähem rahuldavalt tegelda põllumajandusega, kuna 1916. aasta sügisel jäi mõisates osa tõuviljast tööjõu puudumisel koristamata. Arvatakse, et külvipinna vähendamine 1917. aastal on paratamatu.⁵¹

Mõisnikkond pöördus korduvalt palvega tsaari tsiviilja sõjaväevõimude poole, et need aitaksid tööjõuprobleemi lahendada ja saadaksid hooajalisteks põllutöödeks appi sõdureid ja sõjavange ning vabastaksid sõjaväkke kutsumisest mõisavalitsejad, sepad ja masinistid ning teatud arv põllutöölisi (1 inimene 30 tiinu kohta).

1916. aasta 25. märtsil andis Põhjarinde ülemjuhataja käskkirja suunata 20. aprillist 20. maini, 20. juunist 1. augustini ja 1. augustist 20. septembrini tagavarapataljonidest ja paranevate haavatute roodudest sõdureid põllutöödele abiks. Selle käskkirja alusel kogusid talurahvakomissarid andmeid tööjõu vajaduse kohta mõisates ja talumajapidamistes, kuna viimased kaebasid oma kirjades talurahvakomissaridele samuti korduvalt tööjõu puuduse üle. Sõjaväelaste tööjõud oli teatud abiks reas Eesti maakondades, kuigi seda nõutud hulgal ei saadud. Näiteks Rakvere piirkonna talurahvakomissar nõudis 1916. aasta kevadel 1230 sõjaväelast, kuid saadeti 748. Jõhvi piirkonda nõuti üle 500 sõjaväelase, tegelikult saabus 320.⁵² Sügisele koristustöödele suunati sõjaväelasi juba mõnevõrra rohkem.

Sõjaväelaste abi lahendas ainult ajutiseks hooajatööde

⁵⁰ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, s.-ü. 1202, l. 45.

⁵¹ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, s.-ü. 1165, l. 310—311.

⁵² ENSV RAKA, f. 67, nim. 1, s.-ü. 1016, l. 141.

küsimuse, kuid ei saanud kindlustada stabiilset olukorda tööjõu osas ega parandada põllumajanduses tekkinud olukorda. Sõjavangide tähtsus tööjõuna Eestis oli väga väike.

Tööjõu vähesus põhjustas maa proletariaadi ekspluaateerimisastme tõusu, tööintensiivsuse kasvu mõisa- ja suurtalumajapidamistes, sest need püüdsid väiksema arvu töölistega teha sama töö mis varem.

Põllumajanduse tootlikke jõude õõnestas ka hobuste rekvireerimine sõjaväele, mis andis hoobi sel ajal põllumajanduses kasutuses olevale ainukesele veojõule — hobujõule. Masinaid oli Eestis enne Oktoobrirevolutsiooni väga vähe. Korduvate rekvisitsioonide ja kokkuostu tõttu vähenes hobuste arv 1916. aastal võrreldes sõjaeelse 1912. aastaga 13 465 võrra, s. o. 7 protsenti. Kuid eriti vähenes tööhobuste arv. Esialgu oli ette nähtud jätta rekvireerimisel igale talumajapidamisele vähemalt 1 hobune, mõisates 1 hobune iga 6 tiinu maa kohta. Hiljem, 1916. aastal ühtlustati see seadus nii mõisa- kui ka talumajapidamiste kohta, s. t. iga 6 tiinu kohta jäetakse üks hobune.⁵³

Et Eesti territoorium alates 1915. aasta keskpaigast, mil rinne jäi püsima Riia alla, oli rindelähedaseks tagalaks, kus paiknesid Põhjarinde väeosad, tuli talupidajatel täita sõjaväe korraldusel küüdikohustust. Tihti tuli kibedal tööajal hobune sõjaväe käsutusse anda.

Inimtööjõu ja hobujõu puudus ei võimaldanud mõisatel ja paljudel kulaklikel talumajapidamistel teostada õigeaegselt saagikoristustöid, mille tulemuseks olid suured kaod. Sügiskünd jäi enamuses tegemata, see aga põhjustas põldude suurema umbrohtumise, maa harimise kultuuri languse ja saakide vähenemise. Kui sõja alguses, 1914. aastal ja 1915. aastal, see kõik veel erilist käegakatsutavat kahjustavat mõju ei avaldanud, siis 1917. aastal viis see juba põllumajanduse degradatsioonini.

Kui inimtööjõu ja hobujõu vähesus avaldas märgatavalt kahjulikku mõju põlluharimisele, siis loomakasvatusele mõjus raskelt rekvisitsioon, mida teostati sõjaväevõimude poolt eriti tunduvalt 1917. aastal.

Rekvisitsioon tabas rohkem Lõuna-Eestit kui rindele lähemalasuvat rajooni, kus sõjaväevõimud teostasid rekvi-

⁵³ «Põllutööleht», 11. september 1916.

reerimist otse vajaduste järgi. 1915. aasta jaanuaris oli ette nähtud rekvireerida Lõuna-Eestis kokku 17 500 karilooma.⁵⁴

1915. aasta märtsis oli planeeritud Liivimaal teine rekvisitsioon. Liivimaa mõisnikkond protesteeris selle vastu, väites, et Liivimaal on domineeriv piimakarjakasvatus, mille turuks on Petrograd, kuhu veeti Eestist ja Põhja-Lätist läbi Pihkva ja Narva iga päev kaks rongi piima ja võid. Piimakarja rekvireerimine halvaks aga pealinna elanikkonna varustamist. Dvinaa sõjaväeringkonna ülem lükkas need protestid aga tagasi.⁵⁵ Mõisnikud saavutasid siiski niipalju, et rekvisitsioon viidi läbi nende endi poolt põllumajandusseltside kaudu vabatahtliku kokkuostu alusel. 16. aprillil 1915 planeeriti selliselt kokku osta Liivimaalt 20 000 karilooma. Tegelikult osteti Lõuna-Eestist 1915. aasta juunis kariloomi järgmiselt: Viljandimaalt 2098 veist, Tartumaalt 3469, Võrumaalt 1904. (Pärnu- ja Saaremaa kohta andmed puuduvad.) 1915. aasta novembris algas uus kokkuost Liivimaal. Põhjarinde ülemjuhataja käskkirja 3. detsembrist 1915 põhjal jäeti rekvireerimata viieliikmelisele perekonnale üks lüpsilehm. Mõisnikele säilitati 25 protsenti piimakarjast. Teisi loomi võidi jätta igast liigist kaks. Iga 20 tiinu põllumaa kohta jäeti üks hobune.⁵⁶

Kuigi rekvisitsioonid 1915. aasta teisel poolel ei olnud eriti ulatuslikud, tekitasid nad ometi suurt kahju loomakasvatusele. «Põllutööleht» kirjutas juba 1915. a. juulis: «Sõjaväele loomade andmine on enesega seda ühes toonud, et kõikides majapidamistes loomade arv väiksem on, kui see majanduse edukuse seisukohalt nõutav on. Tähen-dab, ühelt poolt jääb laudasõnniku hulk vähemaks, mis-järele ka lõikus põldudelt väheneb, kuna teiselt poolt sisse-tulek piimast kasinaks jääb.»⁵⁷

Rekvisitsioonide all kannatasid kõige enam kehv- ja keskmiktalumajapidamised, kuna rekvisitsiooni läbiviija-teks olid mõisnikud ja vallavalitsustes istuvad kulakud. Mõisa- ja kulaklikes majapidamistes oli suur tõukarja eri-kaal, tõukari aga ei kuulunud rekvireerimisele.

Põhja-Eesti maakonnad kannatasid rekvireerimise all

⁵⁴ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, s.-ü. 1228, 1. 9.

⁵⁵ Sealsamas, lehed 59—61 ja 90.

⁵⁶ Sealsamas, s.-ü. 1252, lk. 147.

⁵⁷ «Põllutööleht», 8. juuli 1915.

vähem. Alles 1917. aastal tekkinud terav toitluskriis ja Saksa vägede pealetung põhjustas suurema rekvireerimise. 8. märtsil 1917 toimus Põhjarinde varustusülevaade abi juhtimisel nõupidamine, kus otsustati rekvireerida sõjaväe vajadusteks Eestist (Põhja- ja Lõuna-Eesti kokku) iga nädal 11 545 puuda liha (tapakaalus).⁵⁸

1917. aasta augustis, kui Saksa väed okupeerisid Saaremaa, suurenes sõjaväevõimude omavoli loomade rekvireerimisel. Rindelähedases vööndis — 50 versta raadiuses — kuulutati välja loomade täielik rekvireerimine, kuna tõukari kuulus evakueerimisele sisekubermangudesse. Sõjaväevõimude poolt anti korraldus alustada Lõuna-Eestis alates 8. septembrist 1917 üldist rekvisitsiooni. Kahe kuu jooksul nähti ette rekvireerida 18 400 karilooma.

Katastroofiline olukord, mis oli tekkinud 1917. aasta oktoobris Põhjarinde vägede varustamisel toiduainetega, sundis Põhjarinde varustusülevaade andma korralduse 17. oktoobril rekvireerida sõjaväeosade paiknemiskohtades mitte ainult loomi ja loomatoitu, vaid ka rukist, kartulit, jahu, jättes elanikkonnale toiduaineid toitlusministeeriumi normide kohaselt 1. jaanuarini 1918. a.⁵⁹

Saksa vägede sissetung Saaremaale sundis sõjaväevõimusi ka Põhja-Eestis hakkama rööbiti loomade rekvireerimisega rekvireerima toiduaineid. Rekvireerimisele kuulus kogu vili, välja arvatud üks puud vilja kuue inimese kohta, mis jäeti toiduks ja seemneks. Hobuseid jäeti taludes 10 tiinu ja mõisates 20 tiinu peale üks.

Need rekvisitsioonid olid tegelikult läbi viidud poolikult, talurahvas saboteeris neid, peites ja varjates vilja, loomi ja muid toiduainete tagavarasid.

Kartes Saksa vägede sissetungi Saaremaale, oli seal juba sõja algusest peale rekvisitsioon eriti intensiivne. 28. detsembril 1915 anti rekvisitsioonikomisjoni poolt korraldus Saaremaa kõigile mõisaomanikele, anda kohalikele sõjaväeosadele 25 protsenti kogu teravilja, heinte ja õlgede tagavaradest. Rekvisitsioon pidi olema lõpetatud 6. jaanuariks 1916. 27. jaanuariks oli nelja vastuvõutepunkti üle antud üle 10 000 puuda teravilja ja üle 30 000 puuda heina.⁶⁰

⁵⁸ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, s.-ü. 1252, l. 159.

⁵⁹ Sealsamas, l. 221

⁶⁰ ENSV RAKA, f. 1686, nim. 1, s.-ü. 1, lehed 1 ja 50.

Niisiis hõlmas sõja ajal Eesti põllumajanduses toimunud loomade, teravilja ja heinte rekvisitsioon ebaühtlaselt Eesti territooriumi. Eriti kannatasid selle all Eesti lõunapoolsed maakonnad kui rindele lähedasem rajoon ja Saaremaa. 1915.—1916. aasta rekvisitsioon ei olnud eriti ulatuslik. 1917. aastal sagenesid Saksa vägede pealetungi tõttu ja sõjaväe toitlusraskustest tingituna rekvisitsioonid, hõlmates tugevamalt ka Põhja-Eestit.

Sõja ajal suurenes põllumajanduse tehniline mahajäämus tööstusest. Tsaari-Venemaa põllumajandus jäi juba enne sõda teistest kapitalistlikest suurriikidest märgatavalt maha masinate kasutamise poolest põllumajanduses. Eesti suurpõllumajandus oli suhteliselt rohkem mehhaniseeritud kui Tsaari-Venemaa põllumajanduslikes siserajoonides. Kuid ka siin kasutati äärmiselt vähe uuemaid põllutöömachineid: traktoreid, rehepeksumasinaid, külvi- ja lõikusmasinaid. Peamine oli põllumajanduses hobu- ja inimtööjõud. Nende vähenemist sõja ajal oleks pidanud kompenseerima masinatehnika suurendamisega, et tagada vähemalt olemasoleva tööviljakuse taseme säilitamine. Sõja ajal katkes põllumajanduse varustamine uute põllutööriistade ja -masinatega. Tsaari-Venemaa puudulikult arenenud põllutöömachine tööstus lülitati sõjaliste tellimuste täitmisele, sissevedu välismaalt Balti ja Musta mere kaudu, mis oli esimeseks ja kõige tähtsamaks allikaks põllumajanduse varustamisel masinatega, katkes. Metallide saamine sepikodadele ja käsitöökodadele lihtsamate põllutööriistade valmistamiseks ja remontimiseks oli peaaegu võimatu, kuna metallinälga kannatas isegi sõjatööstus. Naelte, traadi jms. metallkaupade hinnad olid tohutult kõrged.

Põllutööriistade ja -masinate vähesus sundis kohalikke võimuorganeid ja ühiskondlikke organisatsioone asuma põllutööriistade mobiliseerimise plaani väljatöötamisele. Sõjapõgenike hooldamise Põhja-Eesti Komitee tegi 1917. aasta jaanuaris ettepaneku koondada põllutööriistad laenutuspunktidesse, mis teenindaks tervet küla või väiksemat rajooni.⁶¹

Kuigi lõpuks 1917. aasta märtsis võrdsustati põllutöömachine tootmine tähtsuselt sõjatööstusega, ei olnud sel

⁶¹ ENSV RAKA, f. 569, nim. 1, s.-ü. 21, l. 2.

praktilist tähtsust, sest metall põllutööriistade ja masinate valmistamiseks puudus.

Põllumajandusmasinate ja mitmesuguste põllutööriistade varustamise katkemine, metalli puudus põllutööriistade ja -masinate remontimiseks olid sõja aastail üheks tähtsaks tööviljakuse ja saagikuse langust põhjustavaks teguriks Eesti põllumajanduses.

Sõja ajal tekkis põllumajandusliku tootmise arendamist põhjustav soodne konjunktuur põllumajandussaaduste hindade kiire tõusu näol. Mõisnikud, kulakud ja ülesostjad-spekulandid tekitasid kunstlikult toiduainete puuduse, säilitades põllumajandussaaduste tagavarasid selleks, et hindu kõrgele kruvida ja toiduaineid spekulatiivselt reaalseerida Tallinna ja Petrogradi turul. Sel ajal kui kohalikes linnades tundis elanikkond suurt toiduainete puudust, veeti Eestist neid rohkesti spekulantide poolt Petrogradi turule, kus hinnad olid kõrgemad. Näiteks Jõhvi talurahvakomissari piirkonna 14 vallast avaldasid 1916. aasta kevadel talupidajad soovi saata Petrogradi turule 1,6 miljonit puuda kartuleid.⁶²

Sõjaväevõimud segasid end tihti vahele põllumajandussaaduste veole ühest maakonnast ja kubermangust teise, millega soodustasid spekulatsiooni ja tekitasid kunstlikult mõnes rajoonis toiduainete puuduse, samal ajal kui teisel kuhjusid tagavarad ja põllumajandussaadused riknesid. Nii keelas 1915. aasta novembris 43. armeekorpusse komandör toiduainete ja muu elanikkonna varustamiseks määratud tarbekaupade veo Lõuna-Eestist Lätisse.⁶³ Eestimaa kuberner taotles omakorda teravilja ja jahu väljaveo keeldu Eestimaa kubermangust, mille vastu protestis Narva linnapea, sest tekkis raskusi umbes 50 000-lise linnaelanikkonna, 30 000 sõjaväelase ja kindlustustöödel olevate sõjavangide varustamisega. Sõjaväevõimude poolt oli keelatud ka näiteks liha vedu Viljandimaalt Tartusse. Seetõttu kuhjusid Viljandisse lihetagavarad, mis juba hakkasid rikkuma, kuna Tartu linna elanikkond kannatas liha puuduse all.

Põllumajandussaaduste soodne turukonjunktuur ajendas väikekaubatootjaid suurendama kaubatoodangut,

⁶² ENSV RAKA, f. 67, nim. 1, s.-ü. 1014, l. 6—34.

⁶³ ENSV RAKA, f. 3574, nim. 1, s.-ü. 1, l. 74.

rakendades selleks kõik jõupingutused. Väliskaubanduslike suhete katkemine ei halvanud turgu, sest tööstuse arenemine, tööstustööliste arvu kasv, Petrogradi turu ja sõjaväe nõudmised ületasid tegelikult pakkumise. Sõja ajal suurenesid külakodanluse sissetulekud, kes suurendasid rahalisi hoiuseid, sest uute põllutööriistade ja muude majapidamiskaupade ostmise võimalused olid piiratud. Tsaarivõimude poolt kehtestatud kohustuslikud hinnad ei avaldanud turule reguleerivat mõju. Turuhinnad Eestis kujunesid suurel määral Petrogradi turust olenevalt, sest viimasega olid Eesti suurtalumajapidamised tihedates suhetes. Kui aga tsaarivõimud tegid katseid rangelt kehtestatud hindadest kinni pidada, oli selle tulemuseks vaid vastavate saaduste kadumine turult ja spekulatsioonile kaasaaitamine. Sellepärast mõnede kaupade hindu ei katsetatudki üldse reguleerida, et neid turult mitte täiesti kaotada.

1916. aastal tegi Põhja-Balti tootluskomitee arvestuse piima ja või hindade tõusu kohta võrdlevalt loomatoidu hindadega, millest selgub, et hinnad piima ja piimasaaduste osas tõusid eriti kiiresti 1916. aasta augustis-detsembris. Sõjaeelsega võrreldes tõusis piima hind 4,3 korda, või hind peaaegu 5,7 korda ja juustu hind 5,5 korda. Samal ajal tõusis loomasööda hind: niiduheinal 2 korda, ristikkeinal 2,4 korda ning kaeral 1,9 korda. Järelikult tõusis piima ja piimasaaduste hind üle kahe korra rohkem kui loomatoidu hind. Sama komitee arvestuste järgi tuli talumajapidamises 1916. aasta lõpul ühe toobi piima omahinnaks 18,33 kopikat⁶⁴, kuna turuhind oli 30—50 kopikat, s. o. peaaegu kaks korda kõrgem. Nii-sugust soodsat konjunkturi Eesti põllumajanduses varem ei olnud.

Seega tugevnes sõja aastatel külakulaklus majanduslikult, suurenes akumulatsioon ja rikkus. Külaproletariaadi olukord aga halvenes. Kulakud ja mõisnikud tugevdasid nende ekspluateerimist.

Mõisamajapidamistel, mis olid tööjõu puudusel sunnitud vähendama tootmist ja piirama loomakasvatust, ei olnud olukord nii soodne kui kulaklikes talumajapidamistes. Mõisates kasutati enne sõda rohkesti jõusööta — õli-

⁶⁴ ENSV RAKA, f. 3574, nim. 1, s.-ü. 1, l. 74

kooke, jahu, söödateravilja, mida veeti sisse sise-Venemaa kubermangudest. Transpordi korratuste tõttu oli jõusööda ja söödateravilja juurdevedu väga puudulik ja juhuslik, see vähendas piimakarja produktiivsust. Sõja ajal katkes peaaegu täiesti tõuaretustöö ja maaparandustööd, mis enne sõja algust olid eriti hoogustunud. Negatiivselt mõjus mõisamajapidamistes tootmisele ka põllumajandussaaduste väljaveo keelamine ühest kubermangust teise. Talumajapidamised võisid hõlpsamini sellest keelust mööda hiilida kui mõisad, kes realiseerisid toodangut suures koguses.

Paljudel mõisatel oli täiendavaks tuluallikaks viinajamine. Sõja ajal keelati viinamüük. 1915. aasta alguses esitas Rahandusministeerium valitsusele ettepaneku lõpetada piirituse kokkuost jaotuskava alusel. (Pärast riigi viinamonopoli sisseseadmist ostis riik umbes 90 protsenti viinavabrikute toodangust kindla jaotuskava alusel, mis oli iga vabriku kohta kindlaks määratud.) Valitsuse otsus lõpetada piirituse kokkuost oleks sisuliselt tähendanud piiritusetööstuse likvideerimist. Vene Viinavabrikantide Ühingu juhatus esines valitsuse ees palvega lükata tagasi rahandusministeeriumi kava või kompenseerida kulud, mis tekivad otsuse vastuvõtmisest.⁶⁵

Niisiis oli sõja mõju Eesti põllumajandusele diferentseeritult mõisamajapidamiste suhtes negatiivsem kui talumajapidamistele (suur- ja keskmajapidamistele). Eesti natsionalistlik külakodanlus sai sõjast suurt kasu.

Eesti põllumajanduses tervikuna oli sõja tõttu tootlike jõudude arenemine halvatud. Põllumajandusliku tootmise iseärasustest tingituna ei avaldunud sõja laostav toime tootlikele jõududele nii kiiresti kui tööstuses. Sellepärast hakkas laostumine ja degradatsioon põllumajanduses ilm-nema alles 1916. aasta lõpul ja selgus täiesti 1917. aastal Oktoobrirevolutsiooni ajaks.

Vaatleme ülal iseloomustatud tegurite toimel asetleidnud muudatusi põllumajanduse põhiharudes: põllunduses ja loomakasvatuses.

⁶⁵ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, s.-ü. 1108, l. 65—71.

Põllundus.

Sõja ajal muutus külvipinna struktuur Eestis vastavalt uuele sõjalisele konjunktuurile. Tähtsamate põllukultuuride külvipinnad muutusid järgmiselt: (1900.—1909. a. keskmine = 100):

	1914. a.	1915. a.	1916. a.	1917. a.
talirukis	92	94	92	84
kaer	104	111	139	112
oder	90	92	94	81
kartul	94	91	84	73
lina	76	71	65	52

Nende kultuuride osatähtsuses toimusid vastavalt järgmised muudatused:

	1900.—1909. a.	1914. a.	1915. a.	1916. a.	1917. a.
talirukis	30,6	30,2	30,1	27,0	30,0
kaer	23,4	26,0	27,3	33,6	30,6
oder	23,6	22,8	22,8	22,4	22,3
kartul	14,0	14,0	13,3	12,0	11,8
lina	8,4	7,0	6,5	5,0	5,3
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Absoluutarvudes väljenduvad muudatused külvipinnas sõja ajal järgnevalt (vt. tabel 24).

Tabel 24⁶⁶

Muudatused külvipinnas Eestis Esimese maailmasõja ajal

	K ü l v i p i n d h e k t a r i t e s				
	1900.—1909. a.	1914. a.	1915. a.	1916. a.	1917. a.
talirukis	172 023	158 400	161 041	145 302	144 942
kaer	131 191	136 201	146 018	180 533	147 670
oder	132 323	119 695	121 865	120 443	107 746
kartul	78 432	74 038	71 323	64 089	57 042
lina	47 582	36 095	33 873	27 347	25 109
Kokku	561 551	524 429	534 120	537 714	482 509

Nendest andmetest selgub, et muudatused taimekasvatuses toimusid just tähtsamate põllunduslike kaubakul-

⁶⁶ Koostatud «Eesti Põllumajandus. Statistiline aastaraamat», Tallinn, 1923, lk. 57 andmeil.

tuuride osas: kartul, lina ja kaer. Kartuli kasvatamine oli arenenud Põhja-Eestis piirituse- ja viinavabrikute jaoks, kes ostsid suurema osa kartulisaagist. Lõuna-Eesti oli seevastu spetsialiseerunud linaseemne ja linakiu tootmisele, mida veeti välismaale, kus see oli tuntud kõrgete omaduste poolest. Sõja alguses lõpetasid paljud viinavabrikud tegevuse. Kartuli ülejääkide realiseerimiseks jäi üle vaid üks võimalus — Petrogradi turg, kus hinnad olid soodsamad kui Eestis. Põllumajandussaaduste väljaveo keelu kehtestamisega muutus seegi võimalus tülikaks. Tulemuseks oli kartuli külvipinna vähenemine 1916. aastaks üle 11 000 hektari ja 1917. aastaks 18 300 hektari võrra.

Sama iseloomuga olid muudatused linakasvatases. Võrreldes sõjaeelse 1900.—1909. aasta keskmisega, vähenes lina külvipind 1916. aastaks veelgi enam kui kartuli külvipind ja nimelt 20 235 hektari võrra ehk 35 protsenti. Välismaaga kaubavahetuse katkemise tõttu vähenes linaseemne ja linakiu nõudmine. Kohalikud linavabrikud ei suutnud tarbida kogu linakiu toodangut, seda enam, et nad ostsid lina kokku soodsate hindadega ka väljaspool Eestit. Neis tingimustes linakasvatus mõisates peaaegu likvideeriti, kuna talumajapidamistes seda järsult vähendati. Kasulikumaks osutus üle minna kaera ja põldheina külvipinna suurendamisele.

Niisiis näeme, et kahe peamise kaubakultuuri külvipind vähenes sõja ajal sõjaeelsega võrreldes kartuli osas 27 protsenti ja lina osas 48 protsenti. Tähtsamate kultuuride külvipinnas nende osatähtsus aga vähenes: kartulil 14,0-lt 11,8 protsendile ja linal 8,4-lt 5,3 protsendile.

Teiselt poolt sõja ajal suurenes nõudmine kaerale, mida suurtes kogustes ostis kokku sõjavägi. Sellepärast suurenes kaera külvipind sõja ajal kiiresti. Võrreldes sõjaeelsete aastatega (1900—1913) suurenes kaera külvipind 1915. aastaks 14 800 hektari võrra ehk 11 protsenti. 1916. aastaks oli see veelgi kasvanud. 1916. aasta põllumajandusloenduse andmeil oli kaera külvipind suurenenud 1915. aastaga võrreldes 34 500 hektari võrra. Arvatavasti on siin kaera külvipinna hulka arvatud ka segavilja külvid, sest tegelikult kasv nii järsk ei olnud, kuid kahtlematult oli ta siiski ulatuslik, sest isegi 1917. aastal, kui kogu külvipind Eestis vähenes, oli

kaera külvipind sõjaeelsega võrreldes 16 500 hektarit ehk 12 protsenti suurem.

Sõja aastail toimunud muudatuste tulemusel kujunes 1916. aastal külvipinna struktuur Eesti põllumajanduses järgmiseks.⁶⁷

Tabel 25

Külvipinna struktuur Eestis 1916. aastal

Kultuur	Osatähtsus %-des		
	taludes	mõisates	kokku
talirukis	20,0	19,8	19,9
suvirukis	0,2	0,0	0,1
talinisu	0,9	1,1	1,0
suvinisu	1,4	0,2	1,1
oder	17,2	14,3	16,5
kaer	24,9	24,3	24,7
ühe aasta põldhein	2,5	7,0	3,7
mitmeaastane põldhein	18,0	23,6	19,4
lina	4,9	0,5	3,7
kartul	9,1	8,0	8,8
hernes	0,1	0,4	0,3
muud	0,8	0,8	0,8
Kokku	100,0	100,0	100,0

Tabelis toodud arvud näitavad, et sõjaeelsega võrreldes suurenes söödateravilja osatähtsus külvipinnas 41,2 protsendini. Põldheina ja teravilja all oli 1916. aastal kokku 64,3 protsenti ehk ligi $\frac{2}{3}$ kogu külvipinnast. Võrdluseks olgu tähendatud, et kogu Euroopa-Venemaal oli söödakultuuride all ainult 32,2 protsenti külvipinnast. Põldheina all oli Eestis 23,1 protsenti külvipinnast, teistes Venemaa rajoonides aga 6—9 protsenti.

Külvipinna erinevused mõisa- ja talumajapidamistes ei olnud kuigi suured, kuid siiski märgatavad, tulenevalt riende majapidamisvormide majanduslikust olemusest. Nii oli taludes teravilja osatähtsus 64,6, mõisates aga 59,7 protsenti, põldheina osatähtsus taludes 20,5, mõisates 30,6 protsenti. Lina kasvatati mõisates väga vähe. Teravilja suurem osatähtsus taludes on seletatav väiketalumajapidamiste poolnaturaalse iseloomuga.

⁶⁷ Предварительные итоги всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года, Выпуск I, Европейская Россия.

Vastavalt külvipinna struktuuris toimunud muutustele, meteoroloogilistele ja majanduslikele tingimustele kujunes tähtsamate põllundussaaduste toodang sõja aastail järgmiselt:⁶⁸

Tabel 26

Põllundussaaduste toodang Eestis 1913.—1917. aastal
(tuh. puudades)

	1913. a.	1914. a.	1915. a.	1916. a.	1917. a.
talirukis	10 317	11 536	12 127	9 921	8 819
kaer	8 259	4 299	10 341	10 485	8 345
oder	7 150	3 713	8 675	7 155	6 112
kartul	46 591	33 554	51 947	42 874	37 824
linaseeme	959	377	669	685	584
linakiud	1 082	459	828	688	533

Esitatud andmetest on näha, et sõja-aastail (1914—1916) suuremaid muudatusi peale kaera tootmise suurendamise, kartuli ja linatoodangu vähenemise, ei toimunud. Üksikute aastate andmetes kajastub rohkem meteoroloogiliste tingimuste mõju saakidele. 1914. aasta põua tõttu oli järsk langus suviviljade, kartuli ja lina toodangus, eriti aga ebaõnnestus heinasaak. Järgmistel aastatel olid ilmastikutingimused saakide kindlustamiseks soodsamad.

1917. aastal väheneb kõikide põllukultuuride külvipind, toodang ja saagikus. Nii vähenes talirukki ja odra toodang 1917. aastal 14,5 protsenti, kartuli toodang 18,8 protsenti, linaseemne toodang 39,1 protsenti ja linakiu toodang 50,8 protsenti. Seda ei põhjustanud enam ilmastikutingimused, vaid majanduslikud tingimused. Rohkearvulised väiketalupojad püüdsid sõja ajal iga hinna eest teostada põllutöid kogu külvipinna ulatuses, võimalust mööda väetada maad jne. Kuid sõja ajal puudusid võimalused põllumajandustehnika uuendamiseks, kunstväetiste saamiseks. Hooajalised põllutööd venisid pikale, kuna olemasoleva tööjõuga ei suudetud töid kiiresti teostada. Kõige selle tulemusel langes mullaviljakus ja saagikus. On loomulik, et mullaviljakus ei langenud kohe, vaid järk-

⁶⁸ Arvestatud «Eesti Põllumajandus. Statistiline aastaraamat». Tallinn, 1923, lk. 57, 114—123 andmete põhjal.

järgult sõja-aastate jooksul. 1917. aastaks aga saavutas degradatsioon selgeltnähtava vormi. Tabelis nr. 24 loetletud tähtsamate põllukultuuride külvipind vähenes 1917. aastal sõjaeelse 1910. aastaga võrreldes 15,9 protsenti. Nende kultuuride kui Eesti põllumajanduse tähtsamate põllukultuuride külvipinna vähenemine tõendab, et põllumajandus oli sattunud degradatsiooni olukorda. 1916. aastal võime veel näha sõjalise konjunkturi mõju kaera külvipinnale. Kuid kaera külvipinna suurenemine viitab sellele, et põllukultuuride struktuur muutus mitte põllumajanduse põhilise arengusuuna, s. o. piimakarjakasvatuse tugevdamise suunas, vaid sõjaväe vajaduste rahuldamiseks, mis ei anna hoopiski tunnistust põllumajanduse progressist sõja ajal. Toodud järeldusi kinnitavad ka täiendavad andmed samade kultuuride saagikuse kohta.

Tabel 27⁶⁹

Teravilja, kartuli ja lina saagid 1910.—1917. aastal

Põllukultuur	Keskmised saagid 1 tiinult puudades					
	1910. a.	1913. a.	1916. a.	1917. a.	1910—1913 keskmine	1914—1917 keskmine
talirukis	79,4	70,7	68,2	66,5	75,7	74,1
kaer	62,3	65,5	62,4	61,4	60,8	59,1
oder	72,9	68,8	62,7	62,0	67,6	59,0
kartul	730,6	675,4	709,9	724,7	693,3	681,6
lina	27,4	30,7	24,1	23,2	25,6	22,0

Nende tähtsamate põllukultuuride saagikuse võrdlemine neljal sõjaeelisel ja neljal sõja-aastal näitab, et keskmiselt iga kultuuri osas oli sõja ajal saagikus madalam kui sõjaeelisel perioodil. Nendes keskmistes andmetes avalduvad saagikuse langemise majanduslikud põhjused.

Külvipinna, saagikuse ja toodangu vähenemine kõige tähtsamate põllukultuuride osas, üle 50 000 hektari külvipinna sööti jätmise samade kultuuride osas, maaharimise ja väetamistingimuste halvenemine, mullaviljakuse langus — see kõik tõestab veenvalt põllunduse osas 1917. aastal selgel kujul avalduvat degradatsiooni.

⁶⁹ «Eesti Põllumajandus. Statistiline aastaraamat», lk. 114—123.

Loomakasvatus

Tuginedes Tsaari-Venemaa statistika ametlikele andmetele, võib esialgselt teha järelduse, nagu oleks kogu Tsaari-Venemaal ja samuti Eestis loomakasvatus sõja ajal arenenud tõusu suunas. Seda näitavad andmed loomade arvu suurenemise kohta 1916. aastal, võrreldes sõjaeelse 1912. ja 1913. aastaga. Loomade arvu sõja eel arvestatakse veterinaarvalitsuse andmete põhjal, mis ei ole loendusliku iseloomuga, vaid saadi mehaanilise korrigeerimisega. Nende andmete järgi oli Eestis loomade arvu kasv 1916. aastal järgmine:⁷⁰

	1912. a.	1916. a.
Hobused	191 912	178 447
Veised	441 502	518 947
Lambad	578 587	622 227
Sead	225 010	304 288

Siit järeldub, et sõja ajal loomade arv suurenes, välja arvatud hobused.

Kuid veterinaarvalitsuse andmeid ei saa võtta aluseks sõjaeelse taseme kohta, sest need andmed on ilmselt vähendatud. Palju usaldusväärsemad on loendusliku iseloomuga andmed, mis on kahjuks olemas ainult Lõuna-Eesti kohta. 1913. aasta märtsis-aprillis teostas Liivimaa Maanõunike Kolleegiumi Statistika Büroo loomade loenduse neljas Lõuna-Eesti maakonnas. Võrreldes neid andmeid Veterinaarvalitsuse andmetega, näeme suurt erinevust (vt. tabel 28).

Selgub, et Veterinaarvalitsuse andmed on tublisti vähendatud, sest nad koostati mitte loenduse teel, vaid umbkaudsete arvestuste põhjal. Järelikult tuleb võtta 1913. aastal loomade arvu aluseks Lõuna-Eesti osas Liivimaa Maanõunike Kolleegiumi Statistika Büroo poolt teostatud loenduse andmed. Võrreldes viimastega 1916. aasta loenduse andmeid, selgub tõeline olukord — loomade arvu vähenemine hobuste, veiste ja lammaste osas Lõuna-Eestis ja vaevumärgatav suurenemine sigade

⁷⁰ «Baltische Wochenschrift», nr. 42, 15/28. okt. 1915, lk. 358—359; «Põllutööleht» nr. 29, 1914, lk. 232; «Предварительные итоги все-русской сельскохозяйственной переписи 1916 года, Выпуск I, таблицы.

Loomade arv neljas Lõuna-Eesti maakonnas 1913.—1916. aastal

	Veterinaarvalitsuse andmeil 1913. a.	Statistikabüroo andmeil 1913. a.	1916. a. loenduse andmeil
Hobused	77 725	91 400	91 226
Veised	240 702	305 691	285 436
Lambad	173 230	376 813	320 738
Sead	146 933	192 764	195 253

osas (2500 siga). Sealhulgas vähenes veiste arv üle 20 000 ja lammaste arv üle 56 000.

Põhja-Eesti kohta 1913. aasta loendusandmeid ei ole. Põhja-Eesti kannatas rekvisitsioonide all küll suhteliselt vähem kui Lõuna-Eesti, kuid siin oli võimatu loomade arvu niisugune suurenemine, nagu näitavad ebatäpsed veterinaarinspektorite andmed.

Loomade arvu osas võime niisiis järeldada, et tööloomade arv vähenes sõja ajal kogu Eestis. Veiste arvu suurenemine Põhja-Eestis oli väga minimaalne ja seegi on kaheldav. Tõus esines ainult seakasvatuses.

Sõja ajal kannatas Eesti loomakasvatuse põhiline haru — piima- ja tõukarjakasvatus. Seda on näha kõigepealt mõisate kontrollkarjade produktiivsuse võrdlusest sõjaeelsetel aastatel ja esimesel sõja-aastal.

Tabelis 29 toodud andmed näitavad, et piimatoodang ühe lehma kohta suurenes sõjaeelsetel aastatel 2501 kg-lt 2806 kg-le. Piimakarja produktiivsuse kasv tulenes eelkõige karja söötmise paranemisest. Keskmiselt lehma kohta kulutatud söötühikute arv suurenes 2141-lt 2248-le. Veelgi enam kasvas aga produktiivsus. Iga 100 söötühiku kohta suurenes piimatoodang 8 kg võrra.

⁷¹ Veterinaarinspektorite andmed võetud «Baltische Wochenschrift» nr. 42, 15/28 okt. 1915, lk. 358—359 ja «Põllutööleht» nr. 29, 1914, lk. 232. 1913. a. loenduse andmed võetud ENSV RAKA, f. 1427, nim. 1, s.-ü. 13 ja 1916. a. andmed. Предварительные итоги всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года, Выпуск I.

Mõisate kontrollkarjade produktiivsus aastatel 1911—1915 Põhja-Eestis
(70 kontrollkarja andmeil)

Aastad	Lehmade arv	Keskmiselt lehma kohta				1 00-lt sü.-lt saadud		
		kuluta- tud s.-ü.	kg piima	rasva %	kg või- rasva	kg piima	kg võid	väär- tus rbl.
1911/12	6270	2141	2501	3,42	85,5	117	4,42	5,00
1912/13	6304	2208	2720	3,33	90,6	123	4,54	5,15
1913/14	6466	2248	2806	3,31	92,8	125	4,58	5,21
1914/15	6226	1980	2422	3,26	79,0	122	4,42	5,03
vahe:								
1911/12—								
1913/14	+196	+107	+305	-0,11	+7,3	+8	+0,16	+0,21
1913/14—								
1914/15	-240	-286	-384	-0,05	-13,8	-3	-0,16	-0,18

Sõja alguses 1914/1915. aastal vähenes kontrollkarjade arv 195-lt 117-le ja lehmade arv 15 523-lt 8953-le. 1914. aasta põud ja sellest tingitud heinasaagi vähenemine, transpordiraskused, mille tõttu õlikookide ja jahu sissevedu vähenes, põhjustasid piimakarja produktiivsuse languse. Tabelis 29 on võrreldud 1913/1914. ja 1914/1915. aastate andmeid. Viimased näitavad tunduvalt tagasiminekut. Piimatoodang lehma kohta langes 384 kg võrra. 1914/1915. aastal kontroll-liitudesse kuulunud 117 karjast vähenes produktiivsus 84 karjal. Piimatoodangult jagunesid kontrollkarjad järgmiselt:

piimatoodang kg	karjade arv
500—1000	1
1000—1500	4
1500—2000	23
2000—2500	56
2500—3000	23
3000—3500	10

Kuigi järgmiste sõja-aastate kohta andmed puuduvad, on selge, et võrreldes sõjaeelsega pidi piimakarja produk-

⁷² Отчет о деятельности контрольных союзов в Эстляндской губернии за 1914—1915 год, Ревель, 1915, lk. 4.

tiivsus vähenema, sest loomade söötmistingimused halvenesid. Nagu tähendatud, vähenes jõusööda sissevedu, viinavabrikute sulgemise tõttu ei saadud enam praaka. Praaga ja jõusööda osatähtsuse vähenemist püüti kompenseerida söödajuurvilja ja haljassööda osatähtsuse suurendamisega. Söötmistingimuste halvenemine, tõuaretustöö soikumine, loomade rekvisitsioon — kõik see põhjustas piimakarja produktiivsuse vähenemise sõja ajal.

Talumajapidamistes oli karja kontroll suhteliselt vähem arenenud. Enne sõda kuulus kontroll-liitudesse 752 talumajapidamist 6959 lehmaga. Keskmiselt tuli ühe kontrollliidu kohta 17 talumajapidamist ja 161 lehma. Mõisamajapidamistega võrreldes olid talumajapidamistes toodangu näitajad madalamad. Seda näitavad andmed tabelis 30.

Tabel 30

Kontroll-liitudesse kuuluva piimakarja produktiivsus mõisa- ja talumajapidamistes 1912/1913. aastal

	Mõisamajapidamistes	Talumajapidamistes	
		Põhja-Eestis	Lõuna-Eestis
Lehmade arv	11 266	1176	2434
Toodang ühe lehma kohta:			
a) piima (kg)	2634	1942	1912
b) võirasva (kg)	87,2	74,0	71,2

Seega oli keskmine piimatoodang ühe lehma kohta talumajapidamistes ligi 700 kg väiksem kui mõisamajapidamistes. Põhjus peitus karja halvemates söötmistingimustes ja tõuomadustes. Kui võrrelda söödakulu söötühikutes ühe lehma kohta, siis 1912/1913. aastal oli see järsult erinev nii koguseliselt kui struktuurilt.

1912/1913. aastal tuli mõisamajapidamistes ühe lehma kohta 2200, talumajapidamistes aga 1685—1702 söötühikut. Õlikookide osatähtsus talumajapidamistes oli äärmiselt väike. Jõusöödana kasutati jahu. Peaosa etendas karjamaa ja haljassööt ning talvel heinad ja põhk. Toodangu suurust määras aga rohkem jõusööda, eriti õlikookide kasutamise aste. Teravilja, jahu ja õlikookide sissevedu sise-Venemaa teraviljakasvatuse kubermangudest soodustas mõisamajapidamistes rohket jõusööda kasutamist ühes

suvisel laudaspidamisega. See võimaldas piima toodangut kiiresti suurendada, kuid põhjustas veiste tuberkuloosi jt. haiguste levikut. Loomade tervislik seisund muutus katastroofiliseks. Tuli loobuda sellest süsteemist ja üle minna kultuurkarjamaade rajamisele. Taludes esines suvist laudassöötmist väga vähe. Sööda puudusel aeti kari juba varakult välja. Õlikooke ei olnud talumajapidamisel majanduslikult võimalik osta.

Siit järeldub, et mõisamajapidamistes oli piimakarja kõrge produktiivsus rajatud suurel määral sise-Venemaalt sisseveetavatele õlikookidele ja muule jõusöödale. Talumajapidamistes oli see sõltuvus väga väike. Seepärast sõja puhkemine ja sellega seoses tekkinud transpordikorratused, mis põhjustasid jõusööda juurdeveo vähenemise, tingisid piimakarja produktiivsuse langemise mõisamajapidamistes. Loomade söötmingimuste halvenemine odava jõusööda sisseveo vähenemise pärast, tõuaretuse soikumine, kontroll-liitude tegevuse vaibumine, kusjuures osa nendest lõpetas täiesti tegevuse (1914. aastal tegutses Lõuna-Eestis 20 kontroll-liitu, 1915. aastal jäi neist tegutsema ainult 9), loomataudide laialdane levik pärast karjade evakueerimist Kuramaalt Eestisse olid nähtused, mis kõnelevad sellest, et piimakarjakasvatustes ei esinenud sõja ajal mingit tõusu.

Teiste loomakasvatusharude tähtsus põllumajanduslikus kaubatoodangus oli väiksem. Sõja ajal suurenes seakasvatus talumajapidamistes, kus sigu kasvatati nii oma toiduks kui ka müügiks. Liha hindade tõus, eriti 1916. aastal, stimuleeris seakasvatusele suurema tähelepanu omistamist talumajapidamistes.

Lambakasvatus, mis mõisamajapidamistes juba varem oli tagaplaanile jäänud, säilitas sõjaeelse taseme tänu talumajapidamistele, kus lambakasvatus oli rohkem levinud. 1916. aasta loenduse järgi oli 90,6 protsenti lammaste üldarvust talumajapidamistes ja ainult 9,4 protsenti mõisamajapidamistes.

Niisiis, loomakasvatuse olukord sõja ajal halvenes, vaatamata soodsale turukonjunktuurile, hindade tõusule, mis võimaldas mõisnike ja suurtalunike-kulakute rikastumist. 1917. aastal vähenes rekviireerimiste tulemusel ja sõja ülalmärgitud mõjutegurite toimel (1917. aasta põllumajandusloenduse andmeil) nendes maakondades, mis olid

otseselt ohustatud sõjategevusest, kus rekvisitsioonid olid põhjalikumad; nagu Pärnumaa, Läänemaa, loomade arv (excl. sigade arv). Teistes maakondades jäi loomade arv põhiliselt endiseks, suurenes ainult sigade arv (Tartu- maal 27, Võrumaal ja Pärnumaal 14 protsenti).⁷³

*

Eesti põllumajanduses valitsev kapitalistlik suurtootmine arenes sõja ajal põhiliselt sõjamajandusele iseloomulike seaduspärasuste järgi. Ta sõltuvus sõjalis-inflatsioonilisest konjunktuurist põhjustas suhteliselt lühikese ajaga põllumajanduses tootlike jõudude kohanemise uutele tingimustele. Põllumajanduses suurenes söödateravilja ja eriti kaera külvipind, mis pidi kompenseerima ühelt poolt sise-Venemaalt söödateravilja ja jõusööda sisseveo vähenemist ja teiselt poolt kindlustama suuremaid sissetulekuid põllumajandussaaduste müümisega sõjaväele soodsate hindadega. Loomakasvatuse osas tugevnes spetsialiseerumine piimakarjakasvatamisele ja arenes sea- kasvatus, s. t. need loomakasvatusharud, mis olemasolevates turutingimustes kindlustasid suuremaid kasumeid mõisnikele ja kulakutele. Suurtootmine mõisa- ja kulaklikes suurtalumajapidamistes määras Eesti põllumajanduse iseloomu ja tootlike jõudude arengusuunad.

Eesti põllumajanduse sõjaaegse olukorra analüüs kinnitab, et kapitalistlik agraarkord ei saanud oma olemuse tõttu võimaldada sõja tingimusi tootlike jõudude arenemist põllumajanduses. Venemaa tingimusi, kus esines sügav vastuolu suurtööstuse ja põllumajanduse vahel, mida täiendas vastuolu suur- ja väiketootmise vahel põllumajanduses, tuli see eriti ilmsiks. Venemaa tööstus ei olnud suuteline varustama sõja ajal põllumajandust põllutööriistade ja -masinatega, metalliga, kunstväetisega ja muude põllumajanduslikuks tootmiseks vajalike kaupadega. Nende sissevedu välismaalt katkes ja taastati tsaarivalitsuse poolt alles suure hilinemisega, kusjuures see ei korvanud enam kaugeltki sõjaeelset sissevedu. Selle tulemusel langes põlluharimise agrotehniline tase. Loomade rekvisitsioonid ja kokkuostud, agro- ja zootehnilise organisatoorse töö soikumine, inimtööjõu vähenemine ja muud sõjast tingitud asjaolud pidid paratamatult viima

⁷³ ENSV RAKA, f. 574, nim. 1, s.-ü. 4, l. 40, 124—128, 175—182.

põllumajanduse degradatsioonini. 1917. aastaks olidki tingimused selleks niivõrd küpsenud, et 1917. aastal järgnes külvipinna vähenemine, langes põllukultuuride saagikus, mõnedes maakondades vähenes loomade arv. Mõisate suurmajapidamistes ja kulaklikes talumajapidamistes oli see käegakatsutavam kui väiketalumajapidamistes, kus talupoeg kogu aeg vireles. Väiketalupoeg oli meeleheitlikult klammerdunud oma maatüki külge, ta püüdis jääda püsima üliinimlike jõupingutustega, üle jõu käiva tööga ja tohutu vaevaga. 1917. aasta alguses Eesti mõisamajapidamistes tekkinud olukorda iseloomustasid mõisnikud oma märgukirjas põllutööministriile järgmiselt (11. veebruaril 1917): «Põllumajandus on väga ähvardavas olukorras... võib karta põllumajanduslike tööde täielikku katkemist suvel.»⁷⁴ Mõisa- ja suurtalumajapidamised püüdsid oma olukorda kindlustada maaproletariaadi suurema ekspluateerimisega.

Niisiis põllumajanduses olid kapitalistlikud suhted jõudnud sõja kiirendava toime tõttu sattuda niisugusesse vastutolu tootlike jõududega, et viimaste areng seisatus ja tekkis regressioon, mis kajastus omakorda klassivahekordade teravnemises maal.

5. Klassistruktuur Eesti külas ja talurahva olukord enne Oktoobrirevolutsiooni

Sotsialistliku revolutsiooni objektiivsete eelduste hulgas on oluline tähtsus talurahva sotsiaalsel diferentseeritusel, klassijõudude vahekorral maal, mis määrab sotsialistliku revolutsiooni läbiviimise edukuse. V. I. Lenin näitas, et igas kapitalistlikus külas esinevad järgmised klassid:⁷⁵

- 1) põllumajanduslik proletariaat, palgatöölised, kes hangivad endale elatusvahendeid tööjõu müümisega;
- 2) poolproletaarsed ehk partsell-talupojad, kes elavad osaliselt palgatööst, osaliselt oma väikesest majapidamisest, mis asub kas oma või renditud maal;
- 3) väikemaapidajad, kel on omandiks või renditud väike maatükk, mis kindlustab perekonna vajaduste

⁷⁴ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, s.-ü. 1236, l. 65.

⁷⁵ Vt. V. I. Lenin, Teosed, 31. kd. Tallinn, 1955, lk. 127—130.

rahuldamise võõrast tööjõudu kasutamata. See kiht on huvitatud proletariaadi võidust, mis vabastab teda rendi- või pooleteramaksust, hüpoteekvõlgadest, mõisnike ja suurmaaomanike sõltuvusest ning ikkest ja võimaldab abi saamist proletaarselt riigivõimult.

Need kolm gruppi moodustavad kapitalistlikus külas alati enamuse, millega on kindlustatud proletaarse revolutsiooni edu mitte ainult linnas, vaid ka külas;

4) kesktalurahvas, kes harib omandi- või rendiõiguse alusel maad, mis võimaldab mitte ainult hädapärast äraelamist majandiperele, vaid ka teatud ülejääkide saamist, mida vähemalt headel aastatel võib muuta kapitaliks, ja kes kasutavad küllaltki tihti (näiteks ühes majapidamises kahest või kolmest) võõrast palgalist tööjõudu;

5) suurtalunikud, külakodanlus-kulaklus, kapitalistlikud ettevõtjad põllumajanduses, kellel on harilikult mitu palgatöölist, kuid teevad ka ise oma majapidamises füüsilist tööd;

6) mõisnikud, suurmaaomanikud, kes süstemaatiliselt ekspluateerivad suurel arvul palgatöölisi ja ümberkaudseid väiketalu poegi ning ei tee füüsilist tööd.

Lähtudes neist leninlikest juhiseist püüame välja selgitada klassistruktuuri Eesti külas enne Oktoobrirevolutsiooni.

Pärast talurahvaseadusi, mis avasid kapitalismile vabama arengutee põllumajanduses, toimus talurahva hulgas sügav diferentseerumine. Ikka enam eraldus ühelt poolt kulaklus ja teiselt poolt kehvtalurahvas ning täiesti ilma tootmisvahenditeta põllumajanduslik proletariaat. Käesoleva sajandi alguseks oli Eesti küla sotsiaalne struktuur põhijoontes välja kujunenud. Kuid diferentseerumise protsess kestis edasi ka kogu järgneval perioodil käesoleva sajandi algusest kuni maailmasõjani ja maailmasõja ajal. Talurahva suur võlakoormus viis igal aastal sajad talud oksjonihäärmari alla. Isegi sõja ajal, mil talupoegade rahalised sissetulekud toiduainete hindade tõusu tulemusel tunduvalt suurenesid, kuulutati välja 322 oksjonit võlgu mitte tasuda suutvate talude müügiks.⁷⁶

⁷⁶ Arvestatud «Эстляндские губернские ведомости» 1914—1917 rr. andmete põhjal.

Eesti külas oli majanduslikult ja poliitiliselt valitsevaks kujukse mõisnik, kes säilitas rida majanduslikke ja poliitilisi privileege ning kellest oli otseses või kaudses võlasõltuvuses suur osa talurahvast. 1916. aasta põllumajandusloenduse andmeil oli Eestis mõisnikke koos perekonnaliikmetega umbes 4000, moodustades 0,7 protsenti Eesti põllumajanduslikust elanikkonnast. See käputäis mõisnikke ekspluateeris talurahva enamust. Otseselt töötas mõisamajapidamistes töölistena ja teenijatena üle 103 000 inimese, kes kannatasid mõisnike kõige ohjeldatuma ekspluateerimise all. See oli küla kõige revolutsioonilisema klassi — maaproletariaadi aktiivsem osa, kes oli mõisnike poolt majanduslikult ja vaimselt maha surutud. Ainsaks äraelamisvõimaluseks oli neil oma tööjõu müümine. Peaaegu niisama suur osa maaproletariaadist töötas talumajapidamistes. Kõigis talumajapidamistes kokku töötas 1916. aastal 93 400 alalist töolist. Seega moodustas põllumajanduslik proletariaat suhteliselt kõige arvukama klassi Eesti külas — 193 000 inimest ehk 34 protsenti põllumajanduslikust elanikkonnast. Proletariaadi olukord talumajapidamistes ei olnud parem kui mõisamajapidamistes. Tööintensiivsus oli talumajapidamistes isegi suurem ja ekspluateerimisaste tugevam.

Eesti konkreetsetes tingimustes esines vastavalt töötasustamise vormidele ja tööliste õigusliku seisundi nüanssidele mitmesuguseid tööliste kategooriaid.

Moõn a mehed e. moonakad (Deputatisten) olid mõisatöölised, kes said mõisnikult korteri, kütte ja enamuse palgast natuuras (moonas), s. t. põllumajandussaadusi tööliste ja ta perekonna toiduks ning loomasööta. Moonakad palgati harilikult üheks aastaks. Tavaliselt andis moonakas mõisatööle veel oma naise ja peale selle oli ette nähtud, et paaril-kolmel nädalapäeval pidi moonakas saatma mõisakarja oma lapse. Enamus mõisamoonakaid olid abielus, kuna talusulased, vastupidi, olid enamuses vallalised. Mõisamoonakate keskmine aastapalk oli Eestimaa kubermangus Esimese maailmasõja eel ja ka sõja ajal järgmine: 45—55 rubla rahas, kuni 50 puuda rukist, 30 puuda otri, 2 puuda hernest, 2 puuda soola, $\frac{1}{4}$ pütti silku. Peale selle sai moonakas kartuli- ja kapsamaad, korteri, oma kütteks hagude raiumise õiguse ja õlgi lehmale. Mõisnike poolt teostatud

moona rahaks ümberarvestamisel sai moonakas aastas palk umbes 200 rubla.⁷⁷ Faktiliselt olid palgad madalamad, sest mõisnikud hindasid korterit ja moona liiga kõrgelt. Nagu näitavad ühe kohtuprotsessi materjalid, sai vallaline mõisamoonakas Eestimaa kubermangus aastapalka 35 rubla rahas, 7½ tšetverti rukist ja otri. Ta sai aiamaaks kuni 1 vakamaa põldu ja õiguse oma lehmale heina teha 2 tiinult heinamaalt.⁷⁸

Liivimaal oli keskmine aastapalk, samuti mõisnike arvestuste järgi, 130—170 rubla vallalisel ja 215—260 rubla abielus mõisamoonakal. Mõisamoonaka palk koosnes järgmistest osadest:⁷⁹

Tabel 31

	Eestimaa kubermangus		Liivimaa kubermangus	
	vallalistel	abielus	vallalistel	abielus
Raha	41,0	27,8	41,0	32,6
Korter	}	13,3	}	7,4
Moon		58,9		60,0
Kokku	100,0	100,0	100,0	100,0

Kui võrrelda mõisamoonakate palka varasemate aegade, siis, kasutades Liivimaa Maanõunike Kolleegiumi andmeid 1885. aasta kohta, saame järgmise võrdluse:

Palk

	1885. a.	1913. a.
vallalistel	145 rubla	130—170 rubla
abielus	184 rubla	206—260 rubla

Järelikult ei olnud mõisamoonakate keskmine nominaalpalk viimase 28 aasta jookul vallalistel üldse tõusnud, abielus mõisamoonakatel aga tõusis see väga vähe. Samal ajal aga tõusid hinnad mitmekordselt. Mõisatöölised vaesused absoluutselt kiires progressioonis.

Peale mõisamoonakate olid mõisates sulased, kes said palka ainult rahas (Geldknecht). Neid oli aga vähe, sest

⁷⁷ Краткий обзор правового и экономического положения батраков Прибалтийских губерний, б/г., lk. 45.

⁷⁸ Sealsamas, lk. 46.

⁷⁹ Sealsamas, lk. 48.

nagu märgitakse tsaarivõimude poolt koostatud ülevaates sulaste olukorra kohta Baltimail: «... ainult rahalist tasumisviisi ei esine kuski!l». ⁸⁰ Samasse tööliste kategooriasse kuulusid veel mõisatöölised, kes said palka samas vormis ja suuruses kui moonakad, kuid tükitöö alusel, vastavalt ettenähtud tükitöönormide täitmisele (Akkordarbeiter). Mõisates esines ka tööliste diferentseerumine vastavalt erialale: aednikud, tallimehed, põllutöölised jt. Enamus mõisatöolistest olid alalised töötajad, hooajatöölisi (päevilisi ja suvilisi) kasutati vähem. Alaliste töölistega sõlmiti kas kirjalik või suusõnaline leping (mõisates praktiseeriti rohkem kirjalikke, taludes suusõnalisi lepinguid) aasta peale. Leping sõlmiti enne 23. aprilli (jüripäeva), millest algas tööaasta. «Tihti lepitakse kõrtsides kokku palgatingimuste suhtes, kus töölise eelnev kostitamine töölevõtja poolt avaldab küllaltki mõju lepingu sõlmimisele,» tunnistatakse eespool nimetatud ülevaates. ⁸¹ Lepingu sõlmimise järel oli tööline kohustatud tähtajaks kohale ilmuma. Vastasel korral pidi ta peremehele tekkinud kahju hüvitama ja maksma vallakassasse üks rubla trahvi. Tööline oli kohustatud, nagu märgitakse selleaegsetes lepingutes, teenima peremeest ausalt ja usinalt, olema tema suhtes aupaklik ja tagasihoidlik ning kuulekas; pühendama temale kogu oma tegevuse ja aja; alluma kodukorrale ja ilma loata kodunt mitte lahkuma. Kahju, mille ta tekitas kas tahtlikult, hooletuse tõttu või peremehe käskude valesti täitmisega, oli ta kohustatud peremehele kinni maksma. Kui tööline korduvalt ei olnud kuulekas või solvas peremeest, või kui vallaline naistööline jäi rasedaks ega olnud võimeline vastavat tööd tegema, samuti pikaajalise ja «ebakohase» haiguse pärast, oli mõisnikul või taluperemehel õigus töölist päevapealt vallandada. Töölised olid tegelikult endises pärisorjuslikus, õigusetus olukorras. Näiteks Helme mõisavalitsuse poolt töölistega sõlmitud lepingus fikseeriti peale muude kohustuste: «Peale seda, kõik tööd lahke meelega, ilma vasturääkimata, usinaste ja hoolega nõnda ära tegema, kuidas kästakse ja kui palju peale pantakse.» ⁸²

⁸⁰ Краткий обзор правового и экономического положения батраков Прибалтийских губерний, lk. 42.

⁸¹ Sealsamas, lk. 12.

⁸² ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, s.-ü. 1064, l. 50.

Samas lepingus ähvardatakse: «Kui sulane ehk tema naine laisk ehk ropp on, vastu paneb, tüli teeb, varastab, vargust salgab, valetab, kuidagi muul viisil eksib ehk kedagi inimest ilma loata oma juures peab, siis võib mõisavalitsus teda sedamaid teenistusest lahti lasta ja mõisast minema ajada ja pole õigust tasumist nõuda.»⁸³ Suure-Kõpu mõisasulaste lepingus oli märgitud: «Sulased peavad endid korralikult ülal pidama, eriti mõisahärra ja tema perekonna vastu. Kõik mõisavalitsuse ja kupja käsud tulevad karva pealt täita.»⁸⁴

Põllumajandustöölise (nii mõisatöölise kui talusulaste) töötingimused olid suhteliselt madala palga juures kohutavalt rängad. Töölise päevapalk oli Eestis keskmiselt 40—60 kopikat, naistöölistel aga ainult $\frac{1}{3}$ sellest. Võrdluseks olgu märgitud, et linnas oli tööstustöölise keskmine päevapalk enne Esimest maailmasõda 1,14 rubla. Seega umbes 2 korda kõrgem kui põllumajandustöölistel. See oli muuseas üheks põhjuseks, miks tööjõud voolas maalt linna ning mõisnikud ja suurtalunikud kurtsid pidevalt tööjõu puuduse üle.

Selle madala palga juures pidi tööline töötama suvel päikese tõusust loojanguni ja talvel valgest pimeduse saabumiseni. Lepingutes oli ette nähtud töötada 1. aprillist 1. oktoobrini päikese tõusust loojanguni. Söömiseks ja puhkamiseks oli $\frac{1}{2}$ —1 tund hommikul, kuni 2 tundi lõunavaheajal ja $\frac{1}{2}$ —1 tund õhtupoolikul. 1. oktoobrist 1. aprillini oli tööpäeva pikkus kella neljast hommikul kella 6—7-ni õhtul. Seega oli tööpäev suvel kuni 18 tundi, talvel 10—12 tundi pikk. Tartumaal käebasid mitmete mõisate töölised, et nad peavad suvel ilmuma tööle juba kell 2 öösel, töötavad 18 tundi ja pärast seda peavad veel korrastama ja ette valmistama järgmiseks päevaks põllutööriistad. Kaasaegsete autorite poolt on toodud faktiliste materjalide põhjal isegi järgmisi näiteid talusulaste elust Võrumaal käesoleva sajandi alguses: «Kevad- ja suvekuudel tõuseb sulane juba kell 3 hommikul ning läheb tööle. Töötab vahetpidamata kella 8-ni ja siis einetab. Selleks kulub pool tundi. Sellele järgneb töö kuni kella 1-ni päeval. Lõuna kestab tund kuni poolteist. Töö algab uuesti kell 2 päeval ja kestab pimeduse saabumi-

⁸³ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, s.-ü. 1064, l. 50.

⁸⁴ Sealsamas, l. 56.

seni. Seega sulane töötab 17—18 tundi ööpäevas. Kella $\frac{1}{2}$ 11 õhtul kuni kella 3-ni öösel on tal aeg uneks ja puhkamiseks.

Septembris, oktoobris ja novembris on rehepeks. See algab juba kell 2 öösel ja kestab koos vaheaegadega kella 6—7-ni õhtul. Talvekuudel on linapuhastamine ja kraasimine, mis toimub käsitsi ja harilikult öösiti.»⁸⁵

Mõisatööliste elutingimused olid väga viletsad. Nad elasid selleks eraldi ehitatud majades. Umbes 23 m² suufuses toas elas harilikult 2 perekonda ja mõnikord ka rohkem. Hooned olid vanad, muldpõrandatega, pehkinud allavarisevate lagedega, seinad ja laed suitsust ja noest mustad. Talvel olid toas ka talled, vasikad ja porsad. Samas toas valmistati sööki, õhk oli röske ja väljakanatamatult läppunud. Isegi tsaarivõimud olid sunnitud tunnistama, et Eestimaa kubermangus oli mõisaid, kus sulaste korterid olid «täiesti kõlbmatud kuigivõrd väljakanatatavaks elamiseks».

Toiduks oli leib, kartul ja harva soolaliha. «Loomaliha tihti ei näe aastate viisi.»⁸⁶ Harilik sulase toit oli lõssis (kooritud piimas) keedetud kartulisupp, soolasilk ja heeringas. Riietus oli kodukootud, jämedakoeline, jalanõudeks pastlad. «Vallalistel sulastel on mõnikord hõbekell, mis on, tõsi küll, mitte niivõrd ajanäitamiseks kui ilustuseks: harilikult abielludes sulane selle müüb ära.»⁸⁷

Kindlustust tööõnnetuste ja vigastuste vastu ei olnud. Mõnel pool olid asutatud mõisakassad, kuhu iga tööline maksis üks-kaks rubla. Ajutise töövõimetuse korral sai ta nende sissemakstud summade arvel toetust, täieliku töövõimetuse korral tagastati temale sissemakstud summa protsentideta. Töövõime kaotamine tähendas töölisele, kellel ei olnud lapsi, kes teda oleksid ülal pidanud, kas kerjama minekut või oma elupäevade lõpetamist vaestemajas. Kaasaegsed autorid kirjeldavad vaestemaja elu järgmiselt: «Vaestemajas on 14 inimest, kellest 8 saavad ühistoitu, kuna ülejäänud 6 peavad end ise toitma kerjamisega. Arst vaestemajja sisse ei astu. Üks haige naine lamas voodis mädanenud õlgedel. Seletati, et vald värs-

⁸⁵ Краткий обзор правового и экономического положения батраков Прибалтийских губерний, lk. 64.

⁸⁶ Sealsamas, lk. 74.

⁸⁷ Sealsamas, lk. 75.

keid õlgi ei anna. Samas toas elas veel mitu inimest. Riie-
tust neil ei olnud — nad kandsid neil kunagi olnud riie-
tusesemete jäänuseid. Väljakäike ei ole. Ühes vaestemajas
oli käimla muudetud surnukambriks, ja kui surnuid ei
olnud, siis kasutati seda laoruumina. Sauna ei olnud
üldse. Pole raske ette kujutada endale olukorda, millesse
satub sulane vanaduses: kerjamine kuni surmani — nii-
sugune on suuremal enamusel juhtudel tema saatuse.»⁸⁸

Töövõimelistel sulastel võimaldas palk ainult hädapä-
rast äraelamist. «Paljudel juhtudel suuremate perekonda-
dega sulased pidid juba jaanuaris-veebruari ostmata tera-
vilja ja toitu, kuna saadud moonu ei jätku.»⁸⁹

Põllumajanduslik proletariaat oli poliitiliste õigusteta.
Ka omavalitsuse küsimustes ei saanud ta tegelikult kaasa
rääkida. Ametlikult oli sulastel õigus valida kümne ini-
mese kohta üks esindaja, kellel oli õigus osa võtta valla-
volikogu koosolekutest. Harilikult valiti nendeks esinda-
jateks peremehed, kelle käes oligi valla omavalitsus. Küll
oli aga sulane kohustatud ühistel alustel taluperemee-
tega tasuma vallamaksu 8—10 rubla aastas.

Põllumajanduslik proletariaat oli oma majanduslikult
olukorralt küla revolutsiooniliseks klassiks, kes tööstus-
proletariaadi liitlasena võitles kõige järjekindlamalt sot-
sialistliku revolutsiooni eest, mõisnike ja kodanluse võimu
kukutamise eest.

Ülejäänud 66 protsenti talurahvast oli varustatud
maaga. Kuid see osa talurahvast oli sotsiaalselt sügavalt
diferentseeritud. 1916. aasta põllumajandusloenduse and-
meil oli Eestis 78 796 talumajapidamist. Grupeerides need
suuruse järgi, mille aluseks on võetud majanduslikud
tingimused, saame järgmise ülevaate (tabel 32).

I grupi talumajapidamistele, suurusega 1—10 hektarit,
oli üldiselt iseloomulik see, et nad ei kindlustanud selle-
aegsetes tingimustes äraelamist majandi perele. Niisuguse
talukoha omanik või rentnik pidi otsima kõrvalteenistust
kas mittepõllumajanduslikul tööil või töötama mõisnike ja
kulakute juures. Paljudel I grupi talumajapidamistel ei
olnud hobust ja osal isegi mitte lehma. Umbes 10 hektari
suuruse majapidamise rahaline sissetulek oli keskmiselt
200—300 rubla aastas. Sellest tuli katta mitmesugused

⁸⁸ Краткий обзор правового и экономического положения батра-
ков Прибалтийских губерний, lk. 81.

⁸⁹ Sealsamas, lk. 62.

Talumajapidamised Eestis enne Oktoobrirevolutsiooni, grupeerituna suuruse järgi

Majapidamiste grupid		Arv	%
I	1 — 10 ha	24 844	31,5
II	10 — 20 „	10 289	13,1
III	20 — 30 „	11 507	14,6
IV	üle 30 „	32 156	40,8
Kokku		78 796	100,0

majandusliku iseloomuga, tootmisega seoses olevad kulud, tasuda maksud ja ostuvõla protsendid või rent.

Järelikult olid sellesse gruppi kuuluvad majapidamised kehvikute, poolproletaarlaste partsell-majapidamised.

Poolproletaarlased olid oma majanduslikult olukorralt kõige lähedasemad põllumajanduslikule proletariaadile.

Selleks et kindlustada mõisamajapidamistele töökäsi, kes oleksid kindlamalt seotud mõisaga, jäeti talurahva seadustega mõisniku vabaks kasutamiseks Eestimaa kubermangus kuuendikumaa ja Liivimaa kubermangus kvoodimaa. Enne Oktoobrirevolutsiooni oli Eestimaa kubermangus kuuendikumaad 3328 kohta. 2329 koha suhtes olemasolevad andmed näitavad, et 1080 kohta oli müüdud, kuna rendil ja mõisasulaste kasutuses oli 913 kohta.⁹⁰ Nende kohtade kasutajad olid enamuses mõisatöölised, kellele tasuti töö eest selle maalapikesega, kuid osaliselt ka raha ja moonaga (Landknecht). Nad harisid maad oma tööriistadega ja töötasid mõisnikule 3—4 päeva nädalas. See oli kõige eredam pärisorjusliku korra jäänus Eesti külas. Peaaegu samasuguses olukorras olid ka mõisamaa väike-rentnikud-kandikohapidajad.

23. aprilli 1868. aasta seadusega olid keelatud teo- ja segarendiga rendilepingud. Sellele vaatamata praktiseerisid mõisnikud Eestis seda laialdaselt. Niisuguse rentniku seisundit iseloomustab järgmine konkreetne näide: talupoeg K. Pärn sõlmis rendilepingu mõisaga kolmeks aastaks 10 vakamaa suuruse koha rendilevõtmise kohta. Renti tasus ta ainult tööga. Ta oli kohustatud aastas

⁹⁰ ENSV RAKA, f. 40, nim. 1, s.-ü. 1172, l. 6, 7.

koristama 14 vakamaad suvi- ja talivilja, 16 vakamaad heina, välja vedama 100 koormat sõnnikut ja tegema 76 jalapäeva. Nädalas pidi ta kolm päeva töötama mõisas. Ühtlasi tasus ta kõik maksud ja täitis kohustused, mis lasusid renditud maal.⁹¹ Mõisamaal asuvad rentnikud olid täielikult mõisniku meelevalle all. Rentnik võis külvata ainult lepingus ettenähtud kultuure, ta pidi remontima oma kulul majapidamishooneid jne.

Poolproletaarlaste olukorras olid ka rohkearvulised väikekohtade «pooleteramehed», kes olid varustatud maa-lapikesega ja oma põllumajandusliku inventariga, kuid sisuliselt olid maata töölisel. Nad said mõisnikult harimiseks maatüki, mida võis harida ühe hobusega (15—25 vakamaad põldu) ja vastavalt heina- ning karjamaad. Samuti andis mõisnik viljaseemne. Harilikult anti pooleterale viletsamad maatükid, sooservad jms. Saak jagati maaomanikuga pooleks. Enamus pooleteralistest pidid tegelema kõrvalteenistusega. Pooleterasüsteemi kasutati laialdaselt Liivimaal. Selleaegses ülevaates märgitakse, et Liivimaal oli mõisaid, kus «kogu mõisamaa oli välja antud pooleterameestele».⁹²

Põllumajanduslik proletariaat ja poolproletariaat moodustas 1916. aasta põllumajandusloenduse materjalide põhjal umbkaudu arvestatuna 55 protsenti kogu Eesti põllumajanduslikust elanikkonnast.

Seega oli Eesti külas ühel pool talurahva proletaarne ja poolproletaarne enamus, teisel pool aga küla ekspluaatorlikud klassid — kulaklus ja mõisnikud. Kapitalismi kõrge arenemisastme tõttu olid Eesti külas need kaks vastandlikku antagonistlike klassihuvidega poolt silmatorkavalt välja kujunenud. Kulaklikud talumajapidamised moodustasid 40,8 protsenti talumajapidamistest. (Nende majapidamiste hulka tuleb lugeda põhiliselt talusid suurusega üle 30 hektari, kus kasutati 3 hobust, oli sisse viidud 6—9-väljaline külvikord, kasvatati suuremaarvulist piimakarja ja kultuure, mis antud turutingimustes olid kõige kasutoovamad.) Kulaklus oli Eestis suhteliselt rohkearvulisem kui keskmiselt Venemaal, kus kulaklike majapidamiste osatähtsus enne Oktoobrirevolutsiooni oli ainult

⁹¹ Краткий обзор правого и экономического положения батраков Прибалтийских губерний, lk. 37—38.

⁹² Н. Б о р д о н о с. Основы поземельных отношений в Лифляндской губернии, lk. 154.

15 protsenti. Eesti põllumajanduslikust elanikkonnast moodustas kulaklus umbes 27 protsenti.

Kulaklikud majapidamised olid täielikult turule töötavad kaubamajandid. Nendes oli välja kujunenud mõisamajapidamiste eeskujul piimakarjakasvatus. Põllunduses kasvatati kõige tulutoovamaid kultuure. Kulaklus ekspluateeris rohkearvulisi palgatöölisi. Kokku töötas Eesti talumajapidamistes ligi 100 000 palgatöölist (koos perekonnaliikmetega), kusjuures siia ei ole arvatud neid palgatöölisi, kes said töö eest maad või kellel oli väike majapidamine, mis ei kindlustanud neile äraelamist, s. t. poolproletaarlast. Enamus nendest palgatöölistest töötasid kulaklikes majapidamistes. Osa keskmikke kasutas küll palgalist tööjõudu, kuid harilikult hooajatöölisi ja päevilisi ning harvem alalisi töölisi.

Palgatööjõu ekspluateerimine oli kulaklikes majapidamistes intensiivsem kui mõisamajapidamistes. Konkurentsis mõisa suurmajapidamisega pidid kulakud tegema kõik, et vähendada tootmiskulusid, tõsta tööviljakust ning tööintensiivsust. Suures osas kulaklikes majapidamistes suhteliselt madal kapitali akumulatsioonaste ja lisavääratus ei võimaldanud pidada erilisi kupjaid-järelevaatajaid nagu mõisamajapidamistes. Neid ülesandeid täitis kulak harilikult ise, töötades füüsilisel tööel koos töölistega, et ergutada neid intensiivsemale tööle ja jälgida, et tööintensiivsus ei raueks kogu tööpäeva jooksul. Kulakud püüdsid jämedat ekspluateerimist varjata «rahvusühtsuse» poliitilise demagoogiaga, näiliselt «patriarhaalsete» suhete loomisega pererahva ja sulaste vahel jne., kuid see õnnestus tal halvasti. Klassivastuolud kulakluse ja palgatööliste vahel teravnesid järjest ning omandasid selgepiirilise ilme. Põllumajanduslik proletariaat pidas nii mõisnikke kui kulakuid võrdselt ekspluateerijateks, nimetades ühtesid «saksa paruniteks» ja teisi «hallparuniteks». Aeg-ajalt kutsusid isegi «progressiivsemad» suurtalunikud kõige julmemaid korrale, manitsedes neid, et vastasel korral võivad nad jääda töölistest täiesti ilma. Nii kirjutas külakodanluse häälekandja «Talu» 1913. aastal «enesekriitiliselt» talusulaste elust järgmist: «Suvisel tööajal oli söögiks suures pütis hapendatud piim, kus tarvilikul korral ka vesi ei puudunud, kõvad kollased soome silgud ja leib, mis sagedaste kuni 3 nädalat vana; värsket leiba ei saanud tööline iial süüa, — see pidada palju

kuluma. Alati tehti leiba vananema.» Edasi jutustatakse sellest, et «päevatõusu ajal pidid töölised juba põllul või heinamaal töö juures olema, nii et suvisel ajal kõigest paar tundi puhkamise-aga üle jäi. Ka pühapäevad olid peremehe, mitte teenija omad, ainult mõned teatud pühad välja arvatud, kus kirikus sai käia. Nii ihu kui hingega seisis ori näärist näärinini peremehe käsu all».⁹³

Selleks et vähendada tootmiskulusid, püüdsid «hallparunid» alandada tööliste palka, anda neile viletsamat toitu, kasutada võimalikult vähe aastatöölisi, asendades neid hooajatöolistega — suvilistega ja päevilistega, kelle palgad olid ligi 30 protsenti madalamad kui aastatöölistel ning keda võis talvekuudel, kui tööd oli vähem, vallandada.

Sügava diferentseerituse tõttu oli kesktalurahvas kõige väiksearvulisemaks kihiks Eesti külas. Kesktalurahva enamuse moodustasid 15—30 hektari suuruste kohtade omanikud või rendiõiguse alusel kasutajad. Olemasolevate andmete vähesus ei võimalda kahjuks täpsemalt kindlaks määrata keskmike arvulist suurust. Majapidamisi suurusgruppides 10—20 hektarit ja 20—30 hektarit ei saa kõiki lugeda keskmike talumajapidamisteks. Pidades silmas seda, et Eestis tuli 1916. aasta põllumajandusloenduse järgi keskmiselt ühe tööhobuse kohta 12,21 hektarit põllumajanduslikku maad, sellest 8,84 hektarit põldu, oli iseloomulik, et selleaegses külas oli kuni 15-hektarilises talus üks hobune, 15—22-hektariline talu oli harilikult 2-hobuse taluks. Et kuni 15 hektari suurustes taludes ei kasutatud tavaliselt võõrast tööjõudu, tuleb lugeda talumajapidamisi suurusega kuni 15 hektarit põhiliselt kehvikmajapidamiste hulka. 10—15 hektari suuruste talukohtade kasutajad olid väikemaapidajad, kes erinesid kuni 10 hektari suuruste kohtade omanikest või rentnikest sellega, et nende majapidamine kindlustas äraelamise võimaluse, ilma et oleks vaja olnud tööjõudu väljapoole müüa. Kuid see majapidamine ei olnud siiski nii suur, et oleks tekkinud vajadust võõra tööjõu palkamiseks. Majapidamised suurusega 15—30 hektarit võimaldasid mitte ainult äraelamist perekonnale, vaid saagirikastel aastatel ka teatud ülejääkide tekkimist. Niisugustes majapidamistes oli 6—9-väljaline külvikord, kasvatati

⁹³ «Talu» 1913, nr. 8, lk. 250.

põldheina, heina- ja karjamaadel teostati maaparandustöid. Kasvatati piimakarja. Tööriistadena kasutati raudatra, hobu-rehepeksumasinat, ühiselt ka teisi suuremaid masinaid. Põldude väetamiseks kasutati peale orgaanilise ka anorgaanilist väetist, kuigi vähesel määral. Maja- pidamise sissetulek saadi piima, või, sealihaga, loomade, kartuli ja lina müügist.

Kuna Oktoobrirevolutsiooni-eelne agraarstatistika on äärmiselt puudulik talurahva sotsiaalse diferentseerituse kindlakstegemise seisukohalt, siis olemasolevate, meile teadaolevate materjalide põhjal võib siiski kindlaks teha klasside ja sotsiaalsete kihtide arvulised vahekorrad Eesti põllumajanduses enne Oktoobrirevolutsiooni. 1916. aasta põllumajandusloenduse andmeid ja talumajapidamiste diferentseerituse andmeid aluseks võttes võime Eesti põllumajanduslikku elanikkonda 1916. aastal sotsiaalselt koosseisult jaotada järgmiselt:⁹⁴

	arv (tuh.)	%
põllumajanduslik proletariaat ja kehvtalupojad	331	55,0
keskmikud	109	18,0
kulakud	156	26,3
mõisnikud	4	0,7
kokku	600*	100,0

⁹⁴ Arvestused on tehtud järgmistele allikatele põhjal: Предварительные итоги всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года. Вып. I; ENSV RAKA, f. 40, nim. 1, s. ü. 941, 1172, 951.

* Talurahva sotsiaalse diferentseerumise iseloomustamisel ei tohi samastada maaelanikkonda põllumajandusliku elanikkonnaga. 1897. aasta rahvaloenduse ajal oli maaelanikkond Eestis 809 573 inimest, sellest moodustas põllumajanduslik elanikkond 621 174 inimest. 1916. aasta põllumajandusloenduse andmeil oli põllumajanduslik elanikkond Eestis 566 933 inimest, seejuures loendajate arvamus järgi jäi loendamata umbes 40 000 inimest. Järelikult oli põllumajanduslik elanikkond umbes 600 000.

Agraarsuhete uurimisel tuleb lähtuda elanikkonna tegevusaladest ja mitte nende asukohast. Järelikult tuleb uurida just põllumajanduslikku elanikkonda, s. t. põllumajandusliku tootmisega tegeleva elanikkonna sotsiaalset kihistust, suhteid jne. Maaelanikkonda kuulus peale põllumajandusliku elanikkonna ka suurte tööstuskeskuste, nagu Sindi, Kunda, Tapa jt. tööstuslik elanikkond, peale selle elasid maal kaupmehed, käsitöölised jt., kes ei tegelnud põllumajandusega. Lugeda neid kõiki talurahva hulka tähendaks tegeliku olukorra moonutamist. Järelikult tuleb vahet teha maaelanikkonna ja põllumajandusliku elanikkonna vahel.

Nagu eespool märgitud, ei ole statistiliste andmete puudulikkuse tõttu võimalik piiritleda väikemaapidajaid ja keskmikke. Seepärast on raske kindlaks teha kehvtalurahva arvulist suurust, kelle hulka kuuluvad nii proletariaat ja poolproletariaat kui ka väikemaapidajad. Kuid olemasolevast jaotusest on selgesti näha, et proletaarne ja poolproletaarne kiht külas moodustas põllumajandusliku elanikkonna enamuse. Seejuures erinevalt Venemaa keskmistest tingimustest, oli Eestis kulaklusel suurem osatähtsus, keskmikel aga tunduvalt väiksem osatähtsus. Järelikult kapitalismi arenemine põllumajanduses oli Eestis klassivahekorrad külas selgelt paljastanud ja talurahva sügavalt diferentseerinud.

Proletaarseks revolutsiooniks olid küpsenud seega kõige soodsamad objektiivsed eeldused. Poliitilise selgitustöö seemne langemine sellele pinnale kiirendas revolutsiooni subjektiivsete eelduste kujunemist. Teadliku klassivõitluse arendamine nendes sobivates tingimustes oli bolševike tähtsaks ülesandeks sotsialistliku revolutsiooni ettevalmistamisel Eestis.

Sõja ajal klassivastuolud külas teravnesid. Põllumajanduslike tööliste ja kehvtalurahva olukord halvenes järsult. Tööliste palgad jäid endiseks, kuid toidu- ja tarbekaupade hinnad tõusid tohutult. Mõisnikud ja kulakud püüdsid tasuda palka rahas, sest põllumajandussaaduste realiseerimine turul võimaldas suurte kasumite saamist. See halvendas veelgi proletariaadi ja poolproletariaadi olukorda. 1917. aasta alguses kannatas paljudes Eesti valdades kehvtalurahvas nälga, kuigi mõisnike ja kulakute aidad olid täis põllumajandussaadusi. Vastuolu kehvtalurahva ja neid ekspluateerivate kulakute ning mõisnike vahel teravnes neis tingimustes äärmuseni. Mõisnike ja kulakute majandusliku, poliitilise ja rahvusliku surve all kannatas kogu töötav talurahvas.

Eesti külakodanlus-kulaklus püüdis juhtida temale suunatud klassivõitluse teraviku tervikuna mõisnike vastu. Eesti kulaklus oli majanduslikus konkurentsisis tahapoole surutud mõisate suurmajapidamiste poolt, mis valitsesid turgu. See stimuleeris eesti külakodanlust võitlema mõisate suurmajapidamiste vastu. Selles võitluses püüdis ta apelleerida «alamrahva» poole, serveerides seda rahvusliku võitlusena, taotledes aga tegelikult oma majanduslikke ja poliitilisi eesmärke ning tahtes ise asuda mono-

poolsest oma rahvusest töörahvast ekspluateerima valitseva rahvuse konkurentsita. Eesti kulaklus pingutas jõudu, et suunata maata ja vähese maaga talurahva võitlust mõisnike vastu, mitte keeldudes seejuures soovitamast mõisamaid kas osaliselt või täiesti ära jagama maata ja vähese maaga talupoegade vahel, muidugi kodanliku õiguse raamides. Mõisnikud, mõistes täielikult eesti kulakluse poolikut radikaalsust, püüdsid töötava talurahva vastu kaasa tõmmata kulaklust, säilitades seejuures oma juhtiva osa ja hirmutades aeg-ajalt kulaklust kapitalistliku eraomandi likvideerimise ohuga proletariaadi ja ta liitlase kehvtalurahva poolt. Seda püüdu väljendas näiteks väga selgelt Liivimaa mõisnikkonna üks juhtivatest tegelastest, Liivimaa Üldkasuliku Majandusseltsi esimees parun E. E. von Oettingen Liivimaa mõisnike märgukirjas: «Mõisnikkonna elulised huvid nõuavad kindlalt, et sotsiaalse võitluse joon tõmmatakse temast võimalikult kaugemal ja nimelt, mitte suur- ja väikemaavalduse vahel (mõisa- ja talumajapidamiste vahel — A. K.), vaid talurahva enda keskel; sellega tõmbaks mõisnikkond enda poole selle osa talurahvast, kes on üle läinud individuaalsele maaomandusele.»⁹⁵

Vastuolu mõisa suurmajapidamise ja talurahva vahel avaldus veel selles, et talurahval lasus suurem osa maksumedest ja kohustustest, millest mõisnikud olid kas täielikult või osaliselt vabastatud. Talumajapidamistel lasuvate kohustuste hulka kuulusid teede ja sildade ehitamine, küüdikohustus, postijaamade ehitamine ja ülalpidamine, kirikumaksud, vallamaksud, vallavalitsuse, vallakoolide ja vallavaeste ülalpidamiseks, kinnisvaramaks, kubermangumaks, taalrimaks, tiinumaks, vastastikune tulekindlustusmaks. Vallamaksud olid jaotatud kõigi vahel võrdselt, olenemata valla kogukonnaliikme varanduslikust seisundist. Võrdselt maksid nii maata sulane ja vähese maaga kehvtalupoeg kui ka kulak-suurtalupidaja. Kuna vallavalitsus koosnes rikastest talupoegadest, jaotati need maksud nii, et maksuraskus langes töötavale talurahvale, kes moodustas vallaliikmete enamuse.

Talumajapidamiste majanduslikku arenemist pidurdas ostutaludel lasuv tohutu suur ostuvõlg ja selle protsen-

⁹⁵ Труды Императорского Лифляндского Общепольного Экономического Общества, 1913 год, Юрьев. 1913, lk. 20—21.

did. 1. jaanuari 1916. aasta seisuga oli Eestimaa kubermangus ostutalude võlgnevus mõisnike krediitkassale umbes 8 miljonit rubla ja talurahva maapangale 14,7 miljonit rubla, seega kokku 22,7 miljonit rubla.⁹⁶ Liivimaa kubermangu Eesti osas oli ostutalude võlgnevus üle 21 miljoni rubla. Igal tiinul lasus 26,4 rubla krediitkassa võlga. Seega võib arvata, et ostuvõlg üksi moodustas Oktoobrirevolutsiooni eel ligi 45 miljonit rubla. Arvestades 6 protsenti summalt, mida iga aasta pidid talupojad maksma, lisandub sellele võlakoormusele protsentidena veel iga aasta 2,7 miljonit rubla. Peale selle võlgnes talurahvas mitmesugustele ühistegelikele krediitasutustele ja erapankadele. Suur võlakoormus pidurdas maa-parandustööde teostamist, uuemate põllutööriistade ja -masinate muretsemist, takistas talumajapidamiste agro-ja zootehnilist progressi. Taolisteks eesmärkideks riigi poolt antav väike laen läks aga peaaegu täielikult mõisnikele.

Neid majanduslikke ja sotsiaalseid vastuolusid täiendasid maaomanduslikest suhetest tulenevad antagonistlikud vastuolud, mis oma tähtsuselt olid esiplaanil.

Lähtudes maaomanduslikest suhetest jagunes Eesti maaelanikkond maaomanikeks ja maata talurahvaks. Kõige suuremateks maaomanikeks Eestis olid mõisnikud, kes moodustasid 0,7 protsenti põllumajanduslikust elanikkonnast, kuid kellele kuulus 58 protsenti kogu maast. Samal ajal moodustas maata talurahvas 57 protsenti põllumajanduslikust elanikkonnast. Kokku moodustasid maaomanikud (mõisnikud, kulakud ja üldse ostutalude omanikud) 43 protsenti põllumajanduslikust elanikkonnast, rentnikud 23 ja maata proletariaat 34 protsenti. Talurahva maaomand oli sügavalt diferentseerunud (vt. tabel 28), enamus maast kuulus kulakutele ja jõukatele talupoegadele.

Järelikult enamusel talurahvast ei olnud üldse maad ja 23,3 protsendil maaomanikest oli seda niivõrd vähe, et see ei kindlustanud neile peamise tootmisvahendina ära-alamist ning neil tuli tegelda mitmesuguse kõrvalteenistusega. Seega maata ja vähese maaga talurahvas, kes oli huvitatud maaküsimuse kõige radikaalsemast lahendamisest, s. o. niisugusest lahendamisest, mis oleks

⁹⁶ «Talu» 1916, nr. 6, lk. 98.

tähendanud nende varustamist oma maaga, moodustas talurahvast peaaegu ligi $\frac{2}{3}$. Talurahva absoluutne enamus võitles järelilikult mõisnike suurmaaomanduse likvideerimise eest.

Maaküsimuse niisugusest lahendamisest oli huvitatud ka enamus renditalupoegadest, kes ei olnud suutnud maad mõisnikelt välja osta või olid muudel põhjustel rendisuhetes. Enamus rentnikest olid mõisarentnikud. Ostutalude rentimine ei olnud Eestis arenenud. Valdav enamus renditaludest olid väikemajapidamised, suurusega kuni 15 hektarit. Nendest omakorda moodustasid enamuse väikese maalapikesega varustatud teorentnikud ja mõisatöölised. Näiteks Eestimaa kubermangus oli 1915. aastal talumaal asuvatest rendikohtadest 30 protsenti suurusega kuni 5 tiinu. 45 protsenti rendikohtadest oli suurusega kuni 10 tiinu. Suurusega kuni 15 tiinu oli kokku 52 protsenti rendikohtadest.⁹⁷ Mõisamaal, kuuendiku- ja kvoodimaal asuvad rendikohad olid veelgi väiksemad. Olemasolevail andmeil oli 1915. aastal Eestimaa kubermangus mõisamaast rendile antud 2324 kohta, nende keskmiseks suuruseks oli 24 tiinu, kuna ostutaludel 34 tiinu.⁹⁸ Mõnedes Eesti piirkondades oli rendikohtade suurus veelgi väiksem. Näiteks Rakvere talurahvakomissari piirkonnas oli talumaad 1257 kohta, mis ei olnud veel välja ostetud, nende keskmiseks suuruseks oli 8,5 tiinu.

Enamiku renditalupoegade majanduslik olukord oli vilets. Mõisnikud püüdsid renti tosta peaaegu igal rendilepingu tähtaja möödumisel. Kõrge maarent ja maahindade tõus raskendas kohtade väljaostmist, mis Esimese maailmasõja ajaks oli kahanenud peaaegu nullini, olgugi et näiteks Hiiumaal oli välja ostmata veel 48,7 protsenti kohtadest, Jõhvi talurahvakomissari piirkonnas 37,8, Rakvere piirkonnas 28,2 ja Eestimaa kubermangus tervikuna oli 1. jaanuariks 1915 välja ostmata 24,1 protsenti kohtadest.⁹⁹ Üldreeglina anti maa rendile kuueks aastaks. Talumaa rentnike enamuse moodustasid talupojad, kes juba isaisadest peale harisid seda maad, kuid ei olnud jõudnud seda mõisnikelt välja osta. Sellepärast, nagu talurahvakomissarid oma aruannetes märgivad, oli rent-

⁹⁷ ENSV RAKA, f. 40, nim. 1, s.-ü. 1172, 1.15.

⁹⁸ Sealsamas, l. 6—7.

⁹⁹ ENSV RAKA, f. 40, nim. 1, s.-ü. 951, 1.3—6, 8—13, 16—17, 22—23.

nike koosseis stabiilne. Nad vahetusid väga harva. Subrentimist praktiseeriti Eestis vähe. Talurahvakomissaride andmeil esines Põhja-Eestis niisuguseid juhtumeid Rapla piirkonnas kolm ja Jõhvi piirkonnas viis. Rent oli ühesuurune nii talu- kui mõisamaal. Mõisamaa anti enamuses segarendile: teo- ja raharendile, kusjuures tööpäevi hinnati mõisnike poolt äärmiselt madalalt, mistõttu rent mõisamaa eest osutus tegelikult isegi kõrgemaks talumaa rentnike poolt makstavast raharendist. Sõja ajal läksid mõisnikud mitmel pool üle raharendilt teorendi nõudmisele ja seda kahel põhjusel. Esiteks, mobilisatsioonist tingitud tööjõu puuduse ja teiseks, inflatsioonist tingitud raha ostujõu languse ning põllumajandussaaduste hindade tõusu tõttu. Samadel põhjustel püüdsid rentnikud teorendi raharendiga asendada. Enne Oktoobrirevolutsiooni saabus mitmelt poolt teateid, et mõisnikud keelduvad raharenti vastu võtmast ja toiduaineid müümast vähese maaga rentnikele, kui need ei tasu renti tööga.

Esimese maailmasõja ajal tõusis rent ja maahind. Vastavalt loodusliku mullaviljakuse ja majandamise intensiivsuse astme erinevustele kõikus rendi suurus erinevates maakondades Põhja-Eestis 1—6 rubla piirides tiinult, kuna Lõuna-Eesti looduslikult viljakamatel maadel oli rent kõrgem. Näiteks Viljandimaal esines isegi juhtumeid, kus mõisnikud tõstsid renti kuni 22 rublani tiinult.

Kapitalistlikku rentimist esines Eestis vähe. Enamik rentnikest olid väiketalupojad, kes olid kogu oma elu sidunud renditud maatükiga. Nende eesmärgiks oli vaid hädapärase äraelamise kindlustamine. Sissetulek nende majapidamisest pärast rendi mahaarvamist oli ligilähedane maatöölise palgale. Ajakiri «Talu» iseloomustas niisugust rentnikku järgmiselt: «Mida viletsam, närusem ja haletsemisväärsem rentnik ise kõige oma värgiga välja näeb, seda rahulisem on tal olla ja seda vähem on rendi tõusu karta. Sellepärast tuletavadki mõned meie rentnikud-põllumehed kiviaja elanikku meelde.»¹⁰⁰

Rendi tõstmine mõisnike poolt sõja ajal, tendents tagasipöördumiseks feodaalse ekspluateerimise vormide juurde (teorent), kutsus esile rentnike ägeda vastupanu

¹⁰⁰ «Talu» 1915, nr. 10, lk. 292.

ja klassivõitluse teravnemise maaomanike ja rentnike vahel.

Niisiis, maaomanduslike suhete alusel eksisteeris Eesti külas enne Oktoobrirevolutsiooni terav vastuolu suur-maaomanike-mõisnike ja maata talurahva ning maad kasutavate, kuid seda mitteomavate rentnike vahel. Renditalupojad olid elavalt huvitatud mõisnike suurmaaomandi likvideerimisest ja maa tasuta üleandmisest neile.

Niisugused olid põhijoontes klassistruktuur ja sotsiaalsed vahekorrad Eesti külas enne Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni.

6. Töölisklassi ekspluateerimise tugevnemine, klassivõitluse teravnemine ja revolutsioonilise liikumise tõus sõja ajal. Veebruarirevolutsioon Eestis

Sotsialistliku revolutsiooni objektiivsete eelduste hulgas on oluline tähtsus töölisklassi majanduslikul olukorral. Rõhutades seda, kirjutab V. I. Lenin: «Revolutsiooni võivad teha ainult massid, keda panevad liikuma sügavad majanduslikud vajadused.»¹⁰¹

Kapitalismile omane sügav antagonism töö ja kapitali vahel ilmnas kõige teravamalt sõja ajal, kui üheaegselt kapitalistide kasumite rekordilise suurenemisega riigikassa ja töörahva arvel, halvenesid järsult tööliste elutingimused, langes reaalpalk, tõusis tööintensiivsus, süvenes töölisklassi absoluutne ja relatiivne vaesumine.

Töölisklassi madal elatustase Venemaal sundis Venemaa kõigist rahvustest töölisi ühinema oma majanduslikus ja poliitilises võitluses vene ja välismaise kodanluse vastu. Juba enne sõda aktiveerus töölisklassi majanduslik ja poliitiline võitlus, tõusis uus revolutsioonilise liikumise laine.

Eesti töölised tuginesid revolutsioonilises võitluses venalikule vene töölisklassile. Esimese maailmasõja ajal, seoses metallitöötlemise tööstuse arenemisega Eestis, suurenes vajadus kvalifitseeritud metallitööliste järele

¹⁰¹ V. I. Lenin. Teosed, II. kd., Tallinn, 1952, lk. 392.

ja sedamööda suurenes Eestis ka vene rahvusest tööliste arv. 1917. aasta aprillis oli veerand Tallinna elanikest vene rahvusest. Eesti proletariaadi read täienesid klassiteadlike, klassilahingutes karastatud võitluskaaslastega, kes lülitusid siin aktiivselt võitlusse tsarismi, kapitalistide ja mõisnike vastu. Kõigi tsaarivalitsuse poolt rõhutatud rahvaste proletariaat internatsionaalses liidus ühendas vene proletaarlaste juhtimisel oma jõu tsarismi, mõisnike ja kodanluse kukutamiseks.

Sõja ajal kasvas arvuliselt Eesti proletariaat ja tema teadlikum osa — tööstusproletariaat. 1917. aastal töötas üksnes suurtööstuses 48 000 inimest. Peale selle töötas Tallinnas merekindluse ehitus- ja kindlustustöödel umbes 13 000 töolist.¹⁰² Kuigi sõja ajal vähenes käsitööliste ja väikeettevõtete tööliste arv, kasvas suurtööstuses tööliste arv kiiremini, mille tulemusena tööstusproletariaat tervikuna arvuliselt suurenes. Enamus suurtööstuse töölistest oli kontsentreeritud Tallinna, kus asusid sõjatööstusliku iseloomuga suurettevõtted. Tallinnas töötas suurtööstuses enne Oktoobrirevolutsiooni umbes 27 000 töolist ehk üle poole suurtööstuse tööliste arvust Eestis.

Sõja ajal muutus tööstusproletariaadi koosseis. Esiteks põhjustasid seda muudatused tööstusharude struktuuris. Tõusis metallitööstuse ja koos sellega ka metallitööliste osatähtsus tööstustööliste hulgas. Teiseks olid muudatused tingitud meestööliste mobiliseerimisest sõjaväkke, mille tulemuseks oli naiste ja laste tööjõu osatähtsuse tõus tööliste hulgas. Nii suurenes Eesti suurtööstuses (mittetäielikel andmeil) naiste ja laste osatähtsus sõja ajal järgnevalt:

	osatähtsus %-des		
	mehed	naised	lapsed ja alaealised
1914. a.	57,5	32,1	10,4
1915. a.	56,6	33,0	10,4
1916. a.	56,5	33,3	10,2
1917. a.	50,9	36,9	12,2

¹⁰² M. Petrov, Balti laevastiku meremeeste osavõtt võitlusest nõukogude võimu eest Eestis 1917. aastal, Tallinn, 1957, lk. 30.

Peaaegu pool suurtööstuse töolistest olid naised, lapsed ja alaealised.

Tööstusproletariaadi koosseisus põhjustas muutusi ka linna ja maa väikekodanliku elemendi valgumine riiklikke sõjalisi tellimusi täitvatesse ettevõtetesse, kes pugesis sinna mobilisatsioonist kõrvalehoidmise eesmärgil. Samuti muutus tööliste rahvuslik koosseis peamiselt Lätist evakueeritud tööliste arvel.

Tööstusproletariaadi koosseisu muutumine sõja ajal seadis bolševike ette ülesande tugevdada võitlust väikekodanliku ideoloogia ja väikekodanluse parteide — menševike ja esseeride vastu, kes püüdsid laiendada oma mõju vähese klassiteadlikkusega tööliste hulgas.

Tööstusproletariaat kannatas sõja ajal kõige ohjeldamatuma ekspluateerimise all. Ekspluateerimise tugevnenine väljendus drakoonilistes seadustes, mis kehtestati töölisliikumise mahasurumiseks ja seadsid sisse töölistele sunnitöö režiimi, tööintensiivsuse tõusus, reaалpalga languses ja elukalliduse kohutavas tõusus, tootluskriisis, mis ähvardas tööliklassi kohutava näljahädana ja paljudes teistes nähtustes, mis on summeeritavad ühes näitajas — ekspluateerimisastme tõusus.

Tallinnas kui Eesti suurimas tööstuskeskuses Esimese maailmasõja ajal kuulutati 50 versta raadiuses välja piiramisseisukord. Tegelik võimutäius läks merekindluse komandandi kätte. 9. augustil 1914 andis Merekindluse komandant käsu, millega keelati Tallinna laevaehitustehaste töölistel streigid, töö omavoliline katkestamine ja Tallinnast loata lahkumine. 15. augusti 1914 käskkirjaga keelati tänavademonstratsioonid ja manifestatsioonid. Igaks koosolekuks tuli taotleda luba politseilt. Poliitilised streigid keelati. 29. augustil 1914 antud käskkirjaga keelati sõjalisi tellimusi täitvate ettevõtete töölistel omavoliline töökoha vahetamine. Töölised kuulutati mobiliseerituiks ja allutati süütegudes sõjakohtule. Kõiki tähtsamaid tööliküsimusi kooskõlastati merekindluse komandandiga. Näiteks kui 1916. aastal algas Tallinna ettevõtete seadusega lubatud töölisvanemate valimine, siis kindluse komandant teeb ettepaneku seda mitte teha, märkides oma kirjas järgmist: «... kuna töölisvanematele on antud õigus kokku kutsuda oma valijaid mitmesuguste küsimuste arutamiseks, mis puudutavad töö- ja elutingimusi, siis ei ole see soovitav (mõeldakse töölisvanemate vali-

mist — A. K.), sest see võiks viia tehaste laostamisele.»¹⁰³

Kehtestades sisuliselt sunnitöö režiimi ülaliseloomustatud töolisvastaste korraldustega, jäeti ettevõtjatele kapitalistidele vabad käed tööliste suhtes, eriti aga nende tööliste suhtes, kes olid sõjaväekohuslased. Kodanlus kasutas seda selleks, et tsaari sõjaväe- ja tsiviilvõimude otsesel kaasabil avalikult pikendada tööpäeva, likvideerida puhkepäevad, vähendada palka, ignoreerida tööliste õigustatud nõudmisi.

Seega asus kodanlus sõja ajal laial rindel avalikule pealetungile tööliklassi poolt varem kättevõidetud saavutuste äravõtmiseks, ekspluateerimise tugevdamiseks ja kasumite suurendamiseks.

Ekspluateerimise tugevnemine väljendus eelkõige tööpäeva ja töönädala pikendamises. Kui enne sõda kestis tööpäev suuremas osas ettevõtetes 10—10½ tundi, reeglilis muutunud ületunnitöö tõttu aga kuni 11—12 tundi ja töönädal 66—72 tundi, siis sõja ajal oli suuremates ettevõtetes tööpäev 12—14 tundi (laevaehitustehastes harilikult 14 tundi koos ületundidega) ja töönädal, mis pikenes veel pühapäeva muutmiseга tööpäevaks, 84—98 tundi. Ettevõtetes, kus töötati mitme vahetusega, oli tööpäev harilikult 12 tundi. Sõja ajal viidi sisse paljudes ettevõtetes, mis hakkasid täitma sõjalisi tellimusi, mitme vahetusega töö. Juba enne sõda püüdsid ettevõtjad mööda hiilida nõuetest, järgida seadusandlikult kindlaksmääratud tööpäeva pikkust, kuid sõja ajal pikendati tööpäeva juba varjamatult, põhjendades seda sõja olukorraga, «isamaa kaitsmise» huvidega ning isegi tööliste huvide kaitsmisega. Näiteks Viljandi Linamanufaktuuri omanikud põhjendasid tööpäeva pikendamist ja öötöö sisseseadmist järgmiselt: «... kõik toiduained on kahekordselt kallimad ja töölised hariliku teenistusega ei saa rahuldavalt toituda. 1/3 meie töolistest on aga meie kodumaa kaitsjate naised, kes peavad ülal pidama oma perekondi.»¹⁰⁴ Pole midagi öelda, hea «hoolitsus» kodumaa kaitsjate perekondade eest!

Koos tööpäeva pikenemisega tõusis töö intensiivsus. Venemaa nõrgalt arenenud masinaehitustööstus ei kind-

¹⁰³ ENSV RAKA, f. 206, nim. l, s.-ü. 228, l. 61.

¹⁰⁴ ENSV RAKA, f. 558, nim. l, s.-ü. 82, l. 23.

lustanud juba enne sõda oma maa tööstust tööstuslike seadmetega. Sõja ajal ei olnud hoopiski võimalik põhi- kapitali uuendada. Sellepärast omandasid ülekaalu absoluutse lisaväärtuse tootmise meetodid. Tööintensiivsuse suurendamine muutus üheks tähtsamaks toodangu ja lisaväärtuse suurendamise teeks. Samaaegselt seati sisse seal, kus see oli võimalik, tükitöö. Tükitöö puhul tööintensiivsus märgatavalt tõusis. Näiteks Balti manufaktuuri ketrusosakonnas viidi 1916. aasta aprillis töölised üle tükitööle. Tükitöö normid olid aga tunduvalt kõrgemad kui päevane ajanorm, mistõttu tööliste palgad langesid. See kutsus esile streigi. Sadade viisi saabus vabrikuinspektoritele kaebusi tööintensiivsuse tõusu ja palga langemise kohta. Näiteks Balti manufaktuuri töölised Leena ja Katta Jant oma kirjas vanem-vabrikuinspektorile 1915. aasta septembris kaebasid, et neid vallandati pärast seda, kui nad protesteerisid nende kasutamise vastu tööl, mida varem tegid 5 töolist, nüüd pidi aga tegema üks.¹⁰⁵

Tööintensiivsuse suurendamine halvendas tööliste materiaalset olukorda, nõudes senisest palju rohkem vahendeid tööjõu taastootmiseks.

Sõja ajal langes järsult tööliste elatustase, süvenes relatiivne ja absoluutne vaesumine. Selle üheks tähtsamaks näitajaks oli reaалpalga tunduv langemine.

Reaалpalga dünaamika uurimine iseloomustataval perioodil on raskendatud statistiliste andmete ja arhiivimaterjalide puudulikkuse tõttu. Teadaolevad andmed nominaалpalga ja elatusvahendite hindade kohta võimaldavad siiski teatud ülevaate saamist. Vabrikuinspeksiooni andmeil muutus Eestimaa kubermangus tööliste nominaалpalk esimestel sõja-aastatel järgmiselt (vt. tabel 33).

Neist andmeist nähtub, et 1915. aastal oli tööstustööliste nominaалpalk Eestimaa kubermangus suurenenud 1913. aastaga võrreldes keskmiselt 58 protsenti. Seda tuleb panna sisuliselt metallitööliste palga tõusu arvele, kelle palk suurenes 73 protsenti ja kelle osatähtsus tööliste üldarvus järsult kasvas. Metallitööliste palk oli kõrgem, kuna seal töötas suhteliselt suurem arv kvalifitse-

¹⁰⁵ ENSV RAKA, f. 206, nim. Al, s.-ü. 337, l. 102.

Tööstustöölise palk Eestimaa kubermangus aastail 1913—1915

Tööstusharu	Aastapalk rublades			
	1913. a	1914. a.	1915. a.	1915 a., võrreldes 1913. a. %
metallitöötlamine	450	573	779	173
puuvillatööstus	270	265	301	112
paberi- ja polügraafia- tööstus	414	406	578	140
mehaaniline puidutöötle- mine	376	443	570	152
mineraalide töötlemine	287	521	528	150
keemiatööstus	351	405	499	142
keskmine kubermangus	331	393	522	158

ritud töölisi ja meestöölisi, kelle palk oli kõrgem liht-
töölise ja naistöölise palgast. Puuvillatööstuses, kus
olid suures ülekaalus naistöölised ja alaealised, oli
keskmine palk madalam. Samuti ei vähendanud mobili-
satsioon siin tööjõu pakkumist, mis teistele tööstusharu-
dele mõju avaldas.

1916. aasta kohta üldistatud andmed kogu Eesti või
Eestimaa kubermangu ulatuses puuduvad. Olemasolevad
andmed võimaldavad järeldada, et 1916. aastal tõusis
nominaalpalk keskmiselt 25 protsenti. Seega võime järeldada,
et sõja ajal tõusis suurtööstuses töölise nominaal-
palk keskmiselt 75—85 protsenti. (Moskva tööstusrajoonis
tõusis keskmine palk 86 protsenti.) Üksikutes tööstus-
harudes esines sellest kõrvalekaldumisi. Metallitööstuse
ettevõtetes suurenes palk enam kui suuremaid sõjalisi
tellimusi mittetäitvates, teistes tööstusharudes. Näiteks
Vene-Balti laevaehitustehases oli 1916. aastal keskmine
päevapalk 4,76 rubla¹⁰⁷, Kreenholmi manufaktuuri nais-
töölistel 0,95—1,1 rubla ja meestöölistel 1,2—1,4
rubla¹⁰⁸, s. o. 3—4 korda madalam. Väiksemate ettevõ-

¹⁰⁶ Статистический сборник за 1913—1917 гг., Вып. I, lk. 118—121.

¹⁰⁷ ENSV RAKA, f. 209, nim. 1, s.-ü. 125, l. 181.

¹⁰⁸ ENSV RAKA, f. 206, nim. A1, s.-ü. 344, l. 26—29.

tete töolistel olid üldiselt madalamad palgad. Seoses tarbeesemete ja toiduainete hindade kiire tõusuga ning töoliste elutingimuste järsu halvenemisega, mis kutsus töoliste hulgas esile tõsise rahutuse, viidi sõja ajal sisse nn. sõjalisatasu. Selle suurus oli alates 25. septembrist 1916 Tallinna rajooni Tehaste Nõupidamise otsuse põhjal järgmine: õpilastele 3 kopikat tunnis, vallalistele 6, abielus lasteta töolistele 8, abielus töolistele ühe lapsega 9, kahega 10, kolmega 11 jne. kopikat tunnis.¹⁰⁹ Kuid see ei kompenseerinud kuigi palju tarbeesemete ja toiduainete hindade tõusust tingitud elukalliduse tõusu. Nominaalpalga tõus sõja-aastail ei väljenda töölisklassi olukorra paranemist, vaid vastupidi, selle halvenemist. Samaaegselt nominaalpalga tõusuga langes reaalpalk, kuna hinnad tõusid eriti kiiresti 1915. aasta lõpust alates. Turuhindu mõjutas ohjeldamatu spekulatsioon, hindade takseerimine, ebakorrapärane kaupade transport ühest rajoonist teise ja paljude tarbekaupade, mida varem veeti sisse välismaalt, puudus, samuti paberraha inflatsioon. 1917. aastaks langes rubla ostujõud sõjaeelsega võrreldes 3 korda.¹¹⁰ Elanikkonna tarbimine vähenes esimesel sõja-aastal 25, teisel 43 ja kolmandal 52 protsenti.¹¹¹

Toiduainete ja tähtsamate tarbeesemete hinnad olid 1917. aasta alguseks Tallinna Vabrikute-Tehaste Teenistujate Delegaatide Nõukogu andmeil tõusnud järgmiselt:¹¹²

		Hind kopikates		
		1914. a.	1917. a.	%
leib	nael	3,5	8	280
piim	toop	10	35	350
või	nael	250	250	625
kartul	mõõt	40	200	500
liha	nael	20	100	500
heeringas	„	10	60	600
suhkur	„	12	30	250
tee	„	200	600	300
riietus		40 rubla	200 rubla	500
jalatsid		10 „	50 „	500

¹⁰⁹ ENSV RAKA, f. 208, nim. 1, s.-ü. 109, l. 150.

¹¹⁰ Россия в мировой войне 1914—1918 года (в цифрах), lk. 6.

¹¹¹ Sealsamas.

¹¹² ENSV RAKA, f. 1804, nim. 2, s.-ü. 6902, l. 278.

Hindade spekulatiivne ja inflatsiooniline tõus halvendas järsult tööliste materiaalsel olukorda ja muutis selle 1917. aastaks juba väljakannatamatuks.

Kaubahindade tõus oli reaalsalga langemise tähtsamaks põhjuseks. Kuid peale selle suurenesid ka tööliste väljaminekud kommunaalteenustele, korteriüüriks, suurenesid maksud.

Kui võtta tähtsamate toidu- ja tarbekaupade hindade üldindeksi baasiks 1913. a. = 100, siis 1917. aasta alguseks oli indeks tõusnud 440-le. Võrdluseks olgu märgitud, et Linnade Liidu Statistikabüroo andmeil oli Venemaal hindade indeks tõusnud 1917. aasta 1. aprilliks 480-le. (1913—1914=100).¹¹³

Võttes arvesse tööliste nominaalsalga tõusu, hindade tõusu ja seda, et toidu- ja tarbekaupade osatähtsus tööliste büdžetis oli ca 70 protsenti ja rohkem, samuti pidades silmas korteriüüri tõusu ja muude väljaminekute suurenemist sõja ajal, langes meie arvestuse kohaselt tööstustööliste reaalpalk sõjaeelsega võrreldes 1917. aasta alguseks umbes 40 protsenti. Niisugune ulatuslik langus mõjus järsult tööliste majanduslikule olukorrale, revolutsioniseeris tööliklassi.

Kui juba enne sõda tööliste palk vaevalt kindlustas elatusmiinimumi, siis sõja ajal suurenes vahe veelgi. 1917. a. jaanuaris oli Tallinna laevaehitustehaste töölisesindajate poolt tagasihoidlikult kalkuleeritud elatusmiinimum 5-liikmelisel töölisperekonnal järgmine:¹¹⁴

toiduained	253,80 rbl.	54,6%
riietus ja jalatsid	114,00 „	24,6%
korter, küte, valgustus	33,00 „	7,1%
kommunaalteenused	24,00 „	8,4%
kultuurilised vajadused	39,00 „	5,3%
kokku		100,0%

Üksiktöölisel oli samade arvestuste järgi elatusmiinimum 228 rubla. Mõlemal juhul ei ole elatusmiinimumi hulka arvestatud vanemate või vendade ja õdede toetamist või ülalpidamist, mingisuguseid makse, arstiabi, majapidamistarvete muretsemist, hoiuseid töövõime kaotamise puhuks. Seega piirdub antud kalkulatsioon peaa-

¹¹³ «Промышленность и торговля» № I, 1917, lk. 4.

¹¹⁴ ENSV RAKA, f. 209, nim. I, s.-ü. 143, l. 51.

aegu ainult töölise ja töölisperekonna füüsiliste ja vaimsete äärmiselt minimaalsete vajaduste rahuldamisega.

Tööliste kõige kõrgem kuupalk 166,5 rubla oli Vene-Balti tehases, enamuses Tallinna tehastes aga palju väiksem. Järelikult sõjatehase kvalifitseeritud töölise palk kattis vaid 36 protsenti töölisperekonna elatusmiinimumist. Vallaline tööline sai ainult 73 protsenti üksiktöölise elatusmiinimumist. Seega tekib töölise palga võrdlemisel elatusmiinimumiga suur vahe. Palk kindlustas hädavaevalt tööjõu füüsilist taastamist. Reaalpalga langus viis töölisklassi selle äärmise piirini, mida Marx nimetas kerjuslikuks, minimaalseks tööjõu väärtuse piiriks, millest allapoole on tööjõu taastootmine asetatud üldse ohtu.

Toiduainete ja tarbeesemete hindade peadpööritava tõusuga kaasnes 1917. aasta alguses ikka rohkem ja rohkem ennast tundaandev toiduainete puudus. Selleks et kindlustada vähemalt sõjatööstuse ettevõtete tööliste varustamist minimaalse hulga toiduainetega, hakati neile toiduaineid müüma töökohal ka seal, kus varem vabrikupoode ei olnud. Töölised oma kaebustes vabrikuinspektoreitele märkisid aga, et vabrikupoodides müüdavad toiduained on tihti riknenud, müüjate käitumine jäme jne. Sama kinnitab ka oma ettekandes vanemvabrikuinspektorile 16. juulil 1915 Eestimaa kubermangu arstlik inspektor, kes konstateerib mitmel pool epideemiade levimist tööliste hulgas, mida on põhjustanud riknenud toiduainete kasutamine. Näiteks Vene-Balti tehase ühiselamutes möllas skorbuut. Samast vabrikupoest müüdud toiduained olid riknenud ja toiduks kõlbmatud.¹¹⁵ Ajaleht «Kiire» kirjasaatja teatas Lutheri vabrikust, et iga 100 haigekassa liikme kohta oli 50 haigestumist. 15 protsenti haigestumistest olid halbadest toitlusoludest tingitud kõhuhaigused ja 21 protsenti reumatism, mille põhjus oli halbades korterioludes.¹¹⁶ Töölised ei saanud tihti arstiabi või ei jõudnud selle eest tasuda. Nii kirjutab «Kiir»: «Mis meil kõige valusamalt ennast tunda annab, on korratu abiandmine õnnetuse ja haiguse korral. Arstirohuks on meil ainult peavalu pulber ja kastoor-õli. Raskemate haiguste korral kirjutatakse kolmeks päevaks koju.»¹¹⁷

¹¹⁵ ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 272, l. 41

¹¹⁶ «Kiir», 18. märts 1917.

¹¹⁷ «Kiir», 22. märts 1917.

Halvenesid korteriolud. Majaomanikud tõstsid korteriüüri. Üür tõusis ka ühiselamutes ja ettevõtete tööliselamutes. Sõja ajal ettevõtted tööliselamuid ei remontinud. Mitmel pool muutusid elamistingimused peaaegu väljakannatamatuiks. Näiteks Boeckeri tehase töölised kaebasid vabrikuinspektorile saadetud kirjas, et vabrikuelamutes on korterid niisked, katused lasevad vihma läbi, küttega on administratsioon kokkuhoidlik, mistõttu korterites on külm, korterid on pikemat aega remontimata.¹¹⁸ Ajalehes «Kiir» kirjeldatakse Port-Kunda tsemendivabriku tööliste korteriolusid:

«... põrand on tsemendist, seinad märjad ja hallitanud, kuna mõnes kohas uksi ka õieti ees ei ole. Iseäranis viletsad on poissmeeste korterid. Esimesena kuhusse läksime, oli põdrakuuri nime all poissmeeste kasarm, pealt vaadates kui heinaküün. Läksime tuppa. Sülda 8—10 tuba igatpidi suur, paar pisikest akent. Tükki kolmkümmend magamislavasid, kõik kohad põhku täis. Põrand aukline; pimedas võid jala murda ja pea vastu toepostisid ära tõugata (postid pandi alla, et lagi maha ei kukuks). Teine niisugune on tähetorni nime all suur kahekordne küün, mille pealmine kord viimasel ajal kinni pandud, sest alumisel korral ei juletud siis elada kui peal ka elati; majalogu on kokkulangemisel.»¹¹⁹

Niisugused näited ei olnud üksikud. Samasuguselt isoleerimustasid oma elamistingimusi Sindi vabriku, Kreenholmi manufaktuuri ja paljude teiste ettevõtete töölised.

Samal ajal kui tööliste materiaalne olukord järsult halvenes, suurenes kodanlaste rikkus ja jõukus. Kapitalistid lõikasid mitte ainult suuri kasumeid töölisklassi ekspluaateerimise teel otseselt tootmissfääris, vaid ka mitmesuguste mahhinatsioonidega riiklikelt tellimustelt riigikassa arvel. Peale selle rikastus eesti maa- ja linnakodanlus eriti kiiresti spekulatsiooni teel, mis oli eesti kodanluse üheks tähtsamaks tegevusalaks sõja ajal ja eriti enne revolutsiooni.)

Tugevnes kapitalistide omavoli tööliste üle. Riigivõimude vahelesegamine tootmisse, tööjõu kinnistamine töö-

¹¹⁸ ENSV RAKA, f. 1804, nim. 2, s.-ü. 226, l. 77.

¹¹⁹ «Kiir», 7. aprill 1917.

kohale, streigiliikumise mahasurumine sõjaväevõimude abiga — need monopolistlikule riigikapitalismile omased momendid kindlustasid enneolematult soodsad tingimused töölisklassi ekspluateerimiseks.

Rohkearvulistes kaebustes ja avaldustes, mis saadeti vabrikuinspektoritele, kaebasid töölised kapitalistide ja nende poolt määratud administratsiooni omavoli üle, kes käitusid töölistega jõhkralt, vallandades jalamaid kõige väiksemagi eksimuse eest.

Töölised vastasid omavolile protestidega ja streikidega, mõnel juhul õiendati arved vihatud meistrite ja ülevaatajatega isegi kohapeal. Näiteks juulis 1916 teatas Balti manufaktuuri politseiagent, et töölised kavatsevadmeister Vahmanni kotti ajada, kuna see oma jämeda käitumisega on välja kutsunud tööliste viha.¹²⁰

Niisiis tugevnes sõja ajal ennenägematult kapitali akumulatsiooni üldise seaduse toime. Progresseerus kiirema tempoga proletariaadi absoluutne ja relatiivne vaesumine. Täiesti kohase iseloomustuse andis niisugustele nähtustele Marx oma «Kapitalis», kus ta kirjutas: «Niisiis, rikkuse akumulatsioon ühel poolusel on samal ajal viletsuse, tööväeva, orjuse, harimatuse, metsistumise ja moraalse degradatsiooni akumulatsioon vastaspoolusel, s. o. selle klassi poolel, kes toodab omaenda produkti kapitalina».¹²¹

Sõda tekitas töörahvale loendamatu kannatusi. Miljonid sõjaväkke mobiliseeritud töölised ja talupojad olid sunnitud valama verd mõisnike ja kapitalistide imperialistlike huvide eest. Nagu eespool iseloomustatud töölisklassi majanduslikust olukorrast järeldus, halvenes see sõja ajal tohutult. Kasutades monopolistliku riigikapitalismi süsteemi, aktiveerisid kapitalistid peale tungi töölisklassile, tugevdasid ekspluateerimist eelkõige absoluutse lisaväärtuse tootmise meetodite rakendamisega, nagu tööpäeva pikendamine, tööintensiivsuse suurendamine, reaalpalka alandamine, odava naiste ja laste tööjõu ulatuslikum kasutuselevõtmine. 1915. aasta märtsis andis valitsus määruse naiste ja laste tööjõu kasutamiseks kaevandustes ja tervist kahjustavatel töödel.

¹²⁰ ENSV RAKA, f. 206, nim. Al, s.-ü. 337, l. 101.

¹²¹ K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn 1953, lk. 561.

Samas kinnitati ka seadus naiste ja laste öötöö lubamisest.

Ülemäära pikk ja kurnav tööpäev, viletsad, antisanitaarsed elamistingimused põhjustasid sagedasi haigestumisi, epideemiaid ja lühendasid tööliste eluiga. Ohutustehnika reeglite rikkumise tõttu sagenesid tööõnnetused ja suurenes töövigastuste arv. Paljud kaotasid enneaegselt töövoime, kuid enamusel juhtudel jäid nad ilma igasugusest kompensatsioonist administratsioonilt ja heideti tänavale.

1915. aasta kevad-suvised sõjalised lüüasaamised kiirendasid revolutsioonilise kriisi küpsemist kogu Venemaal ja samuti ka Eesti osas. Eestis arenes 1915. aastal pärast 1914. aasta kevade ja suve sõjaeelset võimsat streigiliikumist uus streigiliikumise laine. 1915. aastal oli Eestis 15 streiki üle 10 000 osavõtjaga.¹²²

1915. aasta streikide esiridades asusid Tallinna metallitehaste töölised ja eriti Dvigateli ning Volta töölised, kus bolševike organisatsioonid olid tugevamad ja tööliste klassiteadvus kõrgem. Enamus streikidest olid majandusliku iseloomuga, taotledes palga tõstmist ja töötingimuste parandamist. Esines streike, mida kutsusid esile toiduainete ja eriti leiva puudus.

1915. aasta augustis võtsid Tallinna laevatehaste töölised bolševike initsiatiivil vastu protestiresolutsiooni valitsuse omavoli vastu. Selles resolutsioonis avaldasid töölised protesti ka IV riigiduumi sotsiaaldemokraatliku fraktsiooni saadikute väljasaatmise vastu. Resolutsioon nõudis väljasaadetud saadikute täielikku amnesteerimist, sõna-, koosolekute- ja trükivabadust. See oli Tallinna tööliste esimeseks poliitiliseks väljaastumiseks pärast sõja algust.

Enamus streike Eestis toimus sügiskuudel. Streikidest võttis osa 1915. aastal umbes $\frac{1}{5}$ töölistest. Mõned streigid, nagu Kotšnevi vabriku naistööliste streik, mis kestis 6 päeva, ja 1. detsembril Vene-Balti tehases toimunud streik, mis kestis 4 päeva, paistsid silma erilise visaduse ja järjekindlusega. Enamus streikidest lõppes edukalt, tööliste nõudmiste rahuldamisega.

¹²² Статистический сборник за 1913—1917 гг., Вып. I; Большевистские организации Эстонии в период мировой империалистической войны и второй революции в России (июль 1914 года — март 1917 года), Рукопись, лк. 38.

1915. aasta streike Eestis võib lugeda uue revolutsioonilise laine tõusu tunnuseks Eestis pärast 1914. aasta sõjaeelseid streike. Nad olid osaks ülevenemaalise revolutsioonilise liikumise tõusust.

1916. aastal puhkes streigiliikumine pärast 1915. aasta ettevalmistavat perioodi võimsa jõuga. 1916. aasta streigiliikumine erines 1915. aasta streikidest suurema organiseeritusega ja selles oli rohkem tunda bolševike juhtivat ning suunavat mõju. 1916. aasta streigid paistsid silma enneolematu massilisusega ja visadusega, otsustavuse ning kartmatusega, hoolimata tsaarivõimude ähvardustest karistada streikijaid kui riigireetjaid, saata aktiivsemad töölised asumisele, mobiliseerida sõjaväkke, kuulutada välja lokaudid jne. Streigiliikumine saavutas 1916. aastal niisuguse ulatuse nagu see oli olnud 1905. aasta revolutsiooni ajal, ületades isegi maailmasõjaeelse revolutsioonilise liikumise tõusu taseme. Võrdluseks toome andmed streikide kohta eelmistel aastatel: ¹²³

	streikide arv	osavõtjate arv (tuh.)
1914. a. (sõja alguseni)	79	27,7
1915. a.	15	10,3
1916. a.	28	28,1

Streigiliikumise hoogsus sundis kodanlust enamikul juhtudel rahuldama streikijate nõudmisi.

1916. aasta streigiliikumine näitas, et revolutsiooniline kriis, mis küpses kogu Venemaal, oli ka Eestis saavutanud erilise teravuse. Sotsiaalsed ja majanduslikud vastuolud, vastuolu töö ja kapitali vahel kui kapitalismi põhilise vastuolu üks avaldumisvormidest oli siin eriti terav, kuna tööliste kontsentratsioon saavutas sõja ajal eriti kõrge astme ja tööliklassi osatähtsus elanikkonnas oli küllaltki suur. 1916. aasta streigid esinesid peamiselt Eesti suuremates tööstuskeskustes Tallinnas ja Narvas, kuhu oli kontsentreeritud sõjalisi tellimusi täitev Eesti suurtööstus. Teistes Eesti linnades asuvates suurtööstusettevõtetes oli tööstustööliste koosseis sõja ajal täienenud suure hulga väikekodanliku elemendiga, kes, arvestades

¹²³ Статистический сборник за 1913—1917 гг., Выпуск I; ENSV RAKA, f. 206, nim. A1, s.-ü. 177, 284, 332, 344; f. 209, nim. 1, s.-ü. 143.

töölise vähesust nendes linnades, paralüseeris teatud määral töölisklassi streigiliikumise aktiivsust.

Streigiliikumise ulatus ja massilisus ning poliitiline otsustavus sundisid tsaarivalitsust mobiliseerima jõude selle mahasurumiseks. 19. detsembril 1916 informeerib kaubandus-tööstusministeerium kohalikke võimuseid ministrite nõukogu otsusest ühendada kõik valitsusvõimude jõud selleks, et lõpetada streigiliikumine. Kuid selle liikumise põhjused olid sügavamad kui arvas tsaarivalitsus.

Klassivõitluse teravnemine, mida väljendas streigiliikumise tõus ja massiline iseloom 1916. aastal, peegeldas Venemaa majanduses küpsenud konflikti tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel. See väljendas kapitalismi põhilise vastuolu ennenägematut teravnemist ja revolutsiooni subjektiivsete tingimuste küpsemist. Ta näitas seda, et Venemaa töölisklass, sealhulgas ka Eesti töölised, olid omaks võtnud Lenini ja bolševike loosungi muuta imperialistlik sõda kodusõjaks. Selle loosungi praktiline teostamine pidi toimuma kõigepealt klassivõitluse ja massiliste poliitiliste ning majanduslike väljaastumiste taktika kaudu. Järjekindel klassivõitlus, massilised väljaastumised tsaarivalitsuse vastu valmistasid ette tsaarivalitsuse kukutamist, et sellega astuda esimene samm järgmiseks, kõige tähtsamaks, mille eeldused kujunesid kogu Venemaa majandusliku arengu rüpes, eriti kiiresti aga sõja ajal, s. o. teostada sotsialistlik revolutsioon, heites endalt kapitalistliku ekspluateerimise ikke jäädavalt.

1916. aasta streigid näitasid täie selgusega, et 1917. aastal läheb töölisklass vastu otsustavale võitlusele tsaarivalitsusega.

Ja tõepoolest, 1917. aasta jaanuari algus tõi kaasa revolutsioonilise liikumise uue võimsa tõusu. 9. jaanuari streik oli Venemaal kõige võimsam kogu sõja jooksul. Petrogradis võttis streigist osa kuni 200 000 inimest. Moskvast streikis kolmandik kõigist töölisest. 9. jaanuari streigid olid suureks tõukeks streigiliikumise hoogustamisel kogu Venemaal. Jaanuaris streikis 265 000 inimest, veebruaris 432 000 inimest. Enamus jaanuari streikidest, nimelt 389-st 228 olid poliitilise iseloomuga.¹²⁴

Toitluskriis, ettevõtete ebakorrapärane töö, ekspluatee-

rimise süvenemine, elutingimuste järjekindel halvenemine põhjustas rohkearvulisi majanduslikke streike. Kuid poliitiliste streikide ülekaal näitas, et töölisklass jõudis järeldusele, et üksi majanduslik võitlus ei suuda teda vabastada kapitalistlikust ekspluateerimisest, verevalamisest, näljast ja viletsusest. Töölisklass oli täis otsustavust teha lõpp vihatud tsaari isevalitsusele, mõisnike ja kapitalistide valitsemisele, mis lasus töörahval väljakannatamatu koormana.

Niikaua kui eesmärgina seisis revolutsioonilise liikumise teel tsaari monarhia likvideerimine, ühinesid sellega ka demokraatlikud ringkonnad ja liberaalne kodanlus, kes hellitas lootust lõigata revolutsiooni vilja.

Seega oli töölisklassi lähimaks strateegiliseks eesmärgiks tsarismi kukutamine ja demokraatlike vabaduste kehtestamine. Massiline streigiliikumine veebruaris viis rahvahulgad relvastatud ülestõusu suunas.

Menševike ja esseeride ning imperialistliku kodanluse katsed suunata revolutsioon neile soovitavasse «seaduslikkuse» raamidesse ei kandnud vilja. Töölisklass läks bolševike järel.

14. veebruaril streikis Petrograd. Petrogradi töölistega ühinesid Moskva ja teiste tööstuskeskuste töölised. Streikide, miitingute ja demonstratsioonide laine levis üle kogu Venemaa.

18. veebruaril alustasid Putilovi tehase töölised streiki, millele vastati lokaudiga. 23. veebruaril streikis Petrogradis 90 000 töolist. Toimusid rohkearvulised miitingud ja demonstratsioonid. 24. veebruaril streikis Petrogradis juba 200 000 töolist ja toimusid massilised miitingud. 25. veebruaril hõlmas Petrogradi üldstreik. Üldstreik kasvab üle relvastatud ülestõusuks, mida toetas sõjavägi, kes tuli tööliste poole üle. 26. veebruari verine kuritegu Petrogradi tööliste kallal kallast karika ääreni täis. 27. veebruari õhtul Tauria palee saali kogunenud Tööliste Saadikute Nõukogu võis konstateerida revolutsiooni võitu Petrogradis. Kuid samal ajal, ööl vastu 28. veebruari, otsustas Riigiduumaja Ajutine Komitee võtta võimu enda kätte. 2. märtsil teatati Ajutise valitsuse koosseis, mis oli menševike ja esseeridega eesotsas seisva Petrogradi Nõukogu ja kodanluse Riigiduumaja Ajutise komitee kokkuleppe

¹²⁴ ЦГИАЛ, ф. 23, оп. 27, д. 494, л. 6.

tulemus. Hinnates Veebruarirevolutsiooni omapära kirjutas V. I. Lenin: «Meie revolutsiooni äärmiselt tähelepanuväärne omapärasus seisab selles, et ta on loonud *kaksikvõimu*.» «Milles seisab kaksikvõim? Selles, et Aju-tise Valitsuse, *kodanluse* valitsuse kõrvale on kujunenud alles nõrk, embrüonaalne, kuid siiski tegelikult kahtle-mata olemasolev ja kasvav *teine valitsus*: tööliste ja sol-datite saadikute nõukogud.»¹²⁵

1917. aasta jaanuarikuu võimsa streigiliikumise Eestis avasid 3. jaanuaril Noblessneri laevatehase töölised. Streik kestis 5. jaanuarini.¹²⁶ 9. jaanuaril võtsid Tallinna töölised osa 1905. aasta 9. jaanuari ohvrite mälestami-seks kogu Venemaal toimuvast streigiliikumisest. 13. jaa-nuaril alustasid majanduslikku streiki Boeckeri laeva-tehase töölised. 16. jaanuaril hakkasid streikima ka osa Vene-Balti laevatehase töolistest, ülejäärgmisel päeval hõlmas streik aga juba kogu tehast, kus töötas sel ajal 7185 töolist. Streigiliikumine omandas juba ähvardava iseloomu. Merekindluse komandant andis käsu saata Vene-Balti tehase töölised valve all kindlustustöödele. Vanem-vabrikuinspektor oma salajases ettekandes kau-bandus-tööstusministeeriumile informeerib suure rahutu-sega, et: «... streigiliikumine Tallinna tehastes järjekind-lalt laieneb».¹²⁷ Vene-Balti tehase töolistega ühinesid 21. jaanuari hommikul Noblessneri tehase töölised. Streik lõppes alles 24. jaanuaril.¹²⁸

Veebruaris streikisid Dvigateli ja Boeckeri tehase töö-lised. Streigi põhjuseks oli leivapuudus, mis oli Tallinnas 23. veebruaril üldine. (23. veebruaril ei müüdnud Tallin-nas leiba.) Tööliste olukord muutus väljakannatamatuks. Häired ettevõtete töös, toiduainete puudus ja nälg olid viinud töölised äärmise piirini, ja nende kannatus oli kat-kemas. Kui Tallinna jõudsid teated Veebruarirevolutsi-ooni võidust Petrogradis, järgnesid ka siin otsustavad sündmused. 1. märtsil lõpetasid töö Boeckeri laevatehase töölised, 2. märtsil ei töötnud enam ükski Tallinna suu-rem ettevõtte. Toimusid miitingud ja demonstratsioonid. Revolutsioon levis üle kogu Eesti. 3. märtsil moodustati

¹²⁵ V. I. Lenin, Teosed, 24. kd., Tallinn, 1954, lk. 19.

¹²⁶ ENSV RAKA, f. 206, nim. Al, s.-ü. 354, l. 2.

¹²⁷ Sealsamas, l. 10

¹²⁸ ENSV RAKA, f. 1804, nim. 2, s.-ü. 1124, l. 91.

Tallinna Linna Töölise ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogu, valiti selle Täitevkomitee ja Presiidium. Täitevkomitee avaldas üleskutse rahvale, kutsudes rahvast pidama revolutsioonilist korda, ja teatas, et kõigi küsimuste ja ettepanekutega tuleb pöörduda Täitevkomitee poole. Märtsikuu esimesel poolel läks kogu Eestis võim tööliste ja sõjaväelaste saadikute nõukogude kätte. Kodanlik-demokraatlik Veebruarirevolutsioon võitis. Kuid teiselt poolt rakendas tööle oma valitsusaparaadi Ajutine Valitsus. Esseeride ja menševike reeturliku osa tõttu läksid võimufunktsioonid üle nõukogude käest Ajutise Valitsuse komissarile. Nii kujunes Eestis kaksikvõim, kus võimuaparaat kuulus kodanlusele, kuid töölised ja soldatid oma nõukogude kaudu olid revolutsiooni tegelikuks toeks.

Töölisklassi revolutsioonilist võitlust juhtis bolševike partei. Eesti bolševikud lähtusid oma revolutsioonilises tegevuses leninlikest juhistest. Sõja ajal tegid bolševikud Eesti tööliste hulgas sõjavastast selgitustööd, paljastades seda, mis peitub kodanluse ja sotsiaalšovinistide «patriootliku» isamaasõja loosungi taga. Bolševikud organiseerisid Eestis tööliste demonstreerimise šovinistlike väljaastumiste vastu, millega taheti mürgitada töölisklassi teadvust, mobiliseerides teda tsaari, mõisnike ja kodanluse huvides imperialistliku sõja pidamiseks. Bolševike organisatsioonid Eestis VSDT(b)P Tallinna, Narva ja Tartu komitee juhtimisel trükkisid ja levitasid lendlehti, milles kutsuti üles ette valmistuma ülestõusuks isevalitsuse kukutamiseks, demokraatliku vabariigi kehtestamiseks, 8-tunnilise tööpäeva sisseseadmiseks ja mõisamaade konfiskeerimiseks.

Kuna Eesti oli Põhjarinde kõige lähemaks tagalaks, siis töötasid Eesti bolševikud tihedas kontaktis kohalike sõjaväeosade ja laevastiku sõjameestega ning nende hulgas töötavate sõjaväelastest bolševikega. Eesti suuremas tööstuskeskuses — Tallinnas — lõi bolševike Tallinna komitee oma rühmad ja organisatsioonid tööstusettevõtete. Bolševikud ühendasid osavalt legaalse ja illegaalse töö vorme. Parteirakukesed ja illegaalsed ringid olid loodud ka Narva tööstusettevõtetes.

Töölisklassi materiaalse olukorra halvenemine revolüt-

sioneeris kõige laialdasemaid töölishulki ja kergendas bolševikel poliitilise töö teostamist tööliste hulgas. Bolševikud organiseerisid majanduslikke ja poliitilisi streike. Niisugustes ettevõtetes, nagu Dvigatel, Krull, Vene-Balti, Boeckeri, Noblessneri laevaehitustehased, Balti ja Kreenholmi manufaktuur, töötasid energilised bolševikud Villem Buk, J. Käspert, A. Urb jt. VSDT(b)P Tartu komitee tegi suurt tööd Tartu üliõpilaste, tööliste ja sõjaväelaste hulgas.

Seega olid Eesti bolševikud töölisliikumise eesotsas ja valmistasid tööliklassi ette otsustavaks ja lõplikuks heitluseks tsaari isevalitsusega. Kinni pidades proletarise internatsionalismi printsiipidest, tugevnes selles võitluses eesti ja vene proletariaadi vennalik liit, tänu millele võis eesti tööliste võitlus vilja kanda.

III peatükk

MAJANDUSE DEGRADATSIOON JA LAOSTUMINE AJUTISE VALITSUSE VÕIMU AJAL. SOTSIALISTLIKU REVOLUTSIOONI VÕIT

1. Kaksikvõimu majanduslikud abinõud. Töölisklassi võitlus 8-tunnilise tööpäeva ja palga tõstmise eest

Kodanlik-demokraatliku revolutsiooni võidu tulemusel kujunes ka Eestis samuti nagu kogu Venemaal kaksikvõim: kodanluse diktatuuri — Ajutise Valitsuse, tema kohalike võimuorganite ning proletariaadi ja talurahva diktatuuri — tööliste ja sõjaväelaste saadikute nõukogude omapärane läbipõimumine. Valitsusaparaat kuulus kodanlusele. 6. märtsil 1917 võttis endine Tallinna linna-pea Ivan Poska üle kubermangu asjaajamise. 30. märtsil liideti Ajutise Valitsuse otsusega Eestimaa kubermanguga Põhja-Liivimaa maakonnad. Lõuna-Eestisse määrati, asukohaga Tartus, kubermangukomissari abi. Revolutsioonilise rahva esinduseks olid töörahva ja soldatite (sõjaväelaste) saadikute nõukogud.

Kodanlik Ajutine Valitsus ja tema organid kohtadel ei suutnud lahendada ühtegi tähtsat ja olulist majanduslikku või poliitilist probleemi, mille eelnev majanduslik ja poliitiline arenemine oli päevakorda seadnud. Ajutise Valitsuse majanduspoliitika ja majanduslikud abinõud ei suutnud rahvamajandust välja viia degradatsiooni ja laostumise olukorrast, mis ilmnis selgelt pärast Veebruarirevolutsiooni. Ajutine Valitsus ei teinud midagi töörahva majandusliku olukorra kergendamiseks. Sellepärast pidi revolutsiooniline rahvas asuma oma majandusliku olukorra parandamisele, tööpäeva lühendamisele ja palga tõstmisele nõukogude kaudu.

Uheks esimeseks sammuks, mille astusid Nõukogud, oli 8-tunnilise tööpäeva sisseseadmine. Juba teisel Tallinna Tööliste ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogu koosolekul 4. märtsil võeti vastu otsus: «... kõigile Tallinna tehastele ja vabrikutele — 8-tunniline tööpäev sisse seada ja töölistele ette panna 6. märtsil tööle hakata.»¹ Samasugused otsused võeti vastu ka teiste linnade nõukogudes. 7. märtsil tegi Narva Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu ettepaneku Narva linna ja selle ümbruse tööstusettevõtete töölistele kehtestada 8-tunniline tööpäev, laupäeviti 6-tunniline, alaealistele aga (kuni 16 aasta vanuseni) 4-tunniline tööpäev. Ettevõtjatele tehti ettepanek välja maksta töölistele palk revolutsioonipäevade eest ja kõik töölisel, kes on vallandatud streikide jt. ettevõtjatega asetleidnud konfliktide pärast, võtta tingimata tööle tagasi.² 23. märtsil saatis Tartu Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu ringkirja ettevõtetes ettepanekuga kehtestada 8-tunniline ja laupäeviti 7-tunniline tööpäev.³

Kodanlus saboteeris igal võimalikul juhul neid korraldusi. Seal, kus töölisliikumine oli suhteliselt nõrgem, püüdsid kapitalistid säilitada endist tööpäeva pikkust. Näiteks Viljandist teatas märtsikuu lõpul «Kiire» korrespondent: «Kuna igal pool võitlust 8-tunnilise tööpäeva pärast peetakse, lühendasid meil herrad tööandjad tööpäeva 11 tunni pealt ainult 10 tunni peale. Pohli tikuvabrikus kestab aga tööpäev vanaviisi 11 tundi ja öötöö 10¹/₂ tundi».⁴ Mõnel pool, näiteks Kohila paberivabrikus, seati küll sisse 8-tunniline tööpäev, kuid alandati vastavalt ka palka.⁵

Vaatamata kodanluse vastupanule kehtestati valdavas enamuses tööstusettevõtetes märtsis-aprillis siiski 8-tunniline tööpäev.

Visamat võitlust tuli töölistel pidada palga tõstmise eest. Pärast Veebruarirevolutsiooni arenes eriti visa ja äge majanduslik võitlus tööliklassi ja kodanluse vahel, mis omandas laialdase streigivõitluse ja üldstreikide ise-

¹ «Tallinna Tööliste ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogu Teataja» nr. 1, 10. märtsil 1917.

² Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklik Keskarihiiv (ENSV ORRKA), f. R-1233, nim. 1, s.-ü. 14, l. 21.

³ ENSV RAKA, f. 558, nim. 1, s.-ü. 193, l. 6.

⁴ «Kiir», 28. märts 1917.

⁵ «Kiir», 30. märts 1917.

loomu, et sundida saboteerivat kodanlust järeleandmistele. Palga küsimus oli üheks kesksamaks tööliste ja kodanluse vahelise majandusliku võitluse küsimuseks.

15. märtsil arutas Tallinna TSS Nõukogu Täitevkomitee oma töösektiooni protokoll, millega määrati kindlaks minimaalsed päevapalgad sadama ehitusvalitsuse töölistele. Seejärel kinnitas Nõukogu päevapalga miinimumi kõigile Tallinna ettevõtetele, mis jõustus 1. maist 1917.

Paljudes suurettevõtetes hakkasid töölised oma initsiatiivil palgaküsimust reguleerima. Näiteks 15. märtsil arutati «Dvigateli» tehase töölisvanemate nõukogus palgaküsimust. Otsustati ära kaotada sõja aja lisamaksud ja tõsta nende võrra tükipalka. Tükitööhinnete väljatöötamiseks loodi komisjon. 16. märtsil arutati sama küsimust Lutheri vabriku töölisvanemate nõukogus, kus otsustati nõuda päevapalga alammäära määramist mees-tükitöölistele 5 ja päevatöölistele 4 rubla, naistöölistele vastavalt 3 ja 2,50 rubla. Püstitati nõudmine likvideerida naistööliste diskrimineerimine palga osas ja maksta võrdset tööd tegevatele naistöölistele sama palka kui meestöölistele.

Kodanluse enamus keeldus palka tõstmast. See sundis töölisi streike alustama. Vastukaaluks streikidele hakkas kodanlus sulgema tehaseid, koondama tootmist, vallandama töölisi. Streikidele vastas kodanlus varjatud ja avalike lokautidega. Näiteks 25. märtsil teatas Sindi manufaktuuri administratsioon vastuseks tööliste nõudmistele kehtestada 8-tunniline tööpäev ja tõsta palka, et tooraine puudusel vabrik suletakse.⁶ Töölised tegid aga kindlaks, et toorainet jätkub ja see ei ole vabriku sulgemise tõeliseks põhjuseks. Nüüd ei õnnestunud kodanlastel enam alati ignoreerida tööliste õigustatud nõudmisi. Eriti iseloomulik oli Narva trükitööliste järeleandmatu võitlus, kes 11. aprillil kuulutasid boikoti kõikidele Narva trükikodadele, kuni nende majanduslikud nõudmised rahuldatakse.⁷ Narva trükitööliste monoliitne väljaastumine lõppes maikuus tööliste võiduga.

Tähelepanuväärne oli see, et streigiliikumine haaras ka väikeettevõtete ja töökodade töölisi, kes olid nõrgemini

⁶ ENSV RAKA, f. 558, nim. 1, s.-ü. 193, l. 14.

⁷ «Kiir», 17. aprill 1917.

organiseeritud. Nii streikisid tiseritöökodade töölised, viiliraiujad jt. Viilitöölise streik oli eriti visa. Streik algas 15. mail, kui keelduti rahuldama tööliste nõudmist 50 protsendi palgalisa osas. Streik lõppes alles 7. juunil tööliste nõudmiste rahuldamisega.

149. Pärast Veebruarirevolutsiooni oli streigiliikumine organiseeritum ja sihikindlam. Seda soodustas tööliste ühinemine ametiühingutesse, milliseid pärast Veebruarirevolutsiooni hakati aktiivselt organiseerima. Juulikuul lõpul kuulus ametiühingute keskbüroosse juba 21 ametiühingut 19 204 liikmega. Vabriku-tehasekomiteed ehk töölisvanemate nõukogud eesotsas bolševikega tegid organiseerimise alal ära suure töö. Esseeride ja menševike initsiatiivil Tallinna TSS Nõukogu 22. märtsi otsuse alusel loodud nn. lepituskogad, milliste ülesandeks oli ettevõtete omanike ja tööliste vaheliste konfliktide lahendamine, teenisid sisuliselt tööliste majanduslike huvide kodanluse huvidele allutamise eesmärki. Nende tegevusest võtsid aktiivselt osa esseerid ja menševikud.

Kuid ka kodanlus organiseerus tihedamalt. Tallinna ettevõtjad — töösturid —, koondunud oma organisatsiooni Tallinna Tööstusrajooni Tehaseomanike ja Vabrikantide Ühingu nimetuse all, pidasid kooskõlastatud võitlust tööliste vastu. Näiteks 28. juunil peetud koosolekul otsustati «...ühendatud jõududega osutada vastupanu päevast päeva suurenevatele tööliste nõudmistele».⁸ Töösturite solidaarsuse tugevdamiseks tehti iga liige veksliga otsuse täitmise eest vastutavaks. Iga tööliste kohta anti 25 rubla suurune veksel. Ükski tööstur ei võinud iseseisvalt töölistele mingisugust järeleandmist teha, enne kui ei olnud küsimust arutatud ühingu.⁹ See oli kodanluse tõeline organiseeritud vandenõu tööliste vastu.

Võitlus palga tõstmise eest omandas eriti suure ulatuse siis, kui 29. mail 1917 toimunud Tallinna töölisvanemate nõukogude, TSS Nõukogu töösektiooni ja Ametiühingute Keskbüroo esindajate ühisel koosolekul võeti vastu otsus nõuda kõigi tööliste miinimumpalgale 100-protsendiline lisa.¹⁰ VSDT(b)P Tallinna organisatsiooni üldkoosolek otsustas toetada seda nõudmist, soovitades

⁸ ENSV RAKA, f. 1804, nim. 2, s.-ü. 6902, l. 155.

⁹ Sealsamas.

¹⁰ ENSV ORRKA, f. R-133, nim. 1, s.-ü. 13a, l. 81.

uued palgamäärad laiendada ka väiketööstusele.¹¹ Kuid kodanlus ei allunud nendele otsustele. 30. juunil otsustas Tallinna TSS Nõukogu kehtestada 100-protsendilise lisatasu, mille tulemusel 1. maist kehtestatud palgamiinimum tõusis lihttöölistel päevas 8 rublale ja kvalifitseeritud töölistel 16 rublani. Osas ettevõtetes see nõudmine täideti, kuid «Volta» ja «Dvigateli» tehastes keelduti. Johanson-i paberivabrikus ja Mayeri keemiatehases nõustuti ainult 50-protsendilise palgalisaga. Menševike ja essee-ride kõhklevuse tõttu, keda oli Tallinna Nõukogus enamuses, venis konflikt pikale. Alles tööliste kategoorilise hoiatuse peale, et kui palgatõstmise nõudmist ei rahuldata, kuulutavad nad streigi ilma Nõukogu otsuseta, võttis Tallinna TSS Nõukogu 26. juulil vastu otsuse: kui ettevõtjad ei rahulda tööliste nõudmist, kuulutatakse 31. juulil streik. 31. juuli hommikul alustasidki streiki «Dvigateli», «Volta», Balti manufaktuuri, Makarovi lauavabriku, Siegeli mehaanikatehase, Jürgens ja Ko tuletõrjevahendite tehase töölised.¹² A/S Dvigatel ja A/S Volta juhatused vastasid sellele lokaudiga. 3. augustil anti lõpparve «Dvigateli», «Volta» ja Makarovi tehaste töölistele. Kuid streik jätkus. Streikisid ka ligi 60 väikeettevõtte töölised, keda oli kokku umbes 1500.¹³ 8. augusti seisuga streikis ligi 10 000 töölist.¹⁴ Tööliste nõudmiste rahuldamise järel streigid lõpetati, kuid Dvigatelis kestis streik veel kuni 15. augustini.

Niisiis ei teinud Ajutise Valitsuse võimuorganid tööliste majandusliku olukorra parandamiseks mitte midagi. Ka Tallinna TSS Nõukogu, kuhu pärast Veebruarirevolutsiooni kuulusid enamuses essee-rid ja menševikud, toetas tööliklassi majanduslikku võitlust tihti poolikult ja püüdis suunata töölisi kodanlusega kokkuleplusele, mis sisuliselt tähendas tööliste majanduslike huvide allutamist kodanluse huvidele. Ainult tööliste energiline võitlus bolševike juhtimisel sundis kodanlust tegema järeleandmisi. Tööliste tähtsamateks majanduslikeks saavutusteks oli sel ajal 8-tunnilise tööpäeva sisseseadmine ja palga suurenemine, miinimumpalga kehtestamine.

¹¹ «Kiir», 26. juuni 1917.

¹² ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 354, l. 36.

¹³ Sealsamas, l. 39

¹⁴ Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Dokumentide ja materjalide kogumik, lk. 260, dokument nr. 246.

2. Hindade tõus. Spekulatsioon. Toitluskriis

Tööstuse, põllumajanduse ja transpordi ümberkorraldamine sõja vajadusteks muutis rahvamajandusharude vahelist normaalset kaubaringlust, lõi uued proportsioonid ja suhted, mis kohanesid sõjamajandusele. Tsaarivalitsus püüdis võtta riikliku reguleeriva kontrolli alla kaubaringlust nii tootmisvahendite, sõjamaterjali kui ka individuaalseks tarbimiseks määratud tarbeesemete ja toiduainete osas. Selleks otstarbeks loodi kütusekomitee, toiduluse peakomitee, sõjaliste vedude komitee jt., millistel olid kohalikud organid igas kubermangus, sealhulgas ka Eestis. Kuid need riikliku kontrolli ja reguleerimise organid, samuti kui nende poolt ettevõetud abinõude süsteemid ei täitnud neile pandud lootusi. Vaatamata nende tegevusele tööstuse toorainega ja kütusega, elanikkonna toiduainetega varustamise organiseerimisel, hindade reguleerimisel jne. ei andnud see efektiivseid tulemusi. Samuti nagu tööstuse varustamisel tooraine ja kütusega, nagu eespool esitatud tööstuse tegevuse iseloomustusest nägime, esines korralagedus ka kaubaringluses, mis teinidas elanikkonda. Arenes gigantses mastaabis spekulatsioon, tekkis toidu- ja tarbekaupade puudus, mis viis toitluskriisini. Kohutavalt tõusid hinnad, mis desorganiseeris kogu turu.

Hindade tõus algas Eestis juba kohe pärast sõja välja kuulutamist. Eriti kiiresti tõusid importkaupade hinnad, mille juurdevedu transpordi ümberlülitamisega sõjavägede veoks katkes. Esmajärguliste toidu- ja tarbeainete hindu tõsteti otsekohe kaupmeeste poolt, kuna tekkinud sõjaärevuses ostis elanikkond paaniliselt kokku suhkrut, soola, petrooleumi, seepi jms. Näiteks tõusis petrooleumi hulgihind esimesel sõjanädalal 37, seebi hind 25—50 protsenti, importkaupade hinnad 30 ja koloniaalkaupade hinnad 10 protsenti. Jaehinnad leiva, suhkru ja petrooleumi osas isegi kahekordistusid. Mõnede kaupade hinnad aga, mis olid rahuaja tingimustes väljaveoartikliteks, nagu toornahad ja karusnahad, esimestel päevadel langesid. 1914. aasta teisel poolel, erinevalt teiste toiduainete hindadest, langesid ka lihahinnad. See on seletatav sellega, et 1914. aasta sügisel müüdi palju loomi, sest suvi oli olnud põuane ja heinasaak kehv. Selle aasta sügisel olid liha

ja lihloomade hinnad 1913. aastaga võrreldes 35—55 protsenti madalamad. Üldiselt aga 1914. aasta lõpuks toiduainete hinnad pidevalt tõusevad ja areneb hoogne spekulatsioon.

Põllumajandussaaduste hindade tõus sõja ajal oli tingitud linna ja maa vahelise normaalse kaubaringluse rikkumisest, sest sõja vajadusteks rakendatud tööstus ei suutnud kindlustada põllumajandustoodangu ekvivalentset vahetust ja sellepärast tuli kompenseerida seda paber- raha emissiooni suurendamisega. Sõja alguses ei olnud hindade tõus siiski veel inflatsioonilise, vaid spekulatiivse iseloomuga. Kohalikult turult hakkasid kaubad kaduma, sest rohkearvulised ülesostjad vedasid toiduaineid Eestist massiliselt Petrogradi turule. Mõisnikud ja kulakud püüdsid luua tagavarasid, et oodata edasist hindade tõusu.

Esimestel sõjakuudel kuni 1914. aasta lõpuni tõusis toiduainete hindade üldindeks Eesti turul 17 protsenti. Samuti tõusid tööstuskaupade, eriti importkaupade hinnad. 1914. aastal tõstis tsaarivalitsus rea kaupade aktsiisimaksu, mis aitas kaasa näiteks suhkru ja petrooleumi hindade tõusule.

Valitsusorganid püüdsid astuda samme hindade tõstmise ja spekulatsiooni vastu, kuid need ei andnud tulemusi. Näiteks 14. augustil 1914 andis Eestimaa kuberner korralduse keelata tarbeesemete hindade tõstmine ja piirata ülesostjate tegevust. Kuid hindade tõus ja spekulatsioon jätkusid veelgi hoogsamalt. Hindade takseerimine kukkus tegelikult läbi. Hinnad kehtestati suurkaupmeeste esindajate poolt väljatöötatud ettepanekute järgi ja selle tulemuseks oli harilikult vastavate kaupade turult kadumine või sama hinnaga madalakvaliteediliste kaupade müümine. Tallinnas näiteks oli 1915. aastal 75 protsenti kindlaksmääratud hindadega müüdavatest munadest riknenud, piimale lisati vett jne. Et talupojad, kes tahtsid turul müüa toiduaineid kõrgemate hindadega, pidid maksuma selle eest trahvi või nende kaubad koguni konfiskeeriti, siis paljud talupojad müüsid toodangu suurkaupmeeste-spekulantidele, kellel ei tarvitsenud karta võimude vahelesegamist. Hindade takseerimine püüdis paremal juhul järele jõuda tõusvatele turuhindadele, kuid selle tagajärjeks oli vaid spekulatsiooni soodusta-

mine ja hindade tõus. Takseerimise tagajärgede näiteks olgu toodud jalatsite ja naha hinna takseerimine 1916. aastal. Sel ajal tõusid naha ja jalatsite hinnad turul kiiresti. 15. juunist 1916 kehtestas Nahatööstuse Komitee hinnataksi jalatsitele, mis oli palju madalam tegelikest hindadest: näiteks kui kaupmehed müüsid meeste säärikuid 60—70 rubla paar, kingi 30—40 rubla paar, siis hinnataksidega määrati säärikute hinnaks 36—38 rubla ja kingade hinnaks 19 rubla. Tulemuseks oli see, et enamus kaupmehi sulges kauplused. Ajalehed teatasid, et Tallinnast kadusid kingsepad, töökodade sildid võeti maha, ukSED suleti. Hiljem arenes kauplemine juba spekulatiivsete hindadega mitmesuguseid kõrvalteid mööda.

Seega hindade takseerimine, mis näiliselt pidi olema teostatud elanikkonna huvides, teenis tõeliselt suurkaupmeeste spekulatsiooni soodustamise ja neile suurte kasumite kindlustamise eesmärki.

1915. aastal jätkus kõigi kaupade hindade veelgi suurem tõus ja ohjeldamatu spekulatsioon. Tähtsamate toidukaupade hindade indeks tõusis 183-le (1913. a. = 100). Tekkis tõsisid häireid elanikkonna varustamisel toiduainetega. 1915. aasta augustis loodi Toitlusasjade Peakomitee. Kubermangudes ja maakondades organiseeriti toitluskomiteed. Oli loodud ka komisjon võitluseks esmajärguliste tarbekaupade kalliduse vastu. Peale selle andsid paralleelselt nende asutustega toitlusküsimuses mitmesuguseid, tihti vastukäivaid korraldusi sõjaväevõimud, kes tegelesid sõjaväe varustamisega toiduainetega, keelates põllumajandussaaduste väljaveo näiteks Lõuna-Eesti maakondadest Põhja-Eestisse ja ühest maakonnast teise. See tekitas segadust ja korralagedust kogu töös toitlusküsimuse lahendamisel. Sisuliselt oli toitlusküsimuse lahendamine vaatamata nende rohkearvuliste organite olemasolule antud suurkaupmeeste-spekulantide kätte, kes sellest tohutult rikastusid. Valitsuselt saadud krediitide arvel ostsid kohalikud toitluskomiteed oma agentide kaudu, kelleks olid suurkaupmehed, teistest Venemaa sisekubermangudest kokku teravilja, suhkrut, soola jt. toidukaupu. Suur osa nendest kaupadest läks suurkaupmeeste kaudu spekulatiivsete hindadega salaja müügile. Näiteks 31. oktoobril 1916 esitas Liivimaa kubermangu Toitluskomitee järelepärimise Tartu linna toitluskomi-

teele, millest nähtub, et kuigi Tartu linnale oli antud suhkrufond kuni novembrikuuni, anti viimast korda linnaelanikkonnale suhkrut augustikuus.¹⁵ Septembri- ja oktoobrikuu kogus oli kõrvaldatud. «Tallinna Teataja» kirjutas faktidest, mis tõestasid, et Nõmme kaupmehed ei andnud üldse suhkrutšekkide vastu suhkrut, vaid realiseerisid selle salaja kõrgete hindadega. 1916. aasta septembris müüsid Tallinna kaupmehed tšekkide vastu riknenud jahu, kuna tegelikult müügiks ettenähtud hea jahu realiseeriti kõrge spekulatiivse hinnaga vabaturul.¹⁶

Linnaelanikud nõudsid võimuorganitelt ja omavalitsusasutustelt massilistel koosolekutel spekulatsiooni vastu energiliste abinõude tarvituselevõtmist, otsustavat vahelesegamist võimuorganite poolt, riigimonopoli sisseseadmist toiduainete müügiks. Kuid riiklik reguleerimine ei olnud mõeldud rahva huvides. Näilisus riigiaparaadi iseseisvusest, mis monopolistliku riigikapitalismi, riikliku reguleerimise puhul sõja ajal süveneb, on petlik. Riiklikku reguleerimist teostas kodanlus oma huvides, kasutades riigiaparaati kasumite suurendamiseks, elanikkonna paljaksriisumiseks ja sõjalise võimsuse kindlustamiseks, et samaaegselt olla suuteline taotlema ka imperialistlikke välispoliitilisi eesmäärke sõjalise jõuga.

Mõnel pool, kus elanikkonna rahulolematuse kaupmeeste omavoli suhtes ähvardas muutuda ohtlikuks kohalikele võimumeestele, olid kohalikud võimud sunnitud piirama spekulatsiooni. Näiteks 1915. aasta algul oli elanikkonna survele kehtestatud Võru linnas omavalitsuse poolt kindlad lihahinnad. Lihakaupmehed ei nõustunud nendega ja lõpetasid lihamüügi, boikoteerides tarbijaid. Linna omavalitsus oli sunnitud ise organiseerima liha kokkuostu ja müüki, püüdes murda selliselt lihakaupmeeste vastupanu.

1916. aastal, eriti aasta teisel poolel tõusid hinnad järsult. 1917. aasta alguseks oli tähtsamate toidu- ja tarbekaupade hindade indeks tõusnud 440-le (1913. a.=100). Turult ja kauplustest hakkasid kaduma esmajärgulised toiduained: leib, liha, piim.

1916. aastal seati suuremates linnades sisse kaardisüsteem. Kuid kehtestatud kaardisüsteem ei olnud efektiivne. See võimaldas rohkesti kuritarvitusi enda kindlusta-

¹⁵ ENSV RAKA, f. 3574, nim. 1, s.-ü. 20, l. 7.

¹⁶ «Tallinna Teataja», 27. september 1916.

nud kõigile ettenähtud toiduainete kättesaamist. Tartus ja Tallinnas toimus kaartide väljaandmine majapere-meeste kaudu, toiduainete müük aga suurkaupmeeste kaudu. Loomulikult ei saanud niisugune süsteem tuua mingisugust muudatust toiduainete jaotamise reguleerimises, kuna jaotamine toimus kodanluse poolt kodanluse huvides ja töötajad ei võitnud sellest midagi. Tartus 1916. aasta juunis sissesetatud kaardisüsteemi kohaselt oli ette nähtud kuunormiks ühele inimesele viis naela jahu, ühe toa kohta kümme naela petrooleumi. Päevas pidi iga elanik saama nael leiba, teisi toiduaineid aga juhuslikult. Elanikelt saabus rohkesti kaebusi selle kohta, et ka nende normide järgi ei suudetud kindlustada varustamist.

Niisiis ei saanud tsaarivalitsus kuigivõrd rahuldavalt korraldada toitlusküsimust. Ettevõetud abinõud selles suunas teostati kodanluse huvides ja need soodustasid kodanluse rikastumist.

Niisugune oli olukord toitlusküsimuse alal tsaarivõimu ajal.

Ajutise Valitsuse võimu ajal toitlusküsimus teravnes, tekkis süvenev ja ähvardav toitluskriis. Mõnel pool hakkas see muutuma katastroofiliseks, ähvardades töötavat elanikkonda tõelise näljaga. Tartu linna toitluskomisjon iseloomustas 1917. aasta alguses Tartu linnas tekkinud olukorda järgmiselt: «...linnaelanikkonna olukord kohalike tagavarade täieliku ammendatuse tõttu päevast päeva halveneb. Rukkileiba on ainult üksikutes pagari-töökodades ja sedagi perioodiliselt, sõltuvalt talupoegadelt juhuslikust vähesest hulga vilja või jahu saamisest. Leiva hind iga päevaga tõuseb. Võib juba ette näha momenti, mil saabub täielik leivapuudus koos kõigi selle tagajärgedega. Juba võib kohata tänavail ja väljakuil naisi, pisarad silmas, rääkimas, et nad ei ole mitu päeva saanud leiba. Juhuslike teadete järgi maakonnast, nii mõisates kui talupoegadel on veel rukki tagavarasid, kuid omanikud hoiavad neid, keeldudes neid müümast mitte ainult kindlate hindade järgi, vaid ei nõustu ka fantastiliste hindadega 4—5 rbl. puud, oodates edasist hindade tõusu.»¹⁷ Väidetakse, et on tekkinud kriitiline olukord, ja ette nähes jahu täielikku puudumist, on saabumas nälg.

¹⁷ ENSV RAKA, f. 3574, nim. 1, s.-ü. 5, l. 145.

Venemaa sisekubermangudest, kust loodeti vilja sissevedu, hakkas teravilja ja jahu saabuma järjest harvemini. Selle tulemusel vähendati toidunorme veelgi. Näiteks Tartus vähendati juunis 1917 leivanormi $\frac{1}{2}$ naelale ööpäevas, kuid ka seda ei jätkunud kõigiile. Selle asemel anti päevas $\frac{1}{3}$ naela hernejahu või midagi muud. Selline olukord kutsus Tartus esile rahva rahutuse. 14. juunil tekkisid stiihilised rahutused. Linna toitluskomitee ees toimus meelevaldus. Rahvas nõudis, et kodanlaste ja suurkaupmeeste korterites teostatakse läbiotsimised. 15. juunil nõudsid meelevaldajad uuesti kauplustes ja erakorterites läbiotsimiste toimepanemist. Kubermangu abikomissar Parts ja linnapea Luht, ehmunud rahvaliikumisest, saatsid telegrammi Põhjarinde vägede ülemjuhatajale palvega saata kohalikule miilitsale abiväge. Saades sellest teada, kogunes meelevaldajate rongkäik linnanõukogu hoone ette, nõudes rangete abinõude tarvituselevõtmist komissariabi ja linnapea suhtes. Täitevkomitee areteeris komissariabi, kuna linnapea põgenes. Asjaosalised tagandati ametist. Suurkaupmeeste ja teiste kodanlaste korterite läbiotsimist teostati TSS Nõukogu Täitevkomitee juhtimisel ja volitusel. 16. juunil toimus tuletõrjemajas rahvakoosolek, kus teatati, et kaupmees Holsti juurest leiti läbiotsimisel 112 tunni heeringaid, kaupmees Maslovi juurest ligi 2000 puuda suhkrut jne. Suurkaupmehed ja teised kodanlased olid kindlustanud ennast suurte tagavaradega spekulatsiooniks. Töötav elanikkond nõudis nende tagavarade konfiskeerimist ja müügilelaskmist.

Toitlusküsimus oli niisama terav Tallinnas ja teistes Eesti linnades ning ka valdades, kus olid ülekaalus maataarahvas ja kehvikud. Tallinnas toimus 30. juunil grandioosne protestimeeleavaldus nälja ja elukalliduse tõusu puhul, millest võttis osa mitu tuhat naist. Meelevaldajad siirdusid Toompeale, kus nõudsid kubermangukomissar Poska ametist tagandamist. Seejärel siirduti raekoja ette.¹⁸ Tallinnas jagati samuti suhkru- ja leivatšekid välja majaomanikkude kaudu. Tšeki järgi anti suhkrut $1\frac{1}{2}$ naela kuus ja leiba $\frac{3}{4}$ naela päevas inimese kohta. Neile, kes olid füüsiliselt raskel tööl, anti $\frac{1}{4}$ naela leiba lisaks. Lastele ja haigetele anti piimatše-

¹⁸ «Kiir», 1. juuli 1917.

kid, mille järgi iga inimene sai 0,5—1 liiter piima päevas.

Olukorrast Pärnus teatas «Kiire» kirjasaatja juunis järgmist: «...mis näeme meie siin: vürtspoodnikud juhivad terveid viljavoorisid oma poekestesse peitu — hindade kergitust oodates. Sahkerdajad linakaupmehed Viira, Rubel ja pea kõik kohalikud veskiomanikud on oma laduruumid täis täitnud.» Ja edasi: «Pärnu tarbeainete komitee kui mustasajalistest ja vasturevolutsiooni tekitajatest koosseisev asutus tahaks, et need, kes ennemgi rikkad olid, veel rikkamaks läheksid.»¹⁹

Viljandis oli olukord samasugune. «Ülesostjad täidavad oma taskuid ja tõstavad hinnad kõrgele. Kohalik turg jääb tühjaks ja rahvas nälgib.»²⁰

Ajutine Valitsus ei suutnud ja oma kodanlikult olemuselt ei saanudki lahendada toitlusküsimust. Toitluskomiteedes tegutsesid kodanlased, kulakud ja kaupmehed. Ajutise Valitsuse poolt 25. märtsi 1917. aasta seadusega kehtestatud viljamonopol, mille järgi toitluskomiteed valdades ja linnades ning kubermangus pidid arvele võtma vilja tagavarad, külvid jne., mis samuti nägi ette ülejääkide kohustusliku müügi kindlate hindade järgi, oli juba ette läbikukkumisele määratud. Kindlatest hindadest toitluskomiteed loobusid, tagavarasid aga võtsid arvele kulakud ise, kes valdades moodustasid toitluskomiteede tuumiku. Mõisnike viljatagavarade arvelevõtmine toimus mõisnike suusõnaliste andmete järgi. Kulakud ja mõisnikud peitsid vilja ja realiseerisid selle salaja kõrgete hindadega ülesostjatele-spekulantidele.

Nii ei teinud Ajutise Valitsuse organid Eestis midagi olulist toitlusküsimuse lahendamiseks ja soodustasid vaid kulakute ning mõisnike sabotaaži, suurkaupmeeste-spekulantide tegevust. Ainult Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogud kohtadel võtsid nälja ärahoidmiseks ja leevendamiseks tarvitusele energilisemaid abinõusid. Nii näiteks Tallinna TSS Nõukogu toitlussektsoon otsustas keelata toiduainete saatmise erakaupmeeste poolt volitatud isikute aadressil ning seada sisse leiva-, jahu-, tangu- ja kartulinormid, samuti küttepuude norm.²¹ Haapsalu Tööliste ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogu otsustas 23. märtsil saata maale toiduainete tagavarade väljasel-

¹⁹ «Kiir», 30. juuni 1917.

²⁰ «Kiir», 1. juuli 1917.

²¹ ENSV RAKA, f. 42, nim. 1. s.-ü. 120, l. 1.

gitamiseks isikud, kes pidid mõisnikelt võtma allkirja, et kuni korralduseni keelatakse välja vedada ja müüa vilja, välja arvatud inimestele, kes elavad mõisas, ja töölistele isiklike vajaduste piirides. Saadeti välja kaheksa 4-inimeselist rühma, kuhu kuulusid töölised, madrused, soldatid ja kohalikud vallaelanikud.

Kõik need abinõud ei suutnud aga murda kodanluse vastupanu. Nälg ähvardas endiselt töörahvast.

3. Tööstuse laostumine ja evakueerimine

Pärast revolutsioonipäevi jätkus tööstusettevõtetes uuesti töö. 6. märtsil alustasid taas tööd Tallinna suuremad ettevõtted. Narva Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu tegi ettepaneku Narva linna ja ümbruse tööstusettevõtete töölistele alustada tööd uuesti 9. märtsil. Kuid kütuse ja tooraine puudus pidurdas pidevalt ettevõtete tööd.

Tööliste streigivõitlusele 8-tunnilise tööpäeva sisseseadmise ja palga tõstmise eest vastas kodanlus lokautidega ja üksikute katsetega evakueerida tööstusettevõtted Tallinnast. Tööstuse tegevus oli desorganiseeritud. Suurenes tööpuudus. Kodanlus asus sihilikult majanduse laostamisele, saboteerides revolutsioonilise rahva üritusi. Lisaks sellele ähvardas ettevõtteid seismajäämine kütuse ja tooraine puudusel. Aprillis oli Tallinna tööstusettevõtetel kütust veel ainult kolmeks päevaks. Kivisöe juurdevedu pea-aegu katkes. Tallinna ettevõtete päevane kütusevajadus oli aga umbes 33 000 puuda kivisütt ja antratsiiti, 1400 puuda naftat ja 2600 puuda koksi. Niisuguse kütusekoguse saamine ei olnud võimalik. 19. aprillil 1917 kandis kindralleitnant Babikov Riigikaitse Erikomitee esimehele ette, et Tallinnast saadud teadete kohaselt on Tallinna kivisöe tagavarad täiesti ammendatud ja sõjatellimusi täitvad tehased jäävad seisma.²² Üksteise järel hakati sulgema tööstusettevõtteid. 9. augustil kirjeldas «Kiir» artiklis «Vabrikute kinnipanemine» tekkinud olukorda järgmiselt: «Ähvardav silmapilk, mida meie kartsime, on käes. Vabrikud jäetakse seisu ja vabrikandid peavad koosolekuid,

²² Центральный Государственный Военно-исторический Архив (ЦГВИА; NSVL Riiklik Sõjaajaloo Arhiiv), ф. 369, оп. 14, д. 25, л. 6.

kust töölisi ja revolutsioonilise demokraatia asutusi vastu-revolutsiooniliste abinõudega ähvardatakse.»²³

Selleks et paralüseerida revolutsioonilise liikumise hoogu, püüdsid ettevõtjad hajutada töölisi ettevõtete evakueerimisega suurtest tööstuskeskustest. Ka Tallinnas valmistusid ettevõtjad evakueerima tööstusettevõtteid Lõuna-Venemaale ja Uraali piirkonda. Mai- ja juunikuu jooksul taotles A/S «Dvigateli» juhatus korduvalt Riigikaitse Erikomiteelt luba tehase evakueerimiseks Tallinnast Rjazani kubermangu. Taotlus jäeti sõjaliste tellimuste täitmise kaalutlusel siiski rahuldamata.²⁴ Maikuus taheti algust teha ka Vene-Balti tehase osalise evakueerimisega. Kuid töölised saatsid oma esindajad Petrogradi A/S juhatusse ja avaldasid protesti evakueerimise vastu, mis ei olnud millegagi põhjendatud. Suurtükimürskude osakonna töölised, keda taheti evakueerida Taganrogi, keeldusid evakueerimistööde tegemisest ja avaldasid üleskutse kõigile Tallinna töölistele, kutsudes neid solidarseerima protestiga. Samal ajal paljastasid bolševikud ettevõtjate poolt ettevõetava evakueerimise tõelisi eesmärgi. «See on kapitalistide uus sõjakäik töölisteklassi vastu. Kui linnad töölistest lagedaks tehakse, siis võib reaktsioon julgelt ja takistamata oma võidupüha pühitseda,» kirjutas sel puhul «Kiir».²⁵

Tööstuse evakueerimises tuleb märkida kahte erinevat etappi erineva sisu ja eesmärgiga. Esimene etapp kujutas endast ettevõtete evakueerimise katseid, mis ei olnud esile kutsutud praktilisest vajadusest evakueerida ettevõtteid pealetungivate Saksa vägede eest, vaid oli tingitud kapitalistide majanduslikust sabotaažist dekontsentreerida, hajutada töölised, desorganiseerida täielikult ja laostada tööstus ning välja vedada ettevõtted maakohdadesse, kus revolutsiooniline liikumine on nõrgemini arenenud. See etapp hõlmas ajaliselt perioodi kuni Saksa vägede pealetungi alguseni Eesti saartele. Teine etapp kujutas endast ettevõtete evakueerimist pealetungivate Saksa vägede eest, mis oli riigikaitsest seisukohast täiesti põhjendatud. Eeltöid selleks hakati tegema juba varakult.

1915. aasta septembri teisel poolel jäi rindejoon pea-

²³ «Kiir», 9. august 1917.

²⁴ ЦГВИА, ф. 369, оп. I, д. 69, л. I.

²⁵ «Kiir», 2. juuni 1917.

tuma Lääne-Dvinaa jõel, Riia—Daugavpilsli linil. Pärast Liepaja okupeerimist sakslaste poolt 23. aprillil 1915. aastal alustati Läti tööstuse evakueerimist. Juulis asuti paaniliselt sundusliku evakuatsiooni teostamisele. Evakueerimise ajaks määrati ettevõtetele 3—7 päeva. Evakueeritavatele ettevõtetele ei olnud tihti ette nähtud sihtkohta ja ette valmistatud tingimusi nende monteerimiseks uutel kohtadel. Sellele vaatamata, nagu kirjutab Liivimaa vanem-vabrikuinspektor oma ettekandes: «... evakueerimine toimus niivõrd edukalt, et 1. oktoobriks Riia tööstusest jäid järele ainult mälestused: linnas jätkas tegutsemist ainult 33 ettevõtet 1500 töölisega ja needki töötasid alakoormusega.»²⁶

Kuna okupeerimise otsest ohtu Eestile Saksa vägede poolt ei olnud, siis ei tehtud Eestis evakueerimiseks mingisuguseid ettevalmistusi. Ainult üksikud väikesed töökojad viidi omanike endi initsiatiivil kaugemale sise-Venemaale. Räpina paberivabriku omanikud demonteerisid osa seadmeid ja evakueerisid need Petrogradi. 1915. aasta juulis evakueeriti Tallinna merekindluse komandandi käsul Hiiumaalt osa Hiiumäe-Kärdla kalevivabriku seadmetest. Saaremaalt evakueeriti O. Vildenbergi nahavabrik. 30. novembril 1915. aastal andis 6. armee staabiülem käsu arvele võtta Kreenholmi manufaktuuri varad evakueerimise eesmärgil, kuid evakueerimist ei alustatud.²⁷

Kõik need üksikud faktid kandsid juhuslikku iseloomu. Üldise evakueerimise plaane veel aga ei olnud.

13. veebruaril 1916 andis Riigikaitse Erikomitee korralduse luua evakueerimise komisjon Tallinna rajooni evakueerimiseks.²⁸ Tallinna rajooni evakueerimiskomisjoni tegevuspiirkond hõlmas koos temale alluva volinikuga Tartus kogu Eesti territooriumi.

20. märtsil 1916 kinnitatud evakueerimiskomisjonide instruksiooni kohaselt kuulusid sunduslikule evakueerimisele sõjatööstuse ettevõtted. Ülejäänud ettevõtted jaotati rühmadesse. Ühed ettevõtted olid ette nähtud evakueerida kohustuslikult, kuid osaliselt, teiste evakueerimist peeti soovitavaks, kuna osa jäi kohale ja need kavatseti

²⁶ ENSV RAKA, f. 558, nim. 1, s.-ü. 23, l. 161.

²⁷ ENSV RAKA, f. 219, nim. 1, s.-ü. 202, l. 1.

²⁸ Sealsamas, s.-ü. 203.

vaenlase lähenemisel purustada. Elanikkonnast kuulusid evakueerimisele kõik töövõimelised kodanikud 16—52 eluaastani.

Tallinna rajooni evakueerimiskomisjon alustas tegevust 4. mail 1916. aastal. 1916. aasta jooksul töötas evakueerimiskomisjon välja Eesti tööstuse, põllumajanduse, kaubanduse, transpordi, asutuste ja elanikkonna evakueerimise detailse plaani.

1916. aasta jooksul võttis evakueerimiskomisjon arvele kõik evakueerimisele kuuluvad ettevõtted, asutused ja nende varad. Politsei poolt võeti arvele kõik ladudes, kauplustes ja mujal olevad materjalid ja kaubad, mis olid kõlbulikud sõjaväele. Määrati kindlaks ettevõtete evakueerimise järjekord. 1916. aasta 1. detsembri seisuga oli arvele võetud Eestis 918 tööstusettevõtet ja 730 suuremat kaubandusettevõtet. Nendest tunnistati vajalikuks kohustuslikult evakueerida 656 tööstusettevõtet ja 405 kaubandusettevõtet.²⁹ Koos ettevõtetega oli ette nähtud evakueerida töölised ja nende perekonnad.

Vaatamata nende plaanide olemasolule ei omandanud evakueerimine organiseeritud iseloomu siis, kui tõeliselt algas Saksa sõjavägede sissetung Eesti territooriumile. Kõik plaanid jäidki ainult paberile.

Veebruarirevolutsiooni ajal evakueerimiskomisjoni tegevus ajutiselt vaibus.

Aprillikuul tegi kubermangukomissari juures asuv valvekomisjon Tallinna Nõukogule ettepaneku otsustada 60 000 inimese evakueerimine Tallinnast seoses toiduainete puudusega, kuigi väga hästi oli teada, et toitluskriis hõlmas kogu Venemaad ja evakueerimisega ei oleks elanikkonna toitusolukorda parandatud. 21. aprillil arutati seda küsimust Tallinna TSS Nõukogu istungil. Lõplikku otsust vastu ei võetud. 4. mail otsustas Nõukogu sundevakueerimist kõigi suhtes mitte rakendada, vaid pöörduda elanikkonna poole ettepanekuga, et linnast lahkuvad need, kellel see on võimalik. Sundevakueerimist rakendada ainult nende suhtes, kes ei too riigile mingit kasu, s. o. esmajärjekorras need, kes elavad oma kapitalist.³⁰

Seega aeti nurja kodanluse katsed asuda tööliselanik-

²⁹ ENSV RAKA, f. 219, nim. 1, s.-ü. 206, l. 31—34.

³⁰ ENSV ORRKA, f. R-1290, s.-ü. 108, l. 95.

konna evakueerimisele, et nõrgendada revolutsioonilist liikumist Eestis.

Et kindlustada tootmise jätkamist ja murda kodanluse sabotaaž tööstuses, võtsid töölised nõukogude kaudu tarvitusele otsustavaid abinõusid evakueerimise vastu ning tööstusettevõtete kindlustamiseks kütuse ja toorainega. Tallinna TSS Nõukogu juures tegutses Tehaste Nõupidamine (Фабрично-заводское Собрание), millel oli rida sektiioone, nagu kütuse, metalliasjanduse, transpordi, tarbeesemete, tööliste, evakueerimise ja rekvisitsiooni, demobiliseerimise ning tehnilise järelevalve sektiioonid. Nõupidamise koosseisu kuulus 17 Nõukogu esindajat ja niisama palju esindajaid vabrikuvanemate nõukogudest (tehaste komiteedest), 20 vabrikantide ja 9 valitsusasutuste esindajat. Nõupidamine ei saanud küll etendada kuigivõrd otsustavat osa selles, et tööstust degradatsiooni olukorrast välja viia, sest tootmisvahendite omanikeks jäid endiselt erakapitalistid, kes suunasid ettevõtete tegevust oma suva kohaselt. Kuid Tehaste Nõupidamine võttis siiski tarvitusele abinõusid ettevõtete varustamiseks kütuse ja toorainega, pöördudes korduvalt Petrogradi Nõukogu poole mainitud küsimustes abi saamiseks.

Eesti bolševikud tegid sel ajal suure töö, et paljastada rahvamajanduse laostamist taotlevat kodanluse tegevust. Neis tingimuses oli määratu suur tähtsus sotsialistliku revolutsiooni leninlikul programmil, mis leidis väljenduse kuulsates Aprilliteesides. Nendes teesides kavandas Lenin proletariaadi ülesanded kodanlik-demokraatlikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile üleminekuks. Majanduse alal püstitati Aprilliteesides järgmised ülesanded: tööstuse alal — ühiskondliku tootmise ja saaduste jaotamise andmine nõukogude kontrolli alla; agraarküsimuses — kõigi mõisamaade konfiskeerimine ja kogu maa natsionaliseerimine, maa andmine talupoegade ja sulaste saadikute nõukogude käsutusse. See leninlik kava sai Eesti bolševike ja tööliklassi tegevusprogrammiks üleminekul revolutsiooni uuele etapile — sotsialistlikule revolutsioonile. Lähtudes neist leninlikest juhtnööridest selgitasid Eesti bolševikud töötavale rahvale, et kodanlus ei ole suuteline majanduselu normaliseerima ja riiki juhtima. Rahvast võib viletsusest, puudusest ja näljast vabastada tööliklass, kui ta võimu enda kätte võtab. «Kiir» kirjutas

sel ajal: «Kodanlus on viinud tööstuse laostumise piirile ja ees ootab kohutav katastroof, millest võib ainult päästa riigivõimu üleminek tööliste, soldatite ja talupoegade saadikute nõukogude kätte, kes kehtestab reguleeriva kontrolli tööstusliku tootmise üle.»³¹

[1917. aasta suvel tööstuse olukord halvenes, suleti ettevõtteid, suurenes tööpuudus.] Tallinna rajooni ametiühingute, töölisvanemate nõukogude ja teiste töölisorganisatsioonide konverentsil juuni teisel poolel esitatud aruannetest selgub, et «... töökitsikus ikka rohkem ja rohkem ähvardavama kuju omandab, et vabrikandid kava-kindlalt püüavad kunstilist tööseisakut luua, kaebatakse tooresainete, iseäranis küttematerjali puuduse üle».³² Nii-suguses olukorras hakkas tööliklass võitlema selle eest, et ettevõtetes võtta tootmine oma kontrolli alla. VSĐT(b)P Tallinna organisatsiooni ülelinnalisel koosolekul juuni lõpul vastuvõetud otsuses märgiti: «... On tarvis püüda kõigi suurtööstuse ja kaubandusliste ettevõtete üle tööliste esitajate kontroll sisse seada.»³³ Mitmel pool Tallinna tehastes tehtigi seejärel katseid töölikontrolli sisseseadmiseks. Juunis tegid «Dvigateli» tehase vabrikuvanemad ettepaneku Tallinna vabrikuvanemate konverentsile: võtta vabriku raamatupidamine vanemate nõukogu kontrolli alla, koguda andmeid ettevõtetes tootmise kohta: tooraine, kütuse, tööjõu vajaduse suhtes, «Dvigatelis» hakata valmistama rahuaja toodangut.³⁴ 30. juulil toimus Tallinnas madruste, soldatite ja tööliste miiting, kus nõuti Nõukogult range kontrolli kehtestamist tööstuse üle. Kui augusti alguses, seoses Tallinna tööliste streigiga, kuulutasid «Volta» ja «Dvigateli» omanikud lokaudi, nõudsid bolševikud Tallinna Nõukogult nende tehaste rekvireerimist ja töölikontrolli sisseseadmist. 15. juulil «Volta» tööliste üldkoosolekul lükkas direktor tööliste palganõudmise tagasi. Koosolek otsustas nõuda direktori tagandamist ja tehase rekvireerimist.³⁵

Seega tehti juba juulis Tallinnas üksikutes ettevõtetes

³¹ «Kiir», 2. juuni 1917.

³² «Kiir», 21. juuni 1917.

³³ «Kiir», 26. juuni 1917.

³⁴ «Kiir», 20. juuni 1917.

³⁵ «Tööline», 18. juuli 1917.

sel või teisel määral katseid tööliskontrolli sisseseadmiseks.

1917. aasta augusti lõpul, kui kontrrevolutsioon Vene- maal asus pealetungile ja tekkis Kornilovi vandenõu revolutsiooni vastu, asus ka Eesti kodanlus majanduslikule pealetungile, mis avaldus Tallinna suurimate ettevõtete evakueerimise alustamises.

Objektiivseil tingimusi langes kodanluse püüd ettevõtete evakueerimiseks kokku Saksa vägede sissetungiohu suurenemisega. Saanud teada, et Saksa sõjalaevastik läbis Taani väinad ja suundus põhja poole, andis 26. augustil Riigikaitse Erikomitee ja Balti laevastiku ülemjuhataja salajase korralduse viivitamatult evakueerida Tallinnast Boeckeri laevaehitustehas ja Vene-Balti laevaehitustehastest kõik valmis- ja pooleliolevad laevad.³⁶ Sellele järgnes Peeter Suure merekindluse komandandi käsk «Dvigateli», «Volta», Mayeri ja Krulli tehaste evakueerimiseks 30. augustil nõustus Tallinna TSS Nõukogu, esseeide ja menševike enamuse tõttu, Tallinna evakueerimisega. Kuid töölised otsustasid teisiti. Tallinna töölised keeldusid evakueerimistööd tegemast, protesteerisid Tallinna Nõukogu otsuse vastu. 31. augustil avaldasid bolševikud deklaratsiooni Tallinna ettevõtete evakueerimise kohta, milles märgitakse, et sellega määratakse töölised näljasurmale. Otsustati keelata tootmise koondamine, tööliste vallandamine, vabrikute ja tehaste evakueerimine ning hävitamine.³⁷ Samal päeval võttis taolise seisukoha evakueerimise küsimuses ka Tallinna Tehaste Vanemate Nõukogu.³⁸ Üksteise järel võtsid Tallinna suur- ettevõtete töölised vastu otsuse loobuda evakueerimistööde tegemisest ja alustada streiki selle vastu. Evakueerimistööd toimusid osaliselt vaid «Volta» tehases ja Vene-Balti laevatehase suurtükimürskude osakonnas. Bolševike initsiatiivil ja töölishulkade survele oli Tallinna TSS Nõukogu sunnitud 15. septembril vastu võtma uue otsuse: «Et nendel tingimustel kujuneb Tallinna rajooni tööstus- ettevõtete evakueerimine enamasti eravaranduse päästmiseks riigi kulul, evakueerimise iseloom aga muudab evakueerimise korratuks põgenemiseks, mis mingil juhul ei

³⁶ ENSV RAKA, f. 219, nim. 1, s.-ü. 219, l. 2.

³⁷ «Tööline», 31. august 1917.

³⁸ ENSV ORRKA, f. R-1216, nim. 1, s.-ü. 4, l. 140—141.

mahu riiklike vajaduste mõiste alla, otsustas Nõukogu evakueerimist keelata.»³⁹

Septembrikuul oli evakueerimiskomisjon sunnitud tööliste vastupanu tõttu «Dvigateli» ja Boeckeri tehaste evakueerimise seisma panema. Demonteerimistööd jätkusid intensiivsemalt ainult «Voltas». Evakueerimine oli korratult plaanipäratu. Osa tehaste suhtes ei olnud isegi teada sihtkohta, kuhu suunata evakueeritavaid varasid. Näiteks veel 23. oktoobril arutas evakueerimiskomisjon küsimust, kuhu evakueerida Krulli tehast, ja lõpuks ei jõutudki seda selgitada.⁴⁰ Paljud evakueeritavad varad aga ei jõudnudki sihtkohta, vedelesid raudteejaamades, kus nad juhuslikult maha laaditi selleks, et vabastada vaguneid muudeks vajadusteks.

Evakueerimisega kaasnes tööliste vallandamine. Samaaegselt koondati tootmist ka paljudes nendes ettevõtetes, mida ei olnud ette nähtud evakueerida. Näiteks 10. oktoobril jäi töö seisma Kreenholmi Manufaktuuri ühes vahetuses. Vabrikutest vallandati 3500 töolist ja mindi üle ühe vahetusega tööle.⁴¹ Viidati tooraine puudumisele. Töölised tegid aga kindlaks, et Moskvas olid laod täis puuvilla, Lissino raudteejaama aitades mädanes 155 puuda puuvilla, mille kohaletoimetamiseks ei teinud ettevõtte administratsioon midagi. «...Praegune töötaolek meie vabrikus ettevõtjate poolt kunstiliselt sünnitatud on, sest suur hulk puuvilla, mis Moskva ladudes seisab, oleks võinud osaltki meie vabriku tarvis ära osta,»⁴² teatasid töölised üldkoosolekul 6. oktoobril 1917. Näiliselt tööpuuduse lahendamiseks loodi septembris Tallinna Rajooni Töötute Jaotamise Komitee (töübörs), mille praktiline tähtsus ettevõtete massilise sulgemise ja demonteerimise tingimustes võrdus nulliga.

Alanud evakueerimine, Tallinnas ja kogu Eestis ettevõtete järkjärguline sulgemine ning suurimate ettevõtete osaline demonteerimine muutis töölisklassi olukorra väljakannatamatuks. Tööpuudus, nälg ja viletsus olid tavalised nähtused, tööstus laostati. Ainult revolutsioon võis

³⁹ ENSV ORRKA, f. R-1216, nim. 1, s.-ü. 4, l. 148—149.

⁴⁰ ENSV RAKA, f. 219, nim. 1, s.-ü. 4, l. 20

⁴¹ ENSV RAKA, f. 206, nim. 1, s.-ü. 378, l. 83

⁴² Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Dokumentide ja materjalide kogumik, Tallinn, 1957, lk. 344.

teha lõpu kodanluse rahvamajandust laostavale, tootlikke jõude hävitavale tegevusele, viia välja majandust laostumise ja lõpliku lagunemise olukorrast.

*

Nii nagu kogu Venemaal oli kodanliku Ajutise Valitsuse majanduspoliitika ka Eestis reaktsiooniline, kontrrevolutsiooniline. Ajutine Valitsus ei teinud midagi tööliste olukorra parandamiseks, laguneva rahvamajanduse organiseerimiseks, tööstuse ja põllumajanduse elustamiseks. Ta ei lahendanud ühtegi tähtsamat majandusprobleemi, mida objektiivne majandusliku arengu protsess oli seadnud revolutsiooni ette. Ajutise Valitsuse ajal süvenes tootlus-kriis ja nälg. Ajutise Valitsuse seadusel viljamonopoli kohta ei olnud praktiliselt olulist tähtsust tootlusküsimuse lahendamiseks. Rahvas kannatas nälja all, ja seda mitte niivõrd toiduainete puuduse, kui kodanluse poliitika tõttu. Kuigi Eestis oli 1917. aastal viljasaak väiksem kui eelmistel aastatel ning vähenenud oli ka jahu sissevedu sise-Venemaalt, ei olnud mitte see niivõrd nälja põhjuseks, kui mõisnike ja kulakute sabotaaž, spekulatsioon, kodanluse poolt suurte tagavarade moodustamine ja peitmine.

Ajutise Valitsuse poliitika tööstuse evakueerimise suhtes oli sisuliselt plaanipäratu ettevõtete demonteerimine ja laialivedamine, mis riigikaitsest seisukohast ei andnud mingisugust efekti. Seejuures juhendus kodanlus pigem püüdest dekontsentreerida tööliste organiseeritud jõud ja saboteerida Nõukogude samme tootmise organiseerimiseks, tööliste töö- ja palgatingimuste parandamiseks. Transpordis valitseva täieliku segaduse ja desorganiseerituse tõttu paisati evakueeritavad varad laiali üle kogu Venemaa, jõudmata sihtkohta, mis mõnikord oli huupi määratud. Evakueeritud ettevõtete töölised jäid täiesti saatuse hooleks. Osa töölisi, kes sõitsid kaasa evakueeritud varadega, hajutati mitmesugustesse Venemaa rajoonidesse, kust saabus Tallinna ärevaid teateid mitte anda luba töölistele väljasõiduks nendesse rajoonidesse, sest seal valitses nälg, olid levinud laialdaselt nakkushaigused ja epideemiad, polnud võimalusi nendele korteri ja töö leidmiseks.

Pärast Veebruarirevolutsiooni suurenes paberraha hulks ringluses 2,07 korda. Paberraha ostujõud langes kohuta-

valt. Koos inflatsiooniga kasvas maksukoormus ja halvenes töötava elanikkonna materiaalne olukord.

Järelikult soodustas Ajutise Valitsuse majanduspoliitika objektiivselt sotsialistliku revolutsiooni tingimuste kujunemist. See viis rahva kannatused äärmuseni ja valmistas subjektiivsed eeldused revolutsiooniks. I

4. Põllumajanduse degradatsioon. Klassivõitluse teravne mine maal. Maaküsimus

1917. aastal halvenes Eesti põllumajanduses olukord järsult: vähenes külvipind, langes põllukultuuride saagikus, vähenes loomade arv. Põllumajanduse tootlikud jõud degradeerusid. Tingimused selleks kujunesid järk-järgult eelmiste sõja-aastate jooksul. Uute põllumajandusmasinate ja riistade hankimisvõimaluste puudumine, maa väetamistingimuste halvenemine anorgaanilise väetise sisseveo katkemise tõttu, tööhobuste ja inimtööjõu tunduv vähene mine, ulatuslikumad rekvisitsioonid — kõigi nende asjaolude mõju sai eriti tuntavaks 1917. aastal.

Juba 1916. aasta sügisel jäi mitmel pool mõisates teravili ja kartul koristamata ning sügisene rukkikülv tege mata. Näiteks ajaleht «Töö Lipp» teatas Tartumaa Rannu valla kohta: «Mõisates on maad söödiks jäetud, ehk küll ka mõni koht külvatud, aga siiski on raske ära tunda, mis sugune külvatud on ehk missugune külvamata. Sest mõlemaid katavad ohakad ja kollased lilled ära. Hale on niisuguste häade põldude pääle vaadata, nagu Rannus on, kus ennem vili müürina seisis, nüüd aga lillekasvatus sisse seatud!»⁴³ Mõnel pool jätsid mõisnikud sihilikult maa üles harimata. Näiteks Tartumaal laskis Kavastu mõisa omanik sügisel kündmata jäänud kõrrepõllule külvata odraseemne.⁴⁴ Osas suuremates kulaklikes majapidamistes jäi samuti 1916. aastal sügiskünd tegemata ja osa maast jäi 1917. aasta kevadel sööti. Seemne halva kvaliteedi tõttu, sest 1916. aastal oli suvi vihmane ja kaer ning oder ei valminud seemneks, ähvardas 1917. aastal saak kujuneda kehvemaks kui 1916. aastal. Iseloomustades

⁴³ «Töö Lipp», 17. juuli 1917.

⁴⁴ «Kiir», 26. juuni 1917.

talumajapidamistes tekkinud olukorda, kirjutas Eesti kodanluse häälekandja «Päevaleht» järgmist: «Halvem lugu on põllutööriistadega ja iseäranis väetisainetega. Kolme aasta kestvusel on mitmesugused tööriistad — sahad, äkked jne. ära kulunud ja otsa saanud ning uute muretsemine on raske, sest neid ei ole kusagilt võtta. Kunstväetisainete juurdevedu on pea hoopis seismas ja selle tagajärjel annavad meie põllud, mis juba kauniste välja kurnatud, vähem saaki.»⁴⁵

Niisugune olukord 1916. aasta lõpul eeldas 1917. aastal külvipinna vähenemist, saagikuse langust ja kogu põllumajandustoodangu vähenemist. Tegelikult toimuski 1917. aasta kevadkülv tunduvalt piiratumalt. Tähtsamate põllukultuuride külvipind vähenes Eestis 1917. aastal, 1916. aastaga võrreldes, 55 200 hektari võrra ehk 10,2 protsenti. Paljudes mõisates jäi kevadkülv osaliselt tegemata kas tööjõu puudusel või mõisnike sabotaaži tõttu. 1917. aasta põllumajandusloenduse mittetäielikel andmeil jäi külvamata näiteks Tartumaal 5800 hektarit, Võrumaal 5700 hektarit, Pärnumaal üle 1000 hektari jne.⁴⁶

21.—22. mail Tallinnas toimunud Eestimaa põllutöölise koosolek, millest võtsid osa kaheksa maakonna esindajad, hindas vastuvõetud otsuses 1917. aasta kevadel põllumajanduses tekkinud olukorda järgmiselt: «Toitlusküsimus läheb päev-päevalt ikka teravamaks. Paljud maatükid ja mõnel pool isegi terved mõisad on harimata. Need, kellede käes maa, ei hoolitse mitte rahva hea käekäigu eest, vaid vaatavad, et nemad ise saaksid ära elada. Peab kartma, et sügisel mitte kõik mõisad vilja ära koristada ja kartulid üles võtta ei suuda.

Samal ajal kurnavad endid väikekohtade pidajad ülejõu, endiselt mõisapidajatele renti makstes ja tegu edasi tehes.»⁴⁷

1917. aasta põllumajandusaasta lõpul langes eespool iseloomustatud põhjustel põllumajandussaaduste tootmine tunduvalt talirukki, odra, kartuli ja lina osas. Talirukki ja odra saak vähenes 14,5, kartulisaak 18,8, linaseemne saak 39,1 ja linakiu saak 50,8 protsenti.

⁴⁵ «Päevaleht», 1. mai 1917.

⁴⁶ ENSV RAKA, f. 574, nim. 1, s.-ü. 2, l. 281—284; s.-ü. 4, l. 175—182; s.-ü. 3, l. 124—128.

⁴⁷ «Kiir», 26. mai 1917.

Toitlusküsimus muutus äärmiselt teravaks ka maal. Maata ja vähese maaga talurahvas kannatas samuti nälga nagu linnaproletariaat. Eriti väljakannatamatu oli olukord niisugustes valdades, kus maata ja vähese maaga talurahvas oli suures ülekaalus, nagu näiteks Tartumaa Peipsi-äärsetes valdades. Kuid isegi viljarikastes maakondades, nagu Viljandimaa, kannatasid põllumajandustöölised ja vähese maaga talupojad nälga. Nii kirjutati «Kiirele» Viljandimaalt Holstre vallast aprilli lõpul: «Maata inimestele teeb leivaküsimus suurt muret. Miilitsale antud vilja on nõnda vähe, et sellest kõigile leivapuudust kannatajatele ei jätku. Suurpõllupidajatel on vilja küllalt, kuid selle asemel, et seda õiglase hinna eest miilitsale anda, müüvad nad vilja «sõbrameestele» 6—7 rbl. puud. Miilitsamehed peaksid suure hoolega kohusetäitmise juurde asuma ja suurpõllupidajate viljatagavarad läbi vaatama. See oleks ju täieste loomuvastane nähtus, kui töörahvas vilja külluse juures nälga jääks.»⁴⁸

Neis tingimustes arendas töötav talurahvas võitlust feodaaligandite likvideerimise eest, maata ja vähese maaga talurahvas mõisamaade konfiskeerimise ja maa jagamise eest talupoegadele, mõisnike sabotaaži vastu, mis väljendus katsetes jätta maa harimata ja ähvardada revolutsiooni näljaga.

Ajutine Valitsus ei astunud oma agraarpoliitikas mingisuguseid samme selleks, et lahendada kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ülesandeid, likvideerida feodalismi jäänused külas: mõisnike keskaegne maaomandus, teorent jms. Seetõttu asus pärast Veebruarirevolutsiooni nende ülesannete lahendamisele töötav talurahvas ise revolutsiooniliste meetoditega.

Kõige eredamaks feodaalkorra jäänuseks Eesti külas oli teorendi säilimine paljudes rendimajapidamistes, peasjalikult neis, mis asusid mõisa- või kvoodi- ja kuuendikumaal. Pärast Veebruarirevolutsiooni keeldusid paljudes valdades talupojad-rentnikud teorenti tegemast ja nõudsid selle asendamist raharendiga. Tingimustes, kus tööjõudu oli vähe ja inflatsiooni tõttu rubla ostujõud madal, keeldusid mõisnikud teorenti raharendiga asendamast. Sel pinnal arenes äge võitlus mõisnike ja rentnike vahel. Reast valdadest saatsid talupojad palvekirju Eestimaa

⁴⁸ «Kiir», 4. mai 1917.

Kubermangukomissarile teorendi asendamiseks raharendiga. Viimane aga vastas: «Vastavalt Ajutise Valitsuse otsusele, maaküsimust ei või lahendada mingi anastuse või vägivalla teel, vaid seda tuleb teha seaduse alusel, mis võetakse vastu tulevase Asutava Kogu poolt.»⁴⁹

Veendunud, et Ajutiselt Valitsuselt ei ole oodata nende küsimuste lahendamist, asusid talupojad mitmel pool kohadel ise omavoliliselt teorenti raharendiga asendama. Näiteks 6. aprillil otsustasid Lehtse mõisa kandi- ja rendikohapidajad oma koosolekul mõisa abiteo ära kaotada ja maksta ainult raharenti. Mõisavalitsuselt nõuti, et see omavoliliselt rendilepingutele tehtud märkused rendi tõstmise kohta kustutaks. Harjumaa miilitsaülemaja ajutise kohusetäitja ettekandest 22. aprillil nähtub, et Raasiku vallas Haljava mõisas keeldusid teorentnikud tööpäevi tegemast, pakkudes selle asemel raha. Niisuguseid teateid saabus ka teistest Eesti valdadest ja mõisatest.

1 Tähelepanuväärne on see, et üksikutes kohtades võtsid Nõukogud vastu otsuseid teorendi asendamiseks raharendiga. Nii näiteks võttis 19. märtsil Haapsalu Tööliste ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogu vastu järgmise otsuse: «1. Kõik päevade tegemine (teoorjus), ka kirjalike lepingute järele, kaotatakse ära, see on: kaotatakse ära töö maaomanikkudele rendimaksu asemel.

2. Rendimaa jääb rentnikkude tarvitada nende tingimuste järele, mida Haapsalu täidesaatva komitee töökomisjon saab välja töötama, ja mis tööliste ja sõjameeste Nõukogu saab heaks kiitma.

3. Täidesaatva komitee töökomisjoni volitada abinõusi välja töötama, et kõik põllud maakonnas saaks täis külvatud, ja omad kavatsused selles asjas Nõukogule kõige lühemas ajas ette panna.»⁵⁰

Teorendi likvideerimise küsimus jäi päevakorda kuni Oktoobrirevolutsioonini, mis tegi sellele feodaalkorra ühele kõige barbaarsemale jäänusele lõpu.

Kuna Eesti põllumajanduses oli valitsevaks suurtootmine mõisa- ja kulaklike suurtalumajapidamiste kujul, siis oli põllumajandusliku proletariaadi osatähtsus põllumajanduslikus elanikkonnas suur, moodustades 34 protsenti. Maaproletariaat oli poliitiliselt ja kultuuriliselt

⁴⁹ ENSV RAKA, f. 40, nim. 1, s.-ü. 1157, l. 19.

⁵⁰ ENSV ORRKA, f. R-1292, nim. 1, s.-ü. 10, l. 3.

rohkem maha surutud ja organiseerimata kui tööstusproletariaat. Eesti bolševike jõudude vähesus ja karmid tingimused agitatsioonitöö tegemiseks maatöölise hulgas reaktsiooni ja sõja ajal, tsaarirežiimi olukorras, ei võimaldanud maaproletariaadi hulgas saavutada sellist poliitilise teadlikkuse taset kui linnades. Sellest hoolimata alustas mõisnike ja kulakute poolt majanduslikult, poliitiliselt ja kultuuriliselt mahasurutud proletariaat kohe pärast Veebruarirevolutsiooni võitlust tööpäeva lühendamise, töö- ja elamistingimuste parandamise ning palga tõstmise eest. Selle võitluse esirinnas sammusid mõisatöölised. Üldiseks mõisatöölise nõudmiseks oli 8-tunniline tööpäev ja palga tõstmine. Märtsikuu lõpul esitasid Harjumaa Ravila mõisa töölised mõisavalitsusele nõudmise määrata tööpäeva pikkus kindlaks järgmiselt: jüripäevast 1. septembrini kella 1/26-st hommikul kuni kella 8 õhtul, 1 1/2-tunnilise vaheajaga keskhommikul ja 2-tunnilise lõunavaheajaga; 1. septembrist kuni 1. märtsini päikese tõusust kuni loojanguni 1-tunnilise lõunavaheajaga; 1. märtsist kuni jüripäevani kella 6 hommikul kuni 1/28 õhtul 1-tunnilise vaheajaga keskhommikul ja 1 1/2-tunnilise lõunavaheajaga. Peale selle nõudsid töölised rahapalga tõstmist 70 rublalt kuni 200 rublani aastas ning mõningate naturaaltasu liikide suurendamist.⁵¹ Taolisi nõudmisi esitati üle kogu Eesti enamuses mõisates, kusjuures tööpäeva pikkuse ja palga osas ei olnud nõudmised kaugeltki ühtlased. Kui mõnel pool nõuti 8-tunnilise tööpäeva kehtestamist mõisas, siis teisel vaieldi isegi sellele vastu, sest sellise tööpäeva kestel ei olewat võimalik kõiki mõisatöid ära teha.

✓ 24. aprillil Tallinnas toimunud põllutöölise ja maata-meeste nõupidamine pani aluse nõudmiste ühtlustamisele ja kandis liikumisse organiseerituse elemente. Vastuvõetud üleskutses kõigile Eesti põllutöölisele otsustati tööpäeva pikkuse kohta: «1. aprillist kuni 1. oktoobrini on tööaeg 10 tundi, kuna 1. oktoobrist kuni 1. aprillini 6 tundi töötatakse.

Kohalikud vallakomiteed määravad ära, millal tööaeg hommikul algab ja kui pikad söögi- ja puhkeajad peavad olema.»⁵²

Palga küsimuses otsustati: «Sega-palgamaksu juurest

⁵¹ ENSV ORRKA, f. R-1393, nim. 1, s.-ü 38, l. 134.

⁵² «Kiir», 29. aprill 1917.

tuleb puhta rahapalga juurde üle minna. Rahapalga suuruse alammäär peab 5 rubla päeva kohta olema, ja kaubatingimistesse tuleb võtta, et tööandja (mõisnik) peab töölisele niipalju moona (vilja) taksi (kindla) hinnaga müüma, kuipalju vallakomitee iga töölise pereliikme kohta tarvilikuks tunnistab.»⁵³ Lapsi 12—18 eluaastani loeti alaealisteks, kelle töötamise ja töölevõtmise üle peab valvama maatameestest tervishoiukomisjon.

Nõupidamine tunnistas põllutööliste korterid täiesti kõlbmatuiks ja volitas valla maatameeste komiteesid lähemal ajal kõiki parandusi ja uuendusi selles asjas ette võtma. Maikuu teisel poolel algasid mõisatööliste streigid tööpäeva lühendamise ja palga tõstmise eest mõnedes Eesti mõisates. Tartumaal Kastre mõisas esitasid töölised 23. mail majanduslikke nõudmisi ja kui neid ei rahuldatud, siis alustasid streiki. 28. mail esitasid Sangaste mõisa töölised nõudmise mõisavalitsusele lühendada tööpäeva ja tõsta palka 25—50 protsenti.⁵⁴

Bolševike selgitustöö tulemusel asuti külas maatööliste ühingute ning maata ja vähese maaga talurahva vallakomiteede organiseerimisele, mis külas arenevas klassivõitluses etendasid tähtsat osa. 21.—22. mail toimunud Eestimaa põllutööliste koosolekul võeti vastu palgatööliste ühingu põhikiri. Selles fikseeriti tööpäeva pikkuseks 1. aprillist 1. oktoobrini 10 tundi ja 1. oktoobrist 1. aprillini 6 tundi. Alla 16 aasta vanustele oli põllutöö keelatud, kuna 16—18 aasta vanustele oli ette nähtud tööpäeva pikkuseks 6 tundi. Samal koosolekul nõuti meeste ja naiste võrdõiguslikkust ja võrdse töö eest võrdse palga kehtestamist nii meestele kui naistele.⁵⁵ ✓

Juunikuul muutus klassivõitlus külas veelgi teravamaks. Üle kogu Eesti levis mõisatööliste streikide laine. 10. juunil alustasid streiki Tartumaal Luunja ja Suure-Kabina mõisa töölised. Streikijad nõudsid palga tõstmist, tööpäeva lühendamist, mõisavalitseja ja kupja vallandamist. Seejärel haarasid streigid ka rea teisi Tartumaa ja teiste maakondade mõisaid. Paljud streigid lõppesid tööliste võiduga. Eriti visa oli streik Kastre mõisas Tartumaal, kus töölised pöördusid Tartu Nõukogu poole ette-

⁵³ «Kiir», 29. aprill 1917.

⁵⁴ «Töö Lipp», 17. juuni 1917.

⁵⁵ «Kiir», 27. mai 1917.

panekuga sekvesteerida mõis. Alles siis tegi mõisnik tööliste järeleandmisi. Streik kestis nädal aega.⁵⁶

Juulikuul muutus mõisatöölise streigiliikumine veel masilisemaks. Kõikjal külas vastasid töölised kulakute propagandale «rahvusühtsusest» võitluse tugevdamisega kulakute ja mõisnike vastu. Nii kirjutas «Kiire» kirjasaatja Viljandimaalt Uue-Suislepa vallast: «Töölise ja pere-meeste vahekord läheb meil päev-päevalt teravamaks. Töölisi püütakse kõigiti alla suruda. Peremehed võtavad karjasaadustest ja muust suuri summasid sisse, aga teenijatele tahvad kõigest 2—3 rubla päevas maksta.»⁵⁷ Kulakud ja mõisnikud püüdsid maatöölise ja kehvtalurahva liikumist tõkestada kõikvõimalike abinõudega, ähvardades näljaga, kihutades rentnike-kandikohapidajaid nende kohtadelt minema, hirmutati 1905. a. revolutsioonile järgnenud repressioonide õppetundidega, kuid kõik see ei suutnud peatada töölisi ja kehvtalurahvast nende võitluses. 13. augustil Tallinnas tööd alustanud maatameeste konverents konstateeris, et kulakute ja mõisnike ning teiselt poolt töölise vahekord maal on ülipinev. «Töölised püüavad ühineda, kuid peremehed, mõisnikud ja vallavalitsused võtavad kõik abinõud käsile, et ühinemist takistada. Hirmutatakse viienda aastaga, ei lasta vallamajas koosolekuid kokku kutsuda, ähvardatakse töölt lahtilaskmisega, palga vähendamisega ja muude vasturevolutsiooniliste abinõudega.»⁵⁸

Maatöölise streigiliikumist toetasid tihti lähedalasuvate suurte tööstusettevõtete töölised. Näiteks Aseri tsemenditehase töölised toetasid Koogu mõisatöölisi nende nõudmistes. «Kiir» kirjeldas seda järgmiselt: «Mõisateenijad olid esiteks päris ära kohkunud, kui nägid, kuidas vabrikutöölised nende herrale niiviisi julgevad tõtt suu sisse ütelda. Alles pärastpoole läksid nemadki julgemaks ja siis hakkasid kõik oma hädasid kaebama.»⁵⁸ Niisuguseid juhtumeid esines ka mujal, näiteks Sindis. Helme-Kärstnas aga piirasid kohapeal asuvad soldatid mõisa ümber ja ähvardasid mõisnikku areteerida, kui see ei rahulda mõi-

⁵⁶ Tartu Töölise ja Soldatite Saadikute Nõukogu Teataja, 15. juuli 1917.

⁵⁷ «Kiir», 30. juuni 1917.

⁵⁸ «Tööline», 14. august 1917.

satööliste nõudmisi palga tõstmise kohta. Mõisnik oligi sunnitud uuele lepingule alla kirjutama.⁵⁹

Selleks et organiseerida maatöölisi ja arendada revolutsioonilist liikumist maal saatsid VSDT(b) Partei Tallinna, Narva ja Tartu komiteed maale oma agitaatoreid, kes selgitasid poliitilist olukorda, sotsialistliku revolutsiooni eesmärgi ja bolševike partei poliitikat talurahva suhtes. Nad aitasid ka kaasa maata talurahva komiteede organiseerimisele, palgatööliste ühingu asutamisele. Sellele suurele organiseerimistööle vaatamata oli mõnel pool kulakute surve küllaltki tugev ja maatööliste ning töötava talurahva poliitiline teadlikkus madal. Näiteks Viljandimaal olid mitmel pool maatameeste komiteedesse pugenud poodnikud, vallakirjutajad ja perepojad. Saadjärve vallas Tartumaal võeti maatameeste koosolekul kulakute mõjul vastu otsus, et palgaküsimust tuleb arutada koos peremeestega. Kui bolševike esindaja seejärel sõna võttis ja selgitas bolševike seisukohti, siis, nagu kirjutab «Kiir»: «...toodi koosolijate poolt kõiksugu vildakaid ja tumedaid süüdistusi ette. 3—4 tunnilise läbirääkimise järele tuli suurem osa koosolijatest otsusele, et enamlaste kihutusetöö täieste maatöölistegi seisukoha ja nõudmistega kokkukõlas seisab.» Lõpuks avaldati arvamust, et Tartus asutada töölisleht, kuna «korraldusettevõtjatest maal suur puudus on».⁶⁰ Kahjuks olid aga Eesti bolševike jõud veel väikesed, et hõlmata poliitilisel selgitustööga kogu töötavat talurahvast ja organiseerida neid aktiivsele teadlikule võitlusele kulakluse ja mõisnike vastu sotsialistliku revolutsiooni läbiviimiseks. Kuigi majanduslik ja poliitiline liit tööliklassi ja töötava talurahva vahel oli loodud, vajas see kindlustamist ja tugevdamist. Selleks oli vaja tõsta maaproletariaadi teadlikkust.

Põhiküsimuseks selles liidus oli maaküsimus. Selle lahendamiseks olenes talurahva suhtumine poliitilistesse parteidesse.

Veebruarirevolutsioon pani uuesti liikvele 1905.—1907. aasta revolutsioonist peale ajutiselt vaibunud talurahva lootused mõisamaade äravõtmiseks. Kuid kodanlik-demo-

⁵⁹ «Kiir», 31. mai 1917.

⁶⁰ «Kiir», 26. juuni 1917.

kraatlik Veebruarirevolutsioon ei täitnud neid lootusi. Maaseadust ei järgnenud. Talurahvast lohutati lootusega Asutavale Kogule, kes pidi lahendama maaküsimuse. See ei saanud talurahvast loomulikult rahuldada. Maata ja vähese maaga talurahvas moodustas Eestis aga üle 60 protsendi põllumajanduslikust elanikkonnast. Selles mõttes oli Eesti olukord üldisest Venemaa olukorrast erinev. Mõisamajapidamiste osatähtsus oli Eestis tunduvalt suurem ja maaküsimus sellepärast teravam ning akuutsem kui väikemajapidamistega Venemaal. Näiteks kui Eestis kuulus mõisamajapidamistele 25 protsenti külvi-pinnast, siis kogu Venemaal 10,7 protsenti, paljudes Venemaa rajoonides aga veelgi vähem. Eestis kuulus mõisamajapidamistele hobustest 17,4 protsenti, veistest 18 protsenti, kogu Venemaal aga vastavalt 6,2 ja 5,8 protsenti. Üsikutest Venemaa rajoonides oli mõisamajapidamiste osatähtsus äärmiselt tühine. Seda omapära pidid Eesti bolševikud arvestama konkreetsetes Eesti tingimustes agraarprogrammi kohandamisel. Kuid lähtudes abstraktselt marksistlikust seisukohast suurtootmise eelistest, ebaõigelt mõistes Eesti agraarsuhete omapära, asus enamus Eesti bolševike juhtidest juba algusest peale pärast Veebruarirevolutsiooni seisukohal, et suurmajapidamisi ei tohi killustada ja jagada talupoegadele. See seisukoht selleaegsetes konkreetsetes tingimustes oli ilmselt ebaõige ega arvestanud määratu suure maata ja vähese maaga talurahva sajanditepikkust soovi — saada maad. 9. mail kirjutas «Kiir» bolševike agraarprogrammi selgitamiseks ja esseeride agraarprogrammi hukkamõistmiseks väikemajapidamiste loomise kohta: «Tõeste, suur eeskujulik mõis võtta ja pisikesteks maalappideks tükel-dada! Sellega tohiksid ainult purutagurlased valmis-saada, kes väikepõllumeeste klassis alalhoidlikku ollust näevad ja pisikesi eraomanikke töolisteklassi sotsialist-listele püüetele vastukaaluks püüavad üles seada.» Ja edasi: «... selle vastu peab sotsiaaldemokraatia kõigest jõust võitlema.»⁶¹ Seejuures viidati VSDT(b)P aprilli-konverentsi otsustele, mis soovitasid luua mõisatest ees-kujulikke majandeid, mida talurahva saadikute nõukogud ühiskonna kulul harima hakkavad. Venemaa üldistes tin-gimustes, kus mõisamajapidamiste osatähtsus oli väik-

⁶¹ «Kiir», 9. mai 1917.

sem, oli niisugune otsus täiesti õige ja vajalik. V. I. Lenin oma esinemistes sel perioodil hoiatas, et agraarküsimuse lahendamisel tuleb arvestada konkreetset olukorda, silmas pidades peaeesmärki: töölisklassi ja kehtalurahva liidu kindlustamist sotsialistliku revolutsiooni võidukaks lõpuleviimiseks. 29. augustil ta kirjutas: «Talupojad tahavad jätta endale väikemajapidamise, seda võrdsustavalt normeerida, perioodiliselt uuesti võrdsustada... Olgu. Ükski mõistlik sotsialist sellepärast kehtalurahvaga tülli ei lähe.»⁶²

VSDT(b)P agraarprogramm oli selgelt väljendatud juba enne Veebruarirevolutsiooni. See seisnes maa natsionaliseerimises ja mõisamaade konfiskeerimises. 27. veebruaril 1917 avaldatud VSDT(b)P Keskkomitee manifestis kõigile Venemaa kodanikkudele oli selgelt püstitatud talurahva nõue — kloostrite, mõisnike ja keisrikoja maade konfiskeerimine. Eesti bolševike esimeseks ametlikuks dokumendiks, milles pärast Veebruarirevolutsiooni väljendus nende agraarprogramm, oli 16.—17. aprillil Tallinnas VSDT(b)Partei Põhja-Balti organisatsioonide I konverentsi resolutsioon maaküsimuses. Selles tunnistatakse vajalikuks kõigi kiriku, kloostrite, kabineti, riigi ja mõisnike maade tasuta konfiskeerimine ja nende maade kasutamiseõiguse andmine rahvale.⁶³

Maaküsimuses võeti ka mitmel pool kohtadel vastu bolševistlikke otsuseid. Nii võeti 18. aprillil Tartu tööliste ja garnisoni soldatite miitingul vastu resolutsioon, milles on üleskutse maa töörahvale: «Võtta ära need mõisa-, udelli-, kabineti-, kloostrimaad, mida nende omanikud ei suuda täis külvata; need maad, samuti ka külviks vajalik seeme, anda ajutiselt üle talurahvakomiteedele, kes korraldavad nende harimist, kusjuures omanikule mingisugust renti ei maksta, — kuni selle küsimuse otsustamiseni Asutavas Kogus.»⁶⁴

Mäksa vallas Tartumaal püstitasid valla põllutöölised oma koosolekul 23. aprillil maa natsionaliseerimise nõude, maa järgneva jaotamisega rahvale. «Meie nõuame, et maa saaks riigi omanduseks tunnistatud, ja igale inimesele

⁶² V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., Tallinn, 1954, lk. 262.

⁶³ «Kiir», 21. aprill 1917.

⁶⁴ LO RORSUA, f. 7384, nim. 9, s.-ü. 142, l. 131 ja pöördel. Tsiteeritud kogumiku järgi «Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis», Tallinn 1957, lk. 127, dokument nr. 116.

antud, kes teda ise harida soovib. Maaga kaubelda ei tohi keegi — sest tema ei ole kellegi oma.»⁶⁵

Mitmel pool käisid maata talurahva hulgas jutud mõisamaade jaotamisest, mis annavad tunnistust selle idee määratu suurest aktuaalsusest.

Seal, kus mõisates olid põllud jäetud üles harimata kas tööjõu puudusel või mõisnike sihiliku sabotaaži tõttu, püstitasid talupojad nõudmise jagada need maad kasutamiseks välja väheste maaga talupoegadele. Näiteks Tartumaal Raadi mõisas jäi juba 1916. aastal ligi 200 vaka-maad maad harimata. 1917. aasta juulis palusid Raadi maatamehed Tartu TSS Nõukogult luba anda neile see maa harimiseks.⁶⁶ Saaremaal võtsid aga kohalikud talupojad omavoliliselt Raudvere mõisa rentniku käest koos inventari ja viljaseemnega üle, valisid endi hulgast maa-komitee ja hakkasid maad harima.⁶⁷

Maaküsimust arutati kõigil Eesti bolševike juhtimisel toimunud maatameeste ja põllutööliste konverentsidel. 23.—24. aprillil toimunud 20 mõisa ja valla põllutööliste nõupidamisel otsustati kõik harimata jäetud põllud ja need, mis jäävad kevadel harimata, võtta otsekohe kohalike maatameeste üldkoosolekute poolt valitud komiteede korraldusse selleks, et neil teostada kevadkülv. Nende maade tükeldamist ja jaotamist üksiktalupoegade vahel ei soovitatud. Koosolijad asusid seisukohale, et maa on riigi oma ja mõisamaad tuleb anda rahva kätte. Koosolek ühines I Põhja-Balti organisatsioonide konverentsi otsusega maaküsimuses selle täiendusega, et maad ei tule mõisa küljest tükeldatuna ära võtta, vaid võõrandada ühiskondlikul alusel.⁶⁸ See otsus avaldati ka ajalehes «Kiir». Samal ajal nii ametlikes parteiorganisatsiooni otsustes kui ka «Kiires» — Eesti bolševike keskhäälekandjas, selgitati üksikasjaliselt Eesti bolševike seisukohta maaküsimuses. Näiteks «Kiires» ilmunud artiklites «Maa rahva kätte» oli üksikasjaliselt selgitatud bolševike agraarprogrammi. Püstitati kategooriline seisukoht selle kohta, et mõisate suurmajapidamist ei tohi tükeldada, mõisamaa läheb maatameeste komiteede kätte. «Meie ei

⁶⁵ «Töö Lipp», 3. mai 1917.

⁶⁶ «Tööline», 27. juuli 1917.

⁶⁷ ORRKA, f R-1393, nim. 1, s.-ü. 9, l. 178.

⁶⁸ EKPA, f. 6364, nim. 1, s.-ü. 215, l. 92—99.

soovita, et maatamehed mõisade kallale tormaks, igaüks enesele tüki maad võtaks ja seda harima hakkaks. Selle vastu meie soovitame just, et maatamehed mõisamaade äravõtmist ühiselt korraldatult teeksid... Igasugune jaotamine on soovimata nähtus,» kirjutati ülalmainitud artiklites.⁶⁹

21.—22. mail 1917 bolševike juhtimisel Tallinnas toimunud põllutööliste ja maatameeste koosolekul võeti maaküsimuses häälteenamusega vastu pärast vaidlusi bolševike ja esseeride vahel bolševike poolt esitatud otsus:⁷⁰

1. Maa natsionaliseerida, mõisa-, kiriku- ja kloostri- ning muud suurmaad konfiskeerida.

2. Kõigepealt võtta rahva kätte harimata või poolikult ja halvasti haritud mõisad.

3. Mõisate ülevõtmine peab toimuma täies korras valla maatameeste komiteede kaudu. Ei tohi lubada mingil tingimusel, et üksikisikud omaette maatükke enda kätte võtaks. Eriti hoolikalt tuleb suhtuda inventari, hoida loomi, masinaid jne.

4. Mõisate ülevõtmist tuleb hoolikalt kaaluda maata-
meeste ja väikemaapidajate komitees, s. t. kas leidub vajalikult tööjõudu, loomi, seemet jne. (Küsimus soovitati läbi arutada ka maakonna TSS Nõukogus, et küsimus igas vallas otsustatakse ühesuguselt.)

5. Äravõetud mõisaid ei tohi mingil tingimusel jaotama hakata, vaid igaühes eeskujulik majapidamine sisse seada ja sissetulek valla tööliste komiteede kätte võtta.

6. Väikestel teo- ja kandikohapidajatel tuleb rendi tasumine mõisale kohe ära jätta, kuna maa peab olema tasuta kasutada.

7. Neis mõisates, kus maa komiteede poolt jääb ära võtmata, ja suuremates talukohtades tuleb kogu vili arvele võtta ja see osa, mis majapidamisest üle jääb, jaotatakse nõukogude kaudu tarbijate vahel ära.

✓ Selles dokumendis, mis avaldati teadmiseks kõigile bolševike häälekandjas «Kiir», oli kõige selgemini väljendatud Eesti bolševike agraarprogramm, mis oli aluseks maata ja vähese maaga talurahva hulgas selgistustöö

⁶⁹ «Kiir», 19. mai 1917.

⁷⁰ «Kiir», 26. mai 1917.

tegemisel. See programm oli VSDT(b) Partei aprillikonverentsi otsuste alusel koostatud, kuid arvestamata Eesti agraarolude omapära. Maata talurahvaga liidu loomisel oli sel siiski suur tähtsus, sest ta oli maata talurahva huvidele vastavam kui Eesti kodanlike parteide agraarprogrammid. Eesti kodanlike parteide programmides oli ette nähtud mõisamaade võõrandamine «õiglase tasu» eest nii suurtes tükkides, kuipalju jõuab harida üks perekond. Eesti demokraatliku partei programmis oli näiteks ette nähtud nende mõisamaade võõrandamine, mis olid üle seadusliku ülemmäära ja sedamööda, kui palju vajavad maad need, kes oma tööga seda harivad. Niisugune programm ei saanud loomulikult mobiliseerida maata talurahvast, kes koondus bolševike loosungite alla, et viia revolutsioon võiduka lõpuni. Esseeride võrdsustava jaotamise plaan kohtas aga poliitiliselt väheteadliku talurahva hulgas teatud poolehoidu, mille tulemusel õnnestus esseeridel võita osa maata ja vähese maaga talurahvast enda poole. Esseerid suunasid oma pealöögi bolševike suurmajapidamise loomise plaanile. Esseeride partei püüdis tõestada, et marksistlik teooria suurmajapidamise eelistest ei olevat maksev põllumajanduses. Nad tuginesid väiketalumajapidamise püsivuse teooriale ja propageerisid seda. Esseeride partei maa sotsialiseerimise programm lähtus väikemajapidamisest kui põllumajandusliku tootmise alusest. Maa pidi minema kohalike omavalitsuste haldamisele, kes jaotasid selle kõigile, kes seda oma tööjõuga harisid, normi järgi, mis pidi kindlustama tööjõukulutuste korvamise. Talude maad ei vähendatud, üle normi olev maa maksustati.

Seega avaldasid Eesti bolševikud varsti pärast Veebruarirevolutsiooni selgelt oma programmi maaküsimuses: maa natsionaliseerimine, mõisamaade konfiskeerimine, mõisamaid mitte tükeldada, vaid majandada edasi kui eeskujulikke sotsialistlikke majandeid. Samuti väljendasid bolševikud küllaltki selgelt oma suhtumist väiketalupöedadesse. Veel maikuul «Kiires» ilmunud artiklites märgiti: «Väikepõllumehed kardavad, et meie sotsiaaldemokraadid nende käest kohad ära võtame. Seda pole tarvis karta. Vastupidi, meie anname neile kõik võimalused oma elujärge inimlikult sisse seada. Kõige pealt meie soovi-

tame väikepõllumeestele, kelle kohad veel võlgu on, et mitte kopikutki enam mõisaomanikkudele maksta.»⁷¹ Selles oli väljendatud bolševike seisukoht talumajapidamistesse täiesti selgelt.

Maatööliste ja maatameeste augustikonverentsil kinnitasid Eesti bolševikud uuesti oma seisukohti agraarküsimuses. Konverentsil maaküsimuses esines aruandega H. Pöögelmann, kes esitas resolutsiooni, mis pärast pikki läbirääkimisi ühe vastuhäälega vastu võeti. Konverentsi resolutsioon maaküsimuses oli järgmine:⁷²

1. Maa natsionaliseerimine.

2. Mõisate, kloostrite, kirikute, keisrikoja ja riigimaade konfiskeerimine.

3. Ära võtta ka need suurokohad, kus nende pidajad ise tööd ei tee; s. t. kapitalistlikud majapidamised. Äravõetavate kohtade alampiiri töötab välja rahvalik omavalitsus.

4. Vähemad kohad jäävad endiste kasutajate kätte.

Maa kasutamiseviisi kohta oli märgitud, et selle määrab «maaomavalitsuse keskesinduskogu». Soovitati, et mõisaid mitte ei tükeldataks, sest selle all kannataks põllumajandus tehniliselt. Puhastulu mõisatest läheks omavalitsusasutustele. Töö- ja palgatingimused määratakse partei ja ametiühingute vastavate eeskirjade kohaselt. Iseseisvate väikekohtade üle otsustamine jääb kohalike maatameeste komiteede ülesandeks.

13. oktoobril avaldatud Eesti bolševike programm maaküsimuses Asutava Kogu valimistel kopeeris ülalmärgitud konverentsi otsuseid.

Bolševike agraarprogramm leidis maata talurahva hulgas kõige laialdasemat toetust ja liitis maata ning vähese maaga kehttalurahva proletariaadiga võimsaks jõuks sotsialistliku revolutsiooni teostamisel. Kuid Eesti bolševike veaks Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamisel tuleb lugeda nende laialdaste maata ja vähese maaga talurahvahulkade taotluste ignoreerimist, kes soovisid saada maad isiklikuks kasutamiseks mõisamaade jagamise teel.

Maaküsimuse arutamisel kohtadel, valdades ja maakondades, samuti maatameeste üle-eestimaalistel konverentsidel tekitas alati suuri vaidlusi küsimus mõisate

⁷¹ «Kiir», 31. mai 1917.

⁷² «Tööline», 22. august 1917.

jagamisest maata ja vähese maaga talurahvale. Rida fakte näitab, et maata ja vähese maaga kehvtalupojad nõudsid mõisamaa jagamist. Nagu eespool toodud näidetest selgub, asuti mõnelpool omavoliliselt mõisamaid haarama ja jagama. Näiteks 18. juunil Viljandimaa Vastse-mõisa maatööliste koosolekul, kus arutati maaküsimust, tekitas mõisamaade eraviisilise või ühisharimise küsimus pikki vaidlusi. Osa pooldas mõisamaade eraviisilist harimist. Lõpuks võeti siiski vastu otsus ühistööga harimiseks, et sellega kindlustada kõrgemat tööviljakust.⁷³ Tähelepanuväärne on see, et 3. septembril Saaremaal Maasi valla rahvakoosolekul, millest võttis osa üle 400 inimese, tehti otsus mõisa-, kloostri-, kiriku- ja riigimaade konfiskeerimiseks ning väljajagamiseks kas perekondade või ühingute viisi põliseks kasutamiseks. Ühe perekonna kasutusse antava maatüki suuruseks loeti 20 tiinu. Koosolek kohustas maakomiteed andma söötijäänud mõisamaad kohe maata talupoegadele põliseks kasutamiseks. Üle 100 inimese avaldas koosolekul soovi saada Maasi riigimõisast sööti jäänud maad.⁷⁴ Seega oli soov maad saada suur. Maade jagamine oleks suurendanud revolutsiooni hoogu.

Kuid vaatamata sellele kujunes Oktoobrirevolutsiooni eel proletariaadi ja kehvtalurahva kindel liit, mis oli Oktoobrirevolutsiooni eduka teostamise tähtsamaks eelduseks.

5. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võit Eestis

Nagu kogu Venemaal olid ka Eestis valminud nii objektiivsed kui ka subjektiivsed eeldused sotsialistliku revolutsiooni teostamiseks. Bolševike partei pingelise töö tulemusel kasvas rahvahulkade poliitiline teadlikkus. Bolševike partei oli muutunud kõige mõjukamaks parteiks, keda toetas rahva enamus. Neis tingimustes tõusis päevakorda objektiivse vajadusena võimu võtmise küsimus.

24. oktoobril 1917 algas ülestõus Petrogradis. 24.—25. oktoobril vallutas ülestõusnud proletariaat seal kõik tähtsamad strateegilised punktid. Ööl vastu 26. oktoobrit langes viimane Ajutise Valitsuse tugipunkt — Talvepalee.

⁷³ «Kiir», 22. juuni 1917.

⁷⁴ «Töö Lipp», 12. september 1917.

25. oktoobril kell 22.45 algas II Ülevenemaaline Nõukogude Kongress, kes kuulutas võimu üleminekut nõukogude kätte, võttis vastu maailma-ajaloolise tähtsusega dekreedid rahu ja maa küsimuses ning moodustas esimese Nõukogude valitsuse — Rahvakomissaride Nõukogu, eesotsas V. I. Leniniga. 25. oktoobril teatas Petrogradi Sõja-revolutsioonikomitee oma üleskutses:⁷⁵

VENEMAA KODANIKELE!

Ajutine Valitsus on kukutatud. Riigivõim on üle läinud Petrogradi Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu organi — Sõja-revolutsioonikomitee kätte, kes seisab Petrogradi proletariaadi ja garnisoni eesotsas.

See, mille eest võitles rahvas: demokraatliku rahu viivitamatu pakkumine, mõisnike maaomanduse kaotamine, tööliskontroll tootmise üle, Nõukogude valitsuse loomine, — see on kindlustatud.

Olgu tervitatud tööliste, soldatite ja talupoegade revolutsioon!

PETROGRADI TÖÖLISTE JA SOLDATITE
SAADIKUTE NOUKOGU
SÕJA-REVOLUTSIOONIKOMITEE

Vastavalt VSĐT(b)P Keskkomitee ja Lenini juhtnõõridele valisid Eesti bolševikud 22. oktoobril sõja-revolutsioonikomitee. 23. oktoobril võttis Eestimaa Sõja-revolutsioonikomitee oma kontrolli alla kõik tähtsamad strateegilised keskused Tallinnas: raudteejaamad, posti, telegraafi jne. Kõik sõjaväeosad teatasid oma valmisolekust alluda tööliste ja sõjaväelaste saadikute nõukogu otsustele.

24. oktoobril saatis Sõja-revolutsioonikomitee oma esindajad kohalikesse nõukogudesse, selleks et kehtestada kontroll posti, telegraafi ja telefoni üle ning raudteel.

24. oktoobril, üheaegselt ülesidõusu alustamisega Petrogradis, sai Tallinna Sõja-revolutsioonikomitee korralduse alustada ülestõusu. Selleks ajaks olid Tallinnas juba tähtsamad punktid revolutsiooniliste võimude kontrolli all. Tallinnast saadeti kohtadele esindajad, kes

⁷⁵ V. I. Lenin, Teosed, 26. kd., Tallinn, 1954, lk. 208.

pidid juhtima kohalike nõukogude tegevust võimu ülevõtmisel.

26. oktoobril, kui Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee oli saanud Petrogradi Sõja-revolutsioonikomitee ametliku telegrammi võimu üleminekust Petrogradis tööliste kätte, avaldas Eestimaa Sõja-revolutsioonikomitee üleskutse «Kõigile soldatitele, madrustele ja töölistele, kõigile Eestimaa elanikkudele», milles teatati võimu üleminekust nõukogude kätte ja sellest, et «revolutsioonilise nõukogude võimu poliitika nurgakiviks on otsustav rahupoliitika; kõikide mõisnikkude maade konfiskeerimine ja nende üleandmine rahvale, revolutsioonilised abinõud toidluse ja riigi majanduslise elu korraldamise alal, Asutava Kogu kokkukutsumine».⁷⁶

27. oktoobril võttis Viktor Kingissepp Sõja-revolutsioonikomitee volinikuna kubermangukomissar Poskalt üle kubermanguvalitsuse asjaajamise. Üle kogu Eesti võeti kohtadel samuti võim üle maakonnakomissaridelt. Nende asjaajamine läks kohalike nõukogude täitevkomiteede kätte.

Üle kogu Eesti läks võim organiseeritult, kiiresti ja rahulikult töörahva kätte.

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis oli võitnud.

Täis revolutsioonilist indu asus töötav rahvas uue, sotsialistliku korra aluseid rajama. Eesti töötav rahvas sai hakata esmakordselt pärast aastasadu kestnud orjust rajama uut ühiskonda, kus ei tunta ekspluateerimist, sotsiaalset ülekohut ja ebavõrdsust. Eesti töötav rahvas tervitas palavalt Oktoobrirevolutsiooni võitu. Töötajate ja sõjaväelaste massilistel koosolekutel ja miitingutel avaldati valmisolekut teha kõik nõukogude korra kindlustamiseks, uue ühiskonna ülesehitamiseks. Näiteks Sindi vabriku töölised oma koosolekul vastuvõetud resolutsioonis kirjutasid: «Meie, Sindi vabriku organiseeritud töölised, tervitame suurt riigipööret, valmis olles kõik meie vaimlist ja kehalist jõudu tööliste ja talupoegade valitsuse toetamiseks ohverdama. Imestame ja austame seda südidust ja eneseohverdamist, mis seltsilised Peterburi töölised ja soldatid ärevatel päevadel üles näitasid. Meie

⁷⁶ Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Dokumentide ja materjalide kogumik. Tallinn, 1957, lk. 379.

kõik tundsime nendele kaasa, kui nad oma elu ohverdas barrikaadidel vasturevolutsiooni pea — Kerenski ja tema alatute kannupoiste vastu võitlesid. Iga tilk verd, mis meie vahvad seltsilised valanud, on meie töötava klassi õigused kinnitanud ja võitu kodanluse ja kapitalismuse üle ligemale toonud.»⁷⁷

Vene-Balti laevaehitustehase tööliste üldkoosolekul vastuvõetud otsuses väljendatakse otsustavust asuda sotsialistliku majanduse aluste loomisele: «Kõikides elu küsimustes on töölisklass omaette peremees ja ainult kõigi oma jõudude ühendamise teel võib ta kogu rahvamajanduse välja juhtida sõja ja imperialistide poolt tekitatud laosest.»⁷⁸

Resolutsioone, milles avaldati valmisolekut võidelda nõukogude korra kindlustamise eest, võeti vastu üle kogu Eesti toimunud rohkearvulistel töötajate koosolekutel.

Sotsialistlikud tootmissuhted rajatakse tootmisvahendite ühiskondlikule omandusele. Sellepärast on sotsialistliku revolutsiooni ülesandeks asendada tootmisvahendite eraomandus ühiskondliku omandusega ja likvideerida inimese ekspluateerimine. Töölisklass võtab võimu selleks, et kasutada seda hoovana uue sotsialistliku majanduse ülesehitamiseks.

Samaaegselt vana kodanliku riigiaparaadi lammutamisega ja nõukogude riigiaparaadi organiseerimisega asus töölisklass Eestis bolševike juhtimisel sotsialistlike tootmissuhete loomisele.

Nõukogude valitsuse dekreetide alusel natsionaliseeriti maa, pangad ja kehtestati tööliskontroll suurtööstuse ettevõtetes.

1917. aasta novembris määrati kõikidesse pankadesse Sõja-revolutsioonikomitee komissarid. 21. detsembril 1917 asutati Tallinna Pankade Komissariaat, kelle juhtimisele anti kõik natsionaliseeritud pangad.

10. novembril loodi Ajutine Täitevkomitee tööliskontrolli sisseseadmiseks vabrikutes ja tehastes. Tööliskomiteed teostasid täielikku kontrolli kogu ettevõtte tegevuse üle, muretsesid ja jaotasid toorainet, kütust ning kontrollisid ettevõtte finantstegevust. Tööliskontroll võitles

⁷⁷ Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Dokumentide ja materjalide kogumik, lk. 385.

⁷⁸ ENSV RAKA, f. 219, nim. 1, s.-ü. 221, l. 34.

kodanliku sabotaaziga, likvideerides kodanlaste katsed jätta ettevõtted seisma tooraine ja kütuse puudumisel ning vallandada töölisi. Tööliste kontrollkomisjon koosnes $\frac{2}{3}$ tööliste esindajatest ja $\frac{1}{3}$ inseneridest, kontoriteenistujatest jt. Kontrollkomisjoni liikmed vastutasid oma tegevuse eest töölistekomitee ees, viimane aga oma valijate, s. o. kogu töölistkollektiivi ees.

Töölistkontrolli kaudu valmistus töölistklass suurtööstuse juhtimisele.

13. jaanuaril 1918 võttis Eesti Tööraha ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee vastu otsuse Rahvamajanduse Nõukogu moodustamise kohta. Rahvamajanduse nõukogud loodi ka maakondades.

✓ Revolutsiooni võitude kindlustamise seisukohalt oli suur tähtsus leninliku maadekreedi elluviimisel Eestis. Maadekreedi alusel kuulutati kogu maa üldrahvalikuks omandiks. Mõisnike maa kuulus konfiskeerimisele. Eestis konfiskeeriti üle 2,4 milj. hektari maad, mis kuulus mõisnikele. Kustutati maa ostuvõlad, mis ränga koormana lasusid töötavate talupoegade majapidamistel. 24. novembril 1917. otsustas Eesti Tööraha ja Sõjaväelaste Nõukogu kuni edaspidiste määruste avaldamiseni seistada rendi maksmine ükskõik missugusel kujul, välja arvatud rendimõisad ja talukohad, kus põllumaad on üle 10 tiinu. Seega vabastati kehvtalurahvas rendi maksimisest.

Mõisates, kuni nende ülevõtmiseni mõisatööliste komiteede poolt, kehtestati valla tööraha nõukogude kontroll. Seejärel asuti mõisate ülevõtmisele. Novembrist jaanuarini 1918 toimus organiseeritult ja kindlas korras mõisate ülevõtmine. Rangelt võeti arvele kogu mõisa vara (inventar, tööloomad ja kari, vili) kui rahva vara. 1918. aasta jaanuaris oli mõisate ülevõtmine põhiliselt lõpetatud. Selleaegse Eesti Tööraha ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee sekretäri ja VSDT(b)P Tallinna Komitee liikme J. Käsperti andmeil jõuti kuni Saksa okupatsioonini üle võtta umbes $\frac{5}{6}$ mõisatest.⁷⁹

Koos mõisate ülevõtmisega tõusis küsimus — kuidas kasutada mõisate maad.

⁷⁹ Johannes Käspert, Nõukogude võim Eestis. Kogumikus «Nõukogude võimu eest». Veebruari- ja Oktoobrirevolutsioonist Eestis aktiivselt osavõtnute mälestuste kogu. Tallinn, 1957, lk. 34.

7. novembril 1917 avaldas Eestimaa Tööliste, Soldatite, Maatameeste ja Väikemaapidajate Saadikute Nõukogu Täidesaatev Komitee üleskutse maatameestele ja väikemaapidajatele, milles hoiatatakse, et mõisamaid ei tohi hakata tükeldama ja mõisate varandust jaotama. «Nii-sugune teguviis on kuritöö revolutsiooni vastu,»⁸⁰ väidetakse üleskutses. 19. novembriks määrati valimised maatameeste ja väikemaapidajate valla- ja maakonnanõukogudesse, kes seejärel pidid otsustama küsimuse maa kasutamise viisi kohta.

3.—4. detsembril 1917 toimunud Eestimaa maatameeste konverentsil võeti maaküsimuses vastu otsus, «et mõisaid, kus praegu suurmajapidamine olemas, mitte ära ei tükeldataks, vaid seda majapidamist edasi jätkataks. Väikemaapidajatele tuleb mõisa südametest enam eemalseisvatest maadest, niisama ka suurtalukohtadest maad juurde anda, kui selleks tarvidust. Valla töörahva nõukogud peavad selles sihis eelkavatsused välja töötama ja need maakonna töörahva nõukogudele kinnitamiseks ette panema».⁸¹ Lõplik maakasutamise kord otsustati kindlaks määrata Eesti Töörahva Nõukogu poolt, kus pidi olema esindatud kogu Eesti töötav rahvas.

5.—6. jaanuaril 1918 toimunud Eesti töörahva Põllumajanduslikul Kongressil maaküsimuses ettekandjana esinenud J. Anvelt soovitas mõisaid mitte tükeldada, vaid kasutada neid ühismajanditena.

Järelikult maakasutamise küsimuses oli Eesti bolševike juhtkond seisukohal, et organiseerida mõisate suurmajapidamistes eeskujulikud suurmajandid ja mitte kilustada neid väiketaludeks. Majanduslikult oli niisugune seisukoht põhjendatud, pidades silmas suurtootmise eelseid põllumajanduses. Polemiseerides esseeridega, kes olid suurtootmise vastu põllumajanduses, argumenteerides seda «väiketalumajapidamise püsivusega», mille «tõestuseks» toodi näiteid Lääne-Euroopa maade praktikast, rõhutasid Eesti bolševikud täiesti õieti suurtootmise perspektiivset arenemist põllumajanduses. Kuid eesti bolševikud tegid vea, jättes arvestamata, et sel ajal oli maajagamise idee talurahva hulgas väga levinud. 3.—4. detsembril 1917

⁸⁰ Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Lk. 425.

⁸¹ Sealsamas, lk. 498.

Eestimaa maatameeste konverentsil oli maaküsimuses ettekandjana esinenud J. Anvelt sunnitud tunnistama, «et veel üsna laialt arvamine näib valitsevat, nagu saaks mõisate äravõtmise puhul igaüks tingimata maad».⁸² Samal konverentsil sõna võtnud Holstre saadik soovitas mõisamaid tükeldada, tuues näite Holstrest, kus mõis ära jagati, «igaüks oma osa kätte sai ja rahule jäi».⁸³ J. Käspert kinnitab, et «seesuguste kollektiivsete majapidamisega polnud mõisa töörahvas küll igal pool nõus, kuid suuremat vastupanu ka ei avaldanud».⁸⁴

Selle veaga Eesti bolševikud ei soodustanud tööliklassi ja talurahva liidu kindlustamist ja andsid võimaluse kodanlikele ja väikekodanlikele parteidele avaldada teatud mõju osale talurahvale demogoogiliste maa andmise lubadustega.

Kuid sellele vaatamata läks töötava talurahva enamus bolševikega, sest Oktoobrirevolutsioon vabastas töötava talurahva sajandeid kestnud balti-saksa mõisnike ikkest, likvideeris mõisnike maaomandi ja tegi lõpu mõisnike valitsemisele. Endine Tartumaa mõisatööline kirjutas selles ajas Tartu bolševike ajalehes «Edasi»: «Iseäralik tundmus oli kõndida ilustustega ehitud endise mõisahärra saalis, sest mõned aastad tagasi vaatlesin seda lossi eemalt aukartusega. Selg, mis aastakümnete jooksul mõisa põllul orjates küüru on vajunud, on praegusel silmapilgul palju sirgem ja nagu rõõmsam. Veel mõned päevad ja siis ununevad endised piitsahoobid ja meie elame nagu uues ilmas.»⁸⁵ Niisugune tundmus oli mõisnike ekspluateerimisest vabanenud kogu maa töörahval.

*

Nõukogude võim Eestis tekkis keerukates rahvusvahelistes tingimustes. Eesti vahetus läheduses asusid Saksa imperialistlikud sõjaväed, interventsiooniks noore Nõukogude Venemaa vastu valmistus kogu rahvusvaheline imperialism. 18. veebruaril 1918, rikkudes vahele kokkulepet, alustasid Saksa väed pealetungi Nõukogudemaale.

⁸² Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Lk. 493.

⁸³ Sealsamas.

⁸⁴ J. Käspert, Nõukogude võim Eestis. Kogumikus «Nõukogude võimu eest», lk. 34.

⁸⁵ «Edasi», 17. jaanuar 1918.

Veebruari lõpul — märtsi algul õnnestus Saksa vägedel Eesti okupeerida.

Nii langes nõukogude võim Eestis välisinterventsiooni tõttu.

Suhteliselt lühikese ajaga, s. o. kolme ja poole kuu jooksul oli eesti töötav rahvas teostanud ajaloolisi ümberkujundusi: võitis kätte riigivõimu, kukutas kodanluse ja mõisnikud; võttis oma kontrolli alla tootmisvahendid; andis maa kui peamise tootmisvahendi põllumajanduses töötavale talurahvale tasuta kasutamiseks.

Need ajaloolised saavutused innustasid eesti töörahvast võitlusele nõukogude võimu eest kodanliku reaktsiooni süngeil aastail. See võitlus lõppes võidukalt — 1940. aastal taaskehtestati Eestis nõukogude võim.

KOKKUVÖTE

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Venemaal sai paratamatuks selletõttu, et juba käesoleva sajandi algusest peale kujunesid Venemaa kogu majandusliku arenemise protsessis objektiivsed eeldused sotsialistlikuks revolutsiooniks. Objektiivsetest eeldustest määratuna tekivad ka subjektiivsed eeldused, mille kujunemine ei olene aga ainult tootlike jõudude arenemisest ja majanduslike vastuolude teravusest, vaid ka subjektiivsetest faktoritest. Venemaa konkreetsetes tingimustes, kus revolutsiooni eesotsas oli revolutsioonilise võitluse rikkalike kogemustega töölisklass, keda juhtis klassilahingutes ja revolutsioonides karastatud bolševike partei, kujunesid samaaegselt objektiivsete eeldustega ka subjektiivsed eeldused sotsialistliku revolutsiooni võiduks.

Oktoobrirevolutsiooni võit Eestis ei olnud samuti juhuslik. Majanduslik ja sotsiaalne pind Oktoobrirevolutsiooni võiduks ja selle võitude kindlustamiseks oli Eestis täiesti küps. Eeldused selleks kujunesid Eesti majanduslikus arenemises ülevenemaalise rahvamajanduse süsteemis juba XX sajandi algusest peale. Oktoobrirevolutsiooni majanduslike eelduste kujunemise protsess Venemaal väljendus Eestis kui Tsaari-Venemaa tööstuslikult ühel kõige enam arenenud ääremaal eriti reljeefelt. Eestis oli enne Esimest maailmasõda tööstus saavutanud kõrge arengutaseme. Tööstustoodangu erikaal moodustas 53 protsenti tööstuse ja põllumajanduse kogutoodangust Eestis. Tööstuslik elanikkond (kaasa arvatud ehitus, transport ja side) moodustas juba XX sajandi alguses umbes 20 protsenti elanikkonnast. Esimese maailmasõja alguseks ja sõja ajal kasvas tööstuslik elanikkond veelgi tunduvalt. Üksi Eesti suurtööstuses töötas enne Esimese maailmasõja algust üle 43 000 töölise.

Tootmise kõrge kontsentratsiooniate Eesti tööstuses —

1913. aastal töötas 78,1 protsenti suurtööstuse töölis-
test ettevõtetes, tööliste arvuga üle 500, — kergendas suur-
tööstuse tähtsamates harudes, nagu metallitöötlemine,
tekstiili-, tsemendi-, tselluloositööstus, vene ja välismaiste
monopolide valitsemist. Vene ja välismaa finantskapital
oli koondanud enda kätte peaaegu kogu Eesti suurtöös-
tuse. Imperialisminähtused, mis on omased tootlike jõu-
dude teatud arenemisastmele, olid saavutanud Eestis enne
Esimest maailmasõda domineeriva koha.

Silmatorkavalt selgelt olid Eestis kujunenud majan-
duslike ja sotsiaalsete vastuolude piirjooned ning tera-
vus. Arenenud suurtööstusele oli vastandatud feodaalne,
pool-pärisorjuslik, pool-kapitalistlik mõisnike maaomand,
feodaalsete iganditega läbipõimitud majanduslikult maha-
jäänud küla. Mõisamajapidamine, mis oli kontsentreeri-
nud oma kasutusse $\frac{1}{4}$ kogu põllumajanduslikust maast
ja millele kuulus üle poole kogu maafondist Eestis, oli
vana, feodaalkorra jäänuste kants, teoorjuse, talupoegade
ja maaproletariaadi majandusliku ja füüsilise ekspluatee-
rimise ning vaimse ja rahvusliku rõhumise keskus, mille
likvideerimist nõudis tungivalt selleaegne tootlike jõu-
dude arengutase. Vastuolu linnas arenenud tööstuse ja
poolfeodaalse põllumajanduse vahel soodustas sotsiaal-
sete vastuolude teravnemist eriti Eestis, kus mõisamaja-
pidamiste osatähtsus põllumajanduses oli suurem kui
kusagil mujal Tsaari-Venemaal.

Oktoobrirevolutsiooni-eelses Eesti külas kannatas üle 60
protsendi talurahvast maapuuduse all. Talurahva sajan-
ditepikkuseks unistuseks, mille täitumise eest oli võidel-
dud ja verd valatud ülestõusudes ja revolutsioonis, oli
mõisnike majandusliku ja poliitilise valitsemise likvidee-
rimine, mõisamaade äravõtmine. 55 protsenti Eesti talu-
rahvast, kelle moodustasid proletaarlased ja poolprole-
taarlased, kannatas mõisnike ja kulakluse ekspluateeri-
mise all, mis kandis veel suurel määral poolfeodaalset,
keskaegset ilmet.

Seega võitles talurahva määratu enamus kulakluse ja
mõisnike ekspluateerimisest vabanemise eest. Ta oli pro-
letariaadi kindlaks liitlaseks sotsialistliku revolutsiooni
läbiviimisel.

Oktoobrirevolutsiooni-eelses Eesti külas ristusid ka
Eesti külakodanluse-kulakluse ja mõisnike-suurmaapida-

jate majanduslikud huvid. Kulaklik majapidamine konkureeris turul mõisa suurmajapidamisega, mis suurtootmise eeliste tõttu oli soodsamas olukorras. Eesti kodanlus püüdis saavutada mõisnike majanduslike ja poliitiliste privileegide likvideerimist, et kindlustada suuremaid võimalusi ja osa lisaväärtuse jaotamisel. Kuid teiselt poolt, maaproletariaadi ja kehvtalurahva võitlus kulakluse ja saksa mõisnike vastu lähendas kulaklust ja mõisnikke põhiküsimuses — ekspluateeritava rahva vaoshoidmise küsimuses.

Seega Eesti majandusliku arenemise käigus XX sajandi algusest kuni Esimese maailmasõjani olid kujunenud teravad majanduslikud ja sotsiaalsed vastuolud. Neid vastuolusid süvendas ja teravdas veelgi Esimene maailmasõda.

Esimese maailmasõja ajal, mil toimus kogu majanduse ümberkorraldamine sõjatingimustele, suurenes tööliste arv Eesti suurtööstuses, ulatudes 48 000-ni. 53,8 protsenti suurtööstuse töolistest töötas 1916. aastal metallitööstuses. See oli tööstusproletariaadi kõige aktiivsem ja klassiteadlikum osa. Sõja-aastail tõusis veelgi tootmise kontsentratsiooniaste, kusjuures kolme sõja-aasta jooksul tõusis see kiiremini kui kogu eelneval perioodil sajandi algusest peale. 1916. aasta lõpuks oli peaaegu $\frac{9}{10}$ kõigist Eesti suurtööstuse töolistest kontsentreeritud 19 suuremasse ettevõttesse. Tootmise kontsentratsiooniastme tõus soodustas proletariaadi klassijõudude tugevdamist, organiseerituse suurenemist ja poliitilise teadlikkuse kasvu.

Sõja ajal teravnesid antagonistlikud vastuolud tööliklassi ja kodanluse vahel nii linnas kui maal. Samal ajal kui kodanluse rikkus ja kasumid suurenesid enneolematult, tugevnes kodanluse pealetung tööliklassile. Ekspluateerimisaste tõusis sõja ajal kiiresti. Pikenes tööpäev, halvenesid töötingimused, reaalpalk langes kuni 40 protsenti. Toitluskriis omandas üksikutes kohtades eriti terava ja katastroofilise ilme. Töölised kannatasid nälga, puudust ja viletsust. Maal tugevnes mõisa- ja talutööliste ekspluateerimine, halvenes rentnike majanduslik olukord, kelle rendimaksu suurendati, suurenes teorendi osatähtsus. Neis kohtades, kus oli suurem maata ja väheste maaga talurahva arv, kannatas maaproletariaat

ja kehvtalurahvas, kes ise oma kätega tootsid toiduaineid, nälga ja puudust.

Sõja ajal tugevnes majanduslikult eesti kodanlus (tööstuslik, põllumajanduslik ja kaubanduslik), kellele sõda oli soodsaks võimaluseks suurendada rikkuse akumulatsiooni. Sõja ajal loovutas vene tööstuslik suurkodanlus sõjatööstuse komiteede kaudu osa riiklikest tellimustest, mis kindlustasid suuri kasumeid eesti rahvuslikule kodanlusele, kes seda oskuslikult kasutas oma rikkuse suurendamiseks ja majanduslike positsioonide tugevdamiseks.

Sõda paljastas kogu Venemaa majanduses konflikti tootlike jõudude ja mahajäänud tootmissuhete vahel. See avaldus ka Eestis. Pärast Veebruarirevolutsiooni võitu ilmnnes tööstuse laostumine, põllumajanduse degradatsioon. Olemasolevad tootmissuhted, majanduslik kord ei olnud suutelised kindlustama majanduselu normaliseerimist. Vana majandusliku korra kukutamine sai ajalooliseks paratamatuseks. Oli küpsenud sotsialistlik revolutsioon.

Niisiis, majanduse arenemine Eestis käesoleva sajandi algul valmistas ette majandusliku ja sotsiaalse pinna Oktoobrirevolutsiooni võiduks siin ja nende võitude kindlustamiseks, sotsialismi ülesehitamiseks.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võit kui objektiivse ajaloolise arenguprotsessi seaduspärane tulemus on eesti rahva ajaloos üheks kõige helgemaks peatükiks.

SISUKORD

Sissejuhatus	3
I peatükk.	
Eesti majanduslik arenemine Vene imperialismi süsteemis XX sajandi algul	9
1. Eesti koht ülevenemaalise rahvamajanduse koosseisus	9
2. Eesti tööstuslik arenemine XX sajandi algul. Monopolide ja finantskapitali valitsemine Eesti tööstuses	19
3. Põllumajanduse arenemine Eestis XX sajandi algul	37
4. Eesti kohalik turg ülevenemaalise turu koostisosana	52
II peatükk.	
Eesti majandus Esimese maailmasõja tingimustes	59
1. Maailmasõja puhkemine ja Venemaa osavõtt sellest. Töös- tuse mobiliseerimine ja ümberkorraldamine sõja vajadus- teks	59
2. Väiketööstuse mobiliseerimine sõjaliste tellimuste täitmi- seks sõjatööstuse komiteede kaudu	76
3. Tööstuse mobiliseerimise ja ümberkorraldamise tulemused	80
4. Põllumajandus sõja olukorras	91
5. Klassistruktuur Eesti külas ja talurahva olukord enne Oktoobrirevolutsiooni	113
6. Töölisklassi eksploateerimise tugevnemine, klassivõitluse teravnemine ja revolutsioonilise liikumise tõus sõja ajal. Veebruarirevolutsioon Eestis	131
III peatükk.	
Majanduse degradatsioon ja laostumine Ajutise Valitsuse võimu ajal. Sotsialistliku revolutsiooni võit	149
1. Kaksikvõimu majanduslikud abinõud. Töölisklassi võitlus 8-tunnilise tööpäeva ja palga tõstmise eest	149

2. Hindade tõus. Spekulatsioon. Toitluskriis	154
3. Tööstuse laostumine ja evakueerimine	161
4. Põllumajanduse degradatsioon. Klassivõitluse teravnemine maal. Maaküsimus	170
5. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võit Eestis . . .	184
Kokkuvõte	193

80 kop.

A-23880

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00358219 6